

CONTENTS

	Page
1. Preface 	I
2. Introduction	1—27
3. Svārthānumāna Parichheda Text 	1
4. Tippanāni 	119
5. Parīśistāni 	131
6. Kārikā Sūci 	133
7. Kārikāgata Śabdānām Sūci 	142
8. Vṛttigata Viśesa Śabda Sūci 	150
9. Vṛttāvudhṛta Vākyaṇi 	151

PREFACE

The Banaras Hindu University received some years ago from the Nepal Rajya a generous donation of Rs 1,00 000/- It was gratefully accepted by the Executive Council of the University and earmarked for the publication of Sanskrit texts, their commentaries and translations in a properly edited form. The Hindu Vishva-vidyalaya Sanskrit Publications Board appointed for the purpose, has decided that the series be named 'Hindu Vishva-vidyalaya Nepal Rajya Sanskrit Granthamala'

The work of preparing critical editions of selected texts is in several stages of progress and it is expected that in a few years time the work of the Series will obtain sufficient momentum and become an active forum for the publication of important Sanskrit texts which are either so far unpublished, or become out of print, or stand in need of new critical editions on the basis of fresh manuscript material, or which deserve to be reprinted with a new interpretative approach. It is also desired that basic scriptural texts of Hinduism like the Vedas, Brahmanas, Śrauta, Dharma, and Grihya sūtras, Puranas and Epics, etc. be especially taken up for preparing new editions and commentaries.

The present volume is devoted to bringing to light for the first time the '*Sārthanumana Parichcheda*' a chapter of the *Pramāṇa Vārttika* of Āchārya Dharmakīrti with his own commentary (*Svopajñā Vṛtti*). Shri Dalsukhbhai Malvaniya of the Sanskrit-Mahavidyalaya, Banaras Hindu University, has taken great pains in preparing this edition on the basis of a valuable new manuscript discovered by Muni Śrī Puṇya Vijayaḥ in 1953 in the *Vimal Gachchha Jani Bhāṇḍar* at Patan, and also on the basis of the material brought by Mahapandit Rahula Sankṛtiyāyan from Tibet of which details are given in the Introduction.

The author Dharmakīrti was an intellectual giant who is reckoned as one of "the six ornaments of Jambūdvīpa", the other five, his predecessors, being Nāgārjuna, Āryadeva, Asaṅga, Vasu-

bandhu and Dinnāga. He is regarded as the father of Indian logic. In the words of Dr. Stcherbatsky he was the Indian Kant. He was born in South India in Trimalaya village in the Chola country and later on shifted his activity to the Nalanda University where he enlisted himself as a pupil of Dharmapāla, the Sangha-Sthavira of Nālanda. It is considered that he lived between 550-600 A.D. in the Golden Age of Indian history. He is the author of the following seven original works and two commentaries on his own texts:

1. *Pramāṇa-vārttika*
2. *Pramāṇa-viniśchaya*
3. *Nyāya-bindu*
4. *Hetu-bindu*
5. *Sambandha-parīkṣā*
6. *Vāda-nyaya*
7. *Santānāntara-siddhi*
8. Commentary on the first chapter of *Pramāṇa-vārttika* called *Svārthānumāna-parichchheda* (the volume being printed here)
9. Commentary on *Sambandha-parīkṣā*

There are three principal stages in the history of Buddhist thought, firstly, there was the Abhidharma school which emphasised the reality of the separate elements. It was the Sarvāstivāda or the dogmatic realism of the pluralistic elements and was represented by the Theravāda and Vaibhāṣika schools. The Sautrāntika system was a partial modification of this belief. The next stage was that of the denial of the reality of the separate elements and an establishment of the ultimate unreality (*Śūnyatā*) of all entities. This was the Mādhyamika system of Nāgārjuna and Āryadeva. The third stage was reached in the idealistic philosophy of Asanga and Vasubandhu, whose system is known as the Yogācāra Idealism or Viññānavāda. Dinnāga and Dharmakīrti, belong to a later phase of Viññānavāda¹. The dialectical criticism which was an essential feature of the doctrine of nihilism (*Śūnyatā*)

¹ T. R. V. Murti, *The Central Philosophy of Buddhism*, p. 4

of the Mādhyamika system, brought about a revolution in the method of logic and disputation of which a scholastic system was first evolved by Dinnāga and later perfected by Dharmakīrti, whose concentrated effort was directed to the methodical advocacy of the Pramānas. Dharmakīrti advocated four kinds of perceptions (1) sense perception (*Indriya pratyaksha*), (2) mental perception (*Mānasa pratyaksha*), (3) self-conscious perception (*Śāstamedana pratyaksha*) and (4) Yogic intuition (*Yogi pratyaksha*). As a matter of fact there are only two Pramānas, viz., *Pratyaksha* and *Anumāna*, i.e., Cognitive Perception and Inference. The present volume is devoted to a particular aspect of the latter as shown by the Editor (Introduction, p. 14).

We are glad that this valuable text of the great Buddhist logician with his own commentary is now being offered as the second volume of this Series.

V. S. Agrawala
General Editor

Banaras Hindu University
4th September, 1959

INTRODUCTION

I

1 *Critical Apparatus*

The present volume includes the *Svārthānumāna Pariccheda* of *Pramānavarttika* and its commentary (*Vṛtti*). Both of them are the works of Ācārya Dharmakīrti and they are published here for the first time in their complete original Sanskrit form in the Nepal Sanskrit Series of the Banaras Hindu University. In the year 1943 A.D. Maha Pandita Rahula Sāṅkṛtyāyana had edited these works with a sub commentary by Karnagomin.¹ Śrī Rāhulaji was able to procure almost² the complete Ms. of the said sub commentary by Karnagomin in its original Sanskrit form. But unfortunately he was not able to find till then the complete Ms. of the *Svārthānumāna Pariccheda* of the *Pramānavarttika* and its commentary by Dharmakīrti in their Sanskrit form. Only a few leaves³ of the Ms. of the said two works were available to him. Consequently Śrī Rāhulaji had to restore in Sanskrit the whole text of both the works with the help of their Tibetan version. In restoring the *Kārikas* of the *Pramānavarttika*, however, he was guided by the commentary written by Manorathanandin, and in restoring the commentary his best guide was the sub commentary of Karnagomin. So it is clear that K did not supply the complete original Sanskrit text of both the works included in this volume. Here they are edited and published for the first time in their original Sanskrit form. Hence this edition may be considered as a valuable contribution to the study of Buddhist philosophy in general and of Dharmakīrti's philosophy in particular.

¹ *Pramānavarttikam (Svārthānumānaparicchedah) Svopajñāvṛtṭiya Karnagomiviracitaya tatvikaya ca sahitaṁ*. Published by Kitāb Mahāl, Allahabad. I will refer to this work as K hereafter.

² Only two leaves of the ms. were missing. See Preface to K p. 13.

³ Only nos. 32, 34, 35-41 and 44-46 were available. See, Preface to K, p. 13.

In preparing the present edition I have utilised the following material :—

(1) A Sanskrit Ms. containing the *Svārthānumāna Pariccheda* of *Pramāṇavārttika* and its *Vṛtti*, and bearing the title '*Pramāṇa-vārttika-Ṭīkā*' was for the first time discovered by Rev. Āgama-prabhākara Muni Śrī Puṇyavijayaḥ in the year 1953 A.D. It belongs to the Jaina Bhandāra at Patan (Gujrat), belonging to the ascetics of Vimala Gaccha. It is listed as No. 1093 and is kept in a box numbering 25/1. It is written on paper and contains 40 leaves. Each side of the leaf has generally 18 lines, each line having about 63 to 67 letters. The Ms. is correct and bears here and there the signs¹.....indicating the gaps in the original Ms. from which our Ms. was copied. I have filled the gaps in square brackets, and wherever correction was necessary, it has been done in round brackets. The copyist has left out one whole leaf while copying. Fortunately this portion was available to Śrī Rāhulajī in its original Sanskrit form and he has printed it in his edition. This portion forms the matter of leaf No. 35 of the Ms. available to him. I have taken that portion from K. to fill up the gap.² In this way we are fortunate enough to possess now the complete Sanskrit text of both the works which are published here.

The leaf-numbers of this Ms. have been indicated in this volume in square brackets as [1b], [2a] etc.

Rev. Muni Śrī Puṇyavijayaḥ was kind enough to supply the copy of the photographs of this Ms. and a hand-written copy of the same. I have prepared this edition mainly depending on these copies.

(2) ¶ I have noted in the footnotes the variants of K designated by ¶. I have given only those variants which are real variants and not those which have been possible due to the restoration from Tibetan into Sanskrit.

(3) ¶ Śrī Rāhulajī had edited *Pramāṇa-vārttika* with the commentary by Manorathanandin in the journal of The Bihar

¹ See the leaves 3a, 7a, and 39b, corresponding to our printed text pp. 5, 17, and 116-117 respectively.

² See pp. 91-93 of the present work and of K. pp. 491-503.

and Orissa Research Society, Vol 25, A D 1937 Here also he has restored the text of the *Kārikās* of *Svātrihānsmāna Pariccheda* of the *Pramānavarttika* with the help of its Tibetan version and the commentary by Manorathanandin I have noted only those variants in footnotes which have the support of the commentary of Manorathanandin with the designation *.

2 *The Notes and Appendices*

At the end of the text of this volume I have given notes These notes include mainly the references to the works of non-Buddhist writers who have quoted various *Kārikās* from the present text It is quite clear from these notes that there is hardly any post-Dharmakīrti writer of repute in Indian philosophy, who has not quoted Dharmakīrti In a way this shows how Dharmakīrti gave an impetus to the development of Indian philosophic thought I have also noted the misprints in the text in these notes

At the end of the notes there are four appendices, which will be helpful to scholars in various ways

3 *Acknowledgements*

It is my duty to acknowledge my gratefulness to the late Ācārya Narendra Deva, ex Vice Chancellor of the Banaras Hindu University who encouraged me to undertake the edition of the present volume I am very much indebted to the kindness and generosity of Muni Śrī Puṇyavijayaṣi for readily handing over to me the photo prints of the Ms and a hand written copy of the same I have no words to express my indebtedness to my Guru Pt Sukhlalṣi who has been a source of inspiration to me to edit such difficult works I am also thankful to the members of the Sanskrit Publication Board of Banaras Hindu University who entrusted the work to me My thanks are also due to Śrī B B Ravanade, M A, for translating this Introduction from Hindi into English, and to Śrī Rama Krishna Das, Manager, Banaras Hindu University Press for promptly carrying this volume through the press

1. Chapter on *Svarthānumāna*—first or third?

It is an indisputable fact that Ācārya Dharmakīrti had completed his *Pramānavārttika* (PV) in four chapters. But there is conflict about the order of the chapters¹. The PV is a *vārttika* on the *Pramānasamuccaya* (PS) of Dinnāga. So it is but natural that Dharmakīrti should have adopted the order of the chapters of the PS. The order of the six chapters of the PS is as follows :

- 1 *Pratyakṣaparīkṣā*,
- 2 *Svarthānumāna*,
- 3 *Pararthānumāna*,
- 4 *Drṣtānta-parīkṣā*,
- 5 *Apoha-parīkṣā*,
- 6 *Jāti-parīkṣā*

The PV consists of four chapters as follows

- 1 *Pramānasiddhi*
- 2 *Pratyakṣa*
- 3 *Svarthānumāna*
- 4 *Pararthānumāna*

It is quite obvious, that Dharmakīrti has not given an independent status to the last three chapters of the PS. But the subject matter of them, i.e. *Drṣtānta*, *Apoha* and *Jāti*, are discussed occasionally². The first chapter of PV, viz., *Pramānasiddhi* is nothing but the exposition of the first *Kārika*, i.e. *Mangala* of the PS. So we can say that the first three chapters of the PS are converted into four in the PV and these four include the matter of the last three chapters of the PS. It can be surmised

¹ Rahula Sākrtyāyan: *Pramānavārttika*, Introduction, Published in J.B.O.R.S., Vol. XXIV, p. III

² For the discussion on *Drṣtānta* see present volume *Kārikā* 28. On *Jāti* and *Apoha* see present volume *Kārikas* 42-187, PV. 2-3-173, 4-133, etc.

in the light of this brief analysis that the order of the four chapters of the *PV* was thus —

- 1 *Pramāṇasiddhi*,
- 2 *Pratyakṣa*,
- 3 *Śāsthānumāna*,
- 4 *Parārthānumāna*

Though it seems that the above-mentioned order is as it should be, Dharmakīrti wrote his commentary only on the chapter on *Śāsthānumāna* and in it he had referred to some subject matter connected with the chapters on *Pramāṇasiddhi* and *Pratyakṣa* with the words *śakṣyamāh*¹ (p 55), *śakṣyamānamūḍā*² (p 72) which show that the position of *Śāsthānumāna* comes first and that of *Pramāṇasiddhi* and *Pratyakṣa* after it. So it can be said that when Dharmakīrti wrote his commentary on the *PV* he was of the opinion that *Śāsthānumāna* should be the first chapter of *PV*. Not only that, he also gave more credit to *Anumāna* than *Pratyakṣa* when he wrote the first sentence of the commentary.³ Whereas in *Nyāyabindu* he had expounded the theory that *Samyagjñāna* (i.e. *Pratyakṣa* and *Anumāna*) is the cause of all successful human action,⁴ here in the *Vṛtti* he says that *Anumāna* is adequate for discriminating *artha* from *anartha*. As regards the meaning of the word *artha*, *Ācāryagomāta*, after criticizing the various views about the meaning of this word, explains that *artha* is nothing but the realisation of the Four Noble Truths, which depends on meditation and the impulse to meditate depends upon the knowledge of them, which is *Parokṣa*, i.e. *Anumāna*. In this way inference is important.⁵

The *Pramāṇasiddhi* chapter of *PV* aims at establishing Lord Buddha as an embodiment of valid knowledge (*Pramāṇa*). It is stated that because of his preaching of the Four Noble Truths

¹ Here the third *Karika* of *Pratyakṣa* chapter is meant, see *PV* 2.3 and *K* p. 323.

² Here the *Karikas* of *Pramāṇasiddhi* are referred to, see *PV* 1.149 and *K* p. 395.

³ *‘Arthasvārthanūcārya anumānāprayatati’* etc.

⁴ *‘Samyagjñānāpārīkṣa sarvapurūṣarthasiddhi’*—*Nyāyabindu* I.1.

⁵ *K* p. 7.

He is *Pramāṇa*¹ But without the help of *Anumāna* how are we to know some thing about these four noble truths² So it seems that it was necessary for Dharmakīrti to establish the validity and nature of *Anumāna* first and then proceed further So it is possible that Dharmakīrti may have given first preference to *Anumāna* over others This explains why he commented on the chapter on *Svarthanumāna* first and gave to that chapter the first position while commenting on *PV* This can be testified further by his other statement wherein he says that even the establishment of the validity or non validity of a certain knowledge depends upon *Anumāna*³ According to Dharmakīrti even the validity of *Pratyakṣa* is established by *Anumāna*⁴ This goes to prove that according to Dharmakīrti for all practical purposes Inference was more important than Perception With this view in mind it is just possible that Dharmakīrti at the time of commenting on *PV* might have given the first place to the chapter on *Svarthanumāna* and might have rejected the natural order of the chapters of *PV* Accordingly the order of the chapters of *PV* became like this—

- 1 *Svarthanumāna*
- 2 *Pramanasiddhi*
- 3 *Pratyakṣa*
- 4 *Parathanumāna*⁵

At the end of the commentary we find that this chapter on *Svarthanumāna* is referred to as the first chapter of *PV*⁶ This goes to prove that whatever be the order of the chapters of

¹ *Tayo va tatukṣatya prakāśanam PV* 1 148 *Parijñānasya Satyatasuṣṭayasya prakāśanam va tayo Tadvyatītya pramāṇam Bhāgavatānukūṭah*—*PV (M)* 1 148

² See the *Kārikā* of Dharmakīrti quoted in *Pramāṇamīmāṃsā* and other works—‘प्रमाणतत्त्वानामयत्तिवैरययिषो गते’ etc

³ “प्रत्यक्षमपि हि अनुमानकालेव प्रामाण्यं लभते इत्यादि व्याख्यातम्” this is by Vibhūticandra see *PV (M)* Appendix

⁴ This order is attested by Vibhūticandra Even Devendrabuddhi also according to Vibhūticandra accepted this order See *PV (M)* Appendix pp 516-517

⁵ ‘*Pramāṇavārtikā prathamā parucchedā*’ This colophon is also attested by the Tibetan translation See *PV (K)* p 618

the *PV* when the text was written first it is quite clear that while writing the commentary on it Dharmakīrti gave the first place to the chapter on *Svarthanumana*. This is the reason why we find in all the Mss of the Tibetan translation of the *PV* that the first chapter is on *Svarthanumana*. Not only that, even the Tibetan translations of the Sanskrit commentaries and the original Tibetan commentaries on *PV* also show that therein the first chapter is on *Svarthanumana*.¹

The commentators other than Manorathanandin have commented upon only the three chapters leaving the chapter on *Svarthanumana* without comment. Manorathanandin has commented upon the four chapters keeping their natural order, viz giving the first place to *Pramanasiddhi*.

Prajñākara's *Blāṣya* (*PVB*) on *PV* is published by K. P. Jayaswal Research Institute, Patna. Therein we find that at the end of the chapter on *Pramanasiddhi* it is said that it is the first chapter.² There is no variant reading of this in its Tibetan translation. But at the end of the chapter on *Pratyakṣa*, which is called the second chapter of *PV* in original Sanskrit,³ according to the Tibetan version it is called the third chapter.⁴ And with regard to the chapter on *Pararthanumana*, according to the Sanskrit Ms. A it is third while according to Sanskrit Ms. B it is the fourth.⁵ Nothing is found in Tibetan about this.

With the help of these colophons at the end of various chapters of *PVB* we can easily conclude that Tibetan tradition is in favour of placing the *Svarthanumana* as the first chapter. And as the Tibetan tradition is not an independent one but is based on the original Sanskrit Mss. it can safely be said that the commentators also accepted the *Svarthanumana* as the first. But there is a question as to how it is that in *PVB* *Pramanasiddhi*

¹ See J.B.O.R.S. Vol. XXIV. Introduction to *PV* by Rāhula Sankṛtyāyana p. III.

² *Pramanavarttikakāṇṭhā Pramanasiddhiparicchedah prathamah*, *PVB* p. 166.

³ *Pramanavarttikakāṇṭhā Pratyakṣaparicchedo dvitīyah*, *PVB* p. 463.

⁴ *PVB* p. 463.

⁵ *PVB* p. 648.

is called the first and not as second? The answer may be given that it is with regard to *PVB* and not to *PV* that it is the first chapter. Otherwise how would it be possible to call even the *Pararthanumana* as the third chapter as is found in the Ms. A of *PVB*. Really speaking there is no controversy about the fact that the *Pararthanumana* is the fourth chapter of *PV*. So we can easily conclude that according to all the commentators except Manorathanandin *Svarthanumana* was the first chapter of *PV* as was accepted by Dharmakīrti himself by commenting on it.

This can be proved by the internal evidence of the available commentaries of *PV*. We have already stated the views of Devendrabuddhi and Vibhūticandra. Karnagomin, the commentator of the *Vṛtti* of *PV* by Dharmakīrti, is also of the opinion that *Svarthanumana* was the first chapter of *PV*. This can be inferred from the following remarks—“*Tatra na tatvat prathamah pakṣah ity etye paricchede ‘Asaktam sarvamiti cet’ ityavrantare vakṣyamah*”—K p. 97. Here the *karika*—*Asaktam sarvamiti* etc. is the fourth *Karika* of the chapter on *Pratyakṣa*. It is quite clear that only on the assumption of the first place for the *Svarthanumana*, that the *Pratyakṣa* can be called the third chapter. And when Karnagomin tells us that the concerned *Karika* is in the third chapter we must conclude that according to Karnagomin *Svarthanumana* is the first, *Pramanasiddhi* the second and *Pratyakṣa* the third chapter of *PV*.

Dharmakīrti has used the word *vakṣyamah* (p. 55, l. 4), Karnagomin, commenting upon this writes—“*Arthakriyayogyata rastimo laksanam, agogyata in avastimo laksanam ‘vakṣyamah ity sambandhah—‘Arthakriyaksamam yat tadatra parmarthasat’ itya dina*” *PV(K)*, p. 323. Here also the *karika*—*Arthakriyaksamam* etc. is of the *Pratyakṣa* chapter about which the word *vakṣyamah* suggests that it comes after *Svarthanumana*.

Karnagomin says—“*caturā ca Ājāsatyaṇi uttaratra prati padayīyate*” *PV(K)*, p. 393 and “*Yatha caturānam dukkhaḍḍinamarjā satyaṇam dvitīye paricchede vakṣyamānamitiya vīcarenā*” *PV(K)*, p. 395. It is clear from this that according to Dharmakīrti and Karnagomin the chapter on *Pramanasiddhi* which has the dis-

cussion on Four Noble Truths (*Kārikā* 149ff) follows the chapter on *Svārthanumāna* and to be more precise it is the second chapter of *PV* according to Karnagomin. Further it can be argued that by putting the benedictory verse and the verse which explains the purpose of writing the *PV* in the beginning of the *Svārthanumāna*, Dharmakīrti definitely suggests that *Svārthanumāna* was the first chapter of *PV*. Though Manorathanandin puts these two verses in the beginning of the chapter on *Pramāṇasiddhi*, Karnagomin takes them to be part and parcel of *Svārthanumāna*.

From this long discussion it is quite clear that though the natural order of the four chapters of *PV* might have been otherwise, Dharmakīrti has changed that order while writing his commentary on *PV*, and accordingly *Svārthanumāna* is the first chapter of *PV*.

2. The number of *Kārikās* of *Svārthanumāna*

The *Pramāṇavārttika* edited by Rahula Sankrityāyana, with the commentary of Manorathanandin, makes *Svārthanumāna* the third chapter, naturally it does not have the opening two verses in it. The chapter contains in all 339 verses. Śrī Rahulaṣi has edited only the text of *PV* in *JBORS*, therein the said two *Kārikās* are included whence the number of the *Kārikās* is 341 in all. One more edition of the said text with *Vṛtti* by Dharmakīrti himself and that of Karnagomin contains 342 verses. The obvious reason for the increase of one verse can be traced to the fact that the text of *PV* of the first two editions was reconstructed with the help of the commentary of Manorathanandin. The verse—

*Kāryam svabhāvavyavodbhavāramābhavāḥ karyavat,
apavṛtīḥ pramāṇanam hetubhedavyapeksaya*

is the fourth *Kārikā* in the text edition of *PV* and second *Kārikā* in the edition of *PV* with the commentary by Manorathanandin. Really speaking the commentary of Manorathanandin suggests the existence of two *Kārikās* instead of the said one. They are —

*Kāryam svabhāvāvyavodbhavāramābhavāḥ kāraṇe
hetuh svabhāve bhāvo'pi bhāvamatrānurodhan
apavṛtīḥ pramāṇānamapavṛtīḥphalāsati
asajjānaphala kacit hetubhedavyapeksaya*

Pt Rāhula Sāṅkṛtyāyana includes these two verses in his edition of *Kaṇṭagomā*, naturally the number of *Kārikās* increased by one and so it came to 342 but the present edition includes 342½ verses. The reason for the increase of *Kārikā* is due to “*prāmānyamatra viśaṣe'sammitrayaphalape sa*”¹

The Ms does not contain the numbers to the *Kārikās*, only the first *Kārikā* has number 1 at its end, nor do we find the numbers in the Mss secured by Pt Rāhulaji, the numbers, it may be noted, are given by the editor

3 The Style of Dharmakṛti

The age, life, works and the commentaries on these works, of Dharmakṛti have been critically discussed elsewhere² The chief interest of the present section is to dwell on style with special reference to the chapter—*Svārthanumāna*

The PV is the *Varttika* on PS of Dinnaga The definition of *Varttika* is,³ “*sūtranamānupapattucodanāt tatpariharo viśeṣabhiḥ dhanamiti*” And also—

“*sūtranam dosamudbhavya pariharo yatra dīyate,
viśeṣacodana caṭi varttikam tatprakṛtutam*”

The *Varttikas* by Kātyāyana on Pāṇini fulfill the said definition Kātyāyana has removed some of the *anupapatti* (irrelevancy) and has added something new which was not explained in the *Sūtras* But these *Varttikas* are themselves in the form of *Sūtras* but not in the form of commentary like the *Kaṭika*, so we can say that the real type of *Varttika* is exemplified in the *Varttika* of Kātyāyana It is also possible that the definition of *Varttika* was formed on the basis of these *Varttikas* One thing is clear that the *Varttikas* which were written after Kātyāyana do not have the same style, i.e., they are not in the *Sūtra* form Though two characteristics of the *Varttika* were followed, one more new element was added and that is the explanation of the text itself Thus is the reason why we do not find the *Sūtra* style in later *Varttikas* The *Nyājavarttika* of Uddyotakara, *Ślokovarttika*

¹ Vide Note No 2, p 67

² *Dharmottarapradīpa* Intro pub by K P Jayaswal Research Institute

³ These are quoted by Vibhūtiçandra, vide PV (M) App p 515

and *Tantravarttika* of Kumarila, *Rajavarttika* of Akalanka, *Sankeśa-pālarāka varttika* and Vidyananda's *Tattvarttavarttika* etc are examples of the *Varttikas* of the latter type. Only the *Varttika* of Akalanka adopts the *Sūtra* style and explains them. The *Śloka varttika* of Kumarila is in verses while his *Tantravarttika* is in mixed style. Such is the case also with Vidyananda's *Tattvarttha varttika*. In this way we can see that though all these are called *Varttikas*, they differ in style. The *PV* of Dharmakīrti also like that of Katayana tries to remove the irrelevancy of the *PS* and also adds something new. Just like Katayana, Dharmakīrti does not explain each *karika* of *PS*. But Dharmakīrti follows Kumarila so far as the form of his *Varttikas* is concerned. He has written *PV* in verse form, differing from Kumarila in that unlike Kumarila he expresses his ideas in compact style. We can say that Dharmakīrti's verses are the verses in the *sūtra* style. While reading Kumarila we find that we are hearing as it were an eloquent discourse. Though it contains subtle arguments, the clarity of thought is marvellous. But when we read Dharmakīrti the impression is quite opposite. His arguments are a hard nut to crack. So we have in *PV* an example of the versified *sūtras*. It is no wonder if Karṇagomin designates the *karikas* of *PV* as *Sūtras*¹ and Dharmakīrti as *Sūtrakara*².

The name given by Dharmakīrti to the *Vrtti*³ included in this volume is not known. At the end of the *Vrtti* '*pramāṇavarttikā prathamā paricchedā*' is written from which it can be concluded that the text and the *Vrtti* both are not independent works but are taken as a whole. It is never the less true that the prose section is written with a view to explain the *karikas*, at several places a fact which is clarified by Karṇagomin also.⁴ Still we may say the style of the *Vrtti* is quite different from that of other commentaries. Generally the words of the *karikas* are not repeated. But the purport of the *karika* is explained. At

¹ K Pp II 48 303 371

² ibid p 8

³ But Tibetan Tran. calls it *Vrtti*, see *PV* (K) p 618. The commentator Karṇagomin also calls it *Vrtti* ibid p 371

⁴ Vide ibid p 39 40 65 69 75 76 86 125 231 240 etc.

times, the *Vṛtti* provides the link to the ideas expressed in two *Kārikas*. Such *Kārikas* connected with the link are called '*mīṭhaka*' by Karnagomin.¹ There are also certain places where the sentences of *Vṛtti* are explained. Such sentences are called by Karnagomin as '*Grahaṇavākya*'.²

On reading the *Kārikas* and *Vṛtti* together, our mind goes to the *Tantravarttika* of Kumārila who sometimes expresses his ideas briefly in versified form and again expands them in prose. Sometimes the prose section is independent of the verses and sometimes it explains them. This is also the case with Dharmakīrti. In such a style it is but natural to have the *sangrahasloka*s included in the text. And we find at the end of some of the *Kārikas* of PV words like '*its sangrahaḥ*' (v 39), '*its sangrahaślokaḥ*' (40, 47, 49 etc.), '*its sangrahaslokaḥ*' (53), '*its sangrahaslokaḥ*'. Sometimes we find '*ityantaraslokaḥ*' (34, 157), '*ityantaraslokaḥ*' (136) the meaning of which is also like the *sangrahasloka*.³

Both the *Nyāyabindu* and PV of Dharmakīrti deal with the *Pramāṇas* accepted by the Buddhists. But there is a difference in exposition. The *Nyāyabindu* is a systematic work on *Pramāṇas* while the PV has no system. Generally the works on Indian epistemology deal with *pramāṇa*, *pramāṇya*, *pramāṇi* and *pramāṇa*. Though PV, a work on Buddhist epistemology, should have systematic exposition, at times, we find that the main topic of discussion is lost sight of and instead incidental topics are dealt in detail. The first benedictory verse of PV depicts Buddha as *pramāṇabhūta*. In order to explain this very word, the whole chapter on *Pramāṇasiddhi* of PV is devoted. We do not, however, mean to say that it was unnecessary, but out of the four chapters of PV, one chapter is wholly assigned to the discussion of a single word '*Pramāṇabhūta*' which shows the author's disregard for proportion.

It was but proper on the part of Dharmakīrti to have devoted the discussion about Buddha and his preaching at one place

¹ *ibid* p 234-303

² *ibid* p 181, 237

³ There is a variant reading as '*its sangrahaslokaḥ*' for '*ityantaraslokaḥ*' see p 42

and at a stretch. But Dharmakīrti does not follow the same method of discussion with regard to other topics throughout *PV*, e.g., it is certain that he has not dealt with *Sāmānya* and *Svalakṣaṇa* at one place, but he has discussed these topics at various places. So it is difficult to gather the ideas about these topics scattered as they are. This shows his disregard for systematic exposition. Though it stands to the credit of his genius not to repeat the same arguments, still one would not like to have the discussion of a certain topic in a scattered form as is generally found in *PV*.

It is the style of Dharmakīrti to deal with a particular topic not only in a single work at various places but to deal with the same topic in his various works, as for example, the third *Karikā* of the present volume, *Pakṣadharmastādānsena* etc., serves as the very matrix of his other work called *Hetubandha*. The discussion on *Hetu* and *Vṛtṣṭi* contained in the present volume is similar to that of *Vādanāyā* and *Hetubandha* with slight variations. This shows the dynamic quality and inexhaustible fertility of his mind. It was not his way to give out everything at one stretch, novel arguments are adduced whenever he finds occasion to discuss the incidental topics, just as ripples created in a tank give rise to newer ripples. This explains his discussion of the same topics in a different way at different places. It is noteworthy, however, that consistency of the latter with the former is maintained throughout his discussions just as ripples in a pool of water have rhythmic growth. It can be remarked that though Dharmakīrti has no system of exposition on the whole, still he is quite systematic in his ideas. In his elucidation of topics he does not deviate from his fundamental views, as for instance, according to Dharmakīrti, the Universal (*Sāmānyā*) is a concept, though he discusses the Universal at various places in a single work or the same in various works, he will never lose sight of the basic idea about the Universal, and wherever occasion arises he supplies new arguments to establish the conceptual characteristic of the Universal. The same holds good about other topics also. The reader will find the discussion of one topic in newer garbs in his various works.

III

Subject Matter

(1) *The Law of Excluded Middle (Parasparaparihāra Niyama)*

The PV is mainly¹ interested in the discussion of *Pratyakṣa* (Perception) and *Anumāna* (Inference). Inference is divided into two. *Svārtha* (inference for one's self) and *Parārtha* (syllogism). The present volume mainly deals with *Svārthānumāna*.

The Buddhist logic, especially the logic of the Yogācāras, depends mainly on the law of excluded middle (*Parasparaparihāra*) in arguments, as for instance, the object of knowledge is of two types : real and unreal or particular and universal, on the strength of this, the Yogācāras say there are two types of *Pramānas* :— *Pratyakṣa* and *Anumāna*. The said law demands that there should not be *Pramāna samplava*, but *Pramāna-viplava* i.e., each object will have its own *Pramāna*. The particular (*Svalakṣaṇa*) will be known only by *Pratyakṣa* and *Pratyakṣa* will have only particular as its object. This is also the case with universal and inference. The objects being quite different from one another, the cognitions of the same must differ. The knowledge that is not perceptual is inferential and vice versa. This explains the acceptance of only two *Pramānas* by the Buddhists. This also applies to the *Svārtha* and *Parārtha anumāna*. That which is not *sva* is *para* and hence there are two types of *Anumāna*.

The same law of excluded middle is applied while discussing the concomittance (*Vyāpti*). The relations governing the concomittance are two *Tadatmya* (identity) and *Tadūtpatti* (difference). While other systems of logic believe in various relations, the Yogācāras believed in two². The other systems did not confine to a fixed number of relations. The Vaiśeṣikasūtras³ mention

¹ Mainly because by means of these *Pramānas* Dharmakīrti incidentally wants to establish the *Vyāptisādhā*.

² Vide *Nyāyātāravartikavṛtti*, notes, ¶ 271, for details.

³ *Vaiśeṣikasūtra*, ix 2 1

four types of relations; but Prasastapāda¹ has explained that those types should not be taken as final, but exemplary. Jayanta and Vācaspati are also of the same opinion.² The Jains³ and Mimāṃsakas⁴ do not maintain any fixed number of relations. But the Buddhists, relying on the law of excluded middle, maintain that the relations are two—*Tādātmya* and *Tadutpatti*. *Hetu* and *Sādhyā* may be either identical or non-identical. If they are identical, the relation is *Tādātmya* and if not, they will have the relation of *Tadutpatti*. This is followed by the view that *Hetu* will be either *Svabhāva* or *Kārya*. The Buddhists have accepted the *Anupalabdhi* as *Hetu* but it is included in *Svabhāva* and they do not accept *Kāraṇa* etc. accepted by others as independent *Hetūs*. In this way the key to understand the Buddhist logic is the law of excluded middle. If the arguments are based on this law there is very little chance of logical inconsistency.

(2) *The Particular and the Universal*

Acārya Diṇnāga holds that because there are two *Prameyas*, there are two *Pramāṇas*. While interpreting this, Dharmakīrti in his *PV* has explained the *Svalakṣaṇa* and *Sāmānya*.⁵ We give below the gist of his arguments:

1. *Svalakṣaṇa* is real, *Sāmānya* unreal; the former is objective (*Vastu*), the latter conceptual; the one has its own nature, the other is without it; the first one is perceptual, the second is conceptual; the former is objective, the latter is constructive.

2. The real is efficient while the conceptual is not efficient.

3. The *Svalakṣaṇa* is particular while the *Sāmānya* is universal. So the former is distinct from all other things while the latter is not so. The one is dissimilar, the other is similar.

4. *Svalakṣaṇa* is perceptible while the *Sāmānya* is conceivable. Because of its perceptibility, *Svalakṣaṇa* may be far

¹ 'Sāstre kāryādigrahanam nidarśanārtham kṛtam, nāvadhāraṇārtham'—*Prasasta*, p. 205, *Kandali*, p. 211.

² *Nyāyamañjarī*, Pp. 113-117; *Tātparyatikā*, p. 165.

³ *Perikṣāmukha*, III. 15-16, 61-64.

⁴ *Sāstradīpikā*, p. 60; *Prakaraṇapañcikā*, p. 64.

⁵ *PV*. II. 1-3, 27, 28, 50, 51 etc.; for details, see *Nyāyavārtikā*, Notes, p. 210.

and near, and its perception may be clear or obscure. But the same is not true of *Sāmānya*. The *Sāmānya* is not perceived.

5 *Svalakṣaṇa* is inexpressible while *Sāmānya* is expressed. This is the reason why there is no connection of words with *Svalakṣaṇa* and there is no knowledge of it by memory. But *Sāmānya* is connected with words and hence it can be remembered. So *Svalakṣaṇa* is indeterminate and *Sāmānya* *Savi-kalpaka* or determinate.

6 When absent, *Svalakṣaṇa* cannot produce cognition whereas *Samanya* is of the nature of producing knowledge in its absence also.

In this way by applying the law of excluded middle Dharma-kīrti has established the existence of two *Prameyas*, and on the strength of them the existence of two *Pramanas* only, there is no possibility of third *Prameya* or *Pramāṇa*. Now there arises the question about the relation of these two *Prameyas*, viz. *Sāmānya* and *Svalakṣaṇa*. We have seen that only *Svalakṣaṇa* is the real and that *Sāmānya* is conceptual. It means that only *Svalakṣaṇa* has the independent existence and it follows from it that the conception is dependent on the existent, because the conceptions presuppose the existence upon which they depend. So it can be said that those conceptions which are not founded on certain existents cannot become the objects of *Pramana*.¹ The object of *Pramana* will be those conceptions which are dependent upon existents. This is why the conception of *Ketondhaka* (net like gossamers seen while the eyes are shut) does not become the object of *Pramana* while the conception of fire becomes the object of *Pramana*. Briefly it can be said that *Svalakṣaṇa* is independent and *Samanya* dependent. Taking this view in mind Dharma-kīrti propounds, '*Mejyam tvekam svalakṣaṇam*' (PV, II 53)—really speaking *Prameya* is only one and that is *Svalakṣaṇa*, and it is efficient. So the cogniser concerns himself with it.²

¹ Keśadūnārthe'arthadūmakṣaṇaḥ, PV II 1

² Tasmādarthakriyāuddheh sadasattvāntaranāt, PV II 54,

'Sa cāvarthastanya vyavrttitya' pare

Tat karyam karanam cektam tat svalakṣaṇamityate

Tatijagapitijalah sarvāḥ parvatanam prarctitayah—Vv 174-175 p 57

But Dinnāga and even Dharmakīrti have established, as seen above, two types of *Prameya*. So it is a question of reconciliation of these conflicting views which is done by Dharmakīrti himself, from which we can have an idea of the relation of these two *Prameyas*. Dharmakīrti says that *Svalaksana* is the only existent *Prameya* but it is known in two forms *Svarūpa* and *Pararūpa*. This is why *Prameya* is said to be of two types¹. The *Svarūpa* of *Svalaksana* is perceived while *Pararūpa* is inferred, since the former is of the nature of uncommon (*Asadhāraṇa*) while the latter is common. This common nature is called *Pararūpa* because it is imposed or conceptual. It is for this very reason it is inferred.

Ācārya Dharmakīrti has also said that because the *Sāmānya* is a conception it cannot be perceived. The perception is concerned with the *Vśeṣa* hence it is not possible to perceive the *Sāmānya*². The immediate knowledge (*Pratyakṣa*) is the means to perceive the perceptible object, while mediate knowledge (*Anumāna*) is the means to know the unperceptible object³. There is no third alternative to the mediate and immediate object. So there is no possibility of the third *Pramāṇa* other than perception and inference⁴.

In this way we have seen that where other Indian philosophers accept the theory of *Pramanasamplāya*, Dinnāga and Dharmakīrti accept the theory of *Pramanarūplāya*. This was the first time when in Indian logic a discrimination had been made between the sensuous (*Indriyagaurya*) and the conceptual (*Buddhigaurya*). And accordingly the two distinct *Pramāṇas* have been accepted. This is the contribution of Buddhist logicians to Indian epistemology, due to which a new turn was given to the discussion about *Nirvikalpa* and *Savikalpa*.

¹ *taṣya śaṣṭarūpabhyām gātermevādeyaṃ mahim—PV II 54*

² *gamakānugatāmānyarūpenā tadā gatā,*

istatī sarvaḥ parokṣārtho vśeṣeṇa na gamyate—PV II 61

³ *sāmanāyā parokṣānām ekanīmanā sadhāraṇam—ibid, II 62,*

parokṣārthopapattirānumānāśrayatīt—Hetubhāṣā, p 3

⁴ *na pratyakṣoparokṣabhyām meyasāmyeṣya sambhavaḥ,
tasmāt prameyadūṣṭena pramāṇasūchitāmīyate—PV II 63*

The second noteworthy point is that the Buddhist logicians accepted only the particular as a reality and the general as unreal. Accordingly the real is *Nirvikalpa* and is nothing else than the particular, i.e. *Vīṣeṣa* or *Bheda*. Exactly the contrary is the position of the Vedantins, who hold that *Vīṣeṣa* or particular or *Bheda* is unreal and the *Sāmānya* i.e., *Abheda* is the only real. The Buddhist argument that whatever is *Vikalpa* or a concept is unreal, was accepted by the Vedantins and they argued that *Nirvikalpa* is nothing else than *Abheda* and the *Bheda* is the *Vikalpa* itself.

The third noteworthy point of the Buddhist logic is the discrimination between the *Dṛṣyaparokṣa* (cognisable) and *Adṛṣyaparokṣa* (uncognisable). The *Dṛṣyaparokṣa* can become the object of inference but the other is not even known by inference. As has been already mentioned the object of *Anumāna* is a conception based upon the perceptual data and the *Adṛṣyaparokṣa* has been never perceived, hence the impossibility of the conception based on it. Therefore it is impossible to infer such a thing.¹ By argument we can establish the omniscience in general but it is impossible to do so with reference to a particular person, since we have never seen an omniscient person.² Relying on this argument Dharmakīrti has kept out of the scope of inference the objects such as the existence of God, the *Pradhāna* etc. However he has refuted the ideas about the said objects pointing out the contradictions.³

(3) *Sāmānya*—*Anyāpoha* (Negation)

We have already discussed about the relation between *Sāmānya* and *Svalakṣaṇa*. Now it will be easy for us to grasp the arguments of Dharmakīrti about *Sāmānya*. In the present volume after refuting the conception of *Sāmānya* accepted by the non-Buddhists Dharmakīrti has established the *Sāmānya* accepted by the Buddhists. The *Sāmānya* is accepted by the Naiyāyika and Vaiśeṣikas as a real thing quite different from *Vīṣeṣa* and is accepted as identical with *Vīṣeṣa* by the Sāṅkhyas.

¹ Vide p 68, l 1.

² Vide Vv 221-226.

³ *Buddhist Logic*, Vol. I, Pp 74-78

While the Mimamsakas say that *Samanya* is identical as well different from *Vśeṣa*, the Jāmas believe in non absolutistic nature of it¹. Refuting all these views Dharmakīrti has established that *Samanya* is unreal and conceptual, moreover, he firmly establishes the negative character of it².

Dharmakīrti argues that *Samanya* is not an external object. The object of the cognition of *Samanya* is nothing else than a conception produced by the intellect. Though the external things are absolutely dissimilar, due to non cognition of a difference we impute identity, and this is the cognition of *Samanya*. The difference is in the very nature of things. But identity is *Pararūpa*. So it is conceptual and not a real thing³. Hence we can have many conceptions about a certain thing, because the *Samanya* is nothing but the negation of one from the other. With regard to a particular thing as many negations can be conceived as there are particular things other than the concerned⁴. Further, we can conceive as many universals as there are negations⁵. A particular cow is called so because it is other than non-cow. It can be called an animal because it is other than non animal. It can be called a substance because it is other than non substance. Similarly it can be called *Sat* because it is other than *Aśat*. In this way in a particular cow we have conceived the universals such as *Gotra*, *Paśuṭa*, *Dravya*, *Sattva* etc. It is quite clear that these attributes of a particular thing are concepts but they are not the external objects. Because they are not the real attributes of an external thing but are the products of our intellect, so we should say that the intellect or the word denotes nothing but the negation which is not real⁶.

This very negation or universal is the object of inference. So Dharmakīrti has dealt with it in detail in the present volume,

¹ For a detailed discussion of all these views vide *Nyāyasaṁgraha* ka-
rṇī Notes p. 250

² Vy. 16-61

³ Vy. 71-72.

⁴ *Tārāṇī* kṛtya bhāṣya ya smṛti pararūpam samānyam tadāpekṣyaṁ nyāyika-
jñāna — p. 16 l. 25

⁵ V. 43

⁶ Vy. 136-137

which deals with *Svārthānumāna*. As regards *Pratyakṣa*, *Svalakṣaṇa* is apprehended (*grhīta*) and the *Sāmānya* is reached (*prāpta*). But with regard to inference the opposite is the case, i.e., the *Sāmānya* is apprehended and the *Svalakṣaṇa* is reached. So the non-discrepancy (*Arisamāda*) is accepted as a result of a judgment taking them to be one (*Ekadadhyaśāya*). In this way the validity of both the *Pramāṇas* is practical and not real.¹

(4) *Anumāna* (Inference)—*Hetu*

After refuting the definition of *Anumāna* as accepted by the Vaiśeṣika, Nyāya, Sāṅkhya, Mīmāṃsaka and Vasubandhu,² Dinnaga defined it as 'Tritupalingatorthadrk'.³ But Dharmakīrti defines it as

*Ya ca sambandhino dharmāt gatir-dharmini jayate,
sānumānam parokṣānam ekantenanta sādhanam*—PV II 62

Both the definitions are not of *Anumāna* but of *Anumiti*. The means of *Anumiti* is called *Anumāna* and it is nothing but a *Hetu*.⁴

This is the reason why Dharmakīrti, though accepting the *Svārthānumānapariccheda* as combating the divergent opinions about *Anumāna*,⁵ defines and explains only the *Hetu*.⁶ Such is also the case with his other work *Hetubindū*, wherein the purpose is to discuss *Anumāna*,⁷ but actually it deals with *Hetu* and *Hetvābhāsa* only. According to Dharmakīrti *Pratyāṅga*, *Drṣṭānta*, *Upanaya* and *Nigamāna* are not necessary components of *Anumāna*. So there remains only *Hetu* which is the only component constituting it.⁸

¹ *Pramāṇyam iyaḥaḥena listram mahamārtanam*—PV I 7

² *Buddhist Logic*, Vol 1, p 265, *Pramāṇasamuccaya*, II 25 ff

³ PV (M), App p 516

⁴ PV (K) p 8, *Hetubindūka*, p 3

⁵ *Arthanvartihaviceṣamāya anumānaśrūtiśat*, p 1

⁶ v 1

⁷ *Anumānaśrūtiśat*: a tadvyutpadanartham sankṣipta idamavabhyate—*Hetubindū*, p 52.

⁸ *Hetubindū*, pp 55, 56, *Vādanyāya*, II 3, 61 etc., *Nyāyabindu*, III 35 etc., III 57

The *Hetu* has three characteristics and is of three types : *Paksasattva*, *Sapakasasattva* and *Vipaksasattva* are the three characteristics, and *Siabhāsa*, *Kārya* and *Anupalabdhi* are the three types of *Hetu*. *Hetu* is concomittant with *Sādhyā*¹. The concomittance is established on two types of relations—*Tādātmya* (identity) and *Tadūpattī* (causality)². The concomittance is possible only in *Siabhāsa*, *Kārya* and *Anupalabdhi*, so only these are the types of *Hetu*. Due to the transgression of the three characteristics there are three types of *Hetvābhāsas* : *Asiddha*, *Viruddha* and *Anaikāntika*³.

All the systems accept the *Kāryahetu* but there is difficulty regarding the *Siabhāsa*. There arises a question that there will be no difference between *Sādhyā* and *Hetu*, if *Siabhāsa* is accepted as *Hetu*; because according to the Buddhists the real is an integrated whole, admitting of no parts as components. The answer to this question is given by Dharmakīrti resorting to *Apoha*⁴.

Here in this context he has established and explained in detail the theory of *Apoha*. He says that the *Linga* or *Hetu* does not denote the real but it denotes the *Anyapoha*⁵. In one and the same thing, more than one negations are conceived and they are denoted by different words. Due to this there will be difference in *Sādhyā* and *Hetu*. So there is nothing wrong in accepting the *Siabhāsa*.

In this context Dharmakīrti has explained in detail that the meaning of the word is not a real thing, i.e. either the particular or universal. But the *Sāmānya* which is nothing more than *Apoha* is the meaning of the word⁶. After finishing the passing discussions the *Siabhāsa* is divided into two—*Sopādhitika* and *Nirupādhitika*⁷. In order to establish the momentariness the *Hetu*, viz.,

¹ V. 3

² V. 33

³ V. 17

⁴ V. 42ff

⁵ V. 49

⁶ V. 94ff

⁷ V. 188.

Karyatva or *Krtakatva* is *Sopadhuka* and *Sattva* is *Nirupādhitka* ¹ The *Krtakatva* or *Karyatva* is *Sopadhuka* because it denotes such a thing which is produced depending on other ² It means that it is produced by some cause Though according to Dharmakīrti the production of each and everything is dependent upon the causes, really speaking there is no difference between *Sattva* and *Krtakatva* But according to Dharmakīrti these two words have different meanings The word *Sattva* denotes only the existence of a thing while the word *Krtaka* denotes such existence which is dependent upon the causes This is why he has called one is *Nirupādhitka* while the latter is *Sopadhuka* In this context in order to establish the momentariness of all things he argues that if the destruction requires the cause it will not necessarily happen So the destruction is causeless and hence is the nature of the thing itself So the real is momentary by nature It does not require any cause for its destruction ³

Dharmakīrti maintains that the inference is either affirmation or negation, the *Svabhava* (identity) and *Karya* (causation) *Hetu* affirm while *Anupalabdhi* negates As regards *Anupalabdhi* it is maintained that the non cognition (*Anupalabdhi*) of a certain thing is the non existence of it It is explained that as long as a person does not know a certain thing for him that thing is nothing more than non-existent, since it does not serve any purpose As long as a person does not know a thing he does not decide its existence and without the decision of its existence there is no possibility of expressing it as existent and hence the impossibility of action (*Piavriti*) So it can be said that the *Anupalabdhi* is the means to negate the action with regard to a thing which may be *Dr̥ṣya* (perceptible) or *Adr̥ṣya* (imperceptible) ⁴ But a discrimination is necessary here that only the *Anupalabdhi* (negation) of *Dr̥ṣya* is valid to establish the non existence of it But the *Anupalabdhi* of *Adr̥ṣya* creates a doubt about it, though

¹ V 189

² *Apakṣaḥ paranyaparo hi svabhāvaḥ anupalabdhiḥ bhāṣaḥ krtakāḥ* p 62 l 2

³ V 196ff

⁴ V 200ff

both of them are valid with regard to restricting the activity of the cogniser¹

Dharmakīrti has explained many types of *Anupalabdhi* in the present volume. But it is needless to dwell on this topic here.

(5) *The Meaning of Words*

According to Ācārya Dharmakīrti the use of the word (*Śabda*) consists not in its being subservient to the objective world but is expressive of man's desire². The words disregard the external objects, but are expressed according to the will of the person³. The person using the language gives to the words the meaning according to his will and the words connote the very meaning. This symbolic expression is inapplicable to *Śvalakṣaṇa*,⁴ and is possible only with regard to *Sāmānya*. So the meaning of the word is *Samānya* and not *Svalakṣaṇa*⁵. In this context Dharmakīrti has refuted the various theories depicting *Samānya* as an external object and has established it as having negative character⁶.

Though the meaning is given to the words according to the desire of a person, the desire itself is not uncontrollable (*Nirāntarā*). It is controlled by the purposeful actions of the person, who does not act in a haphazard manner but all his actions are guided by motivation. Similarly the use of language also should serve his purpose⁷. Now it is necessary to bring out the purpose served by the words. The words, expressive of motivation of the person, help him to discriminate one object from the other, so that he may be directed towards the right thing rejecting the wrong one⁸. Thus, distinguishing the right from the wrong is the very purpose served by the word or speech;

¹ V 201

² *Vṛtti* V 62

³ V 68

⁴ V 94

⁵ VV 98-168

⁶ VV 95 ff

⁷ *Vṛtti* on V 95

⁸ *Vṛtti* on V 98

hence, the meaning of the word ■ discrimination (*Anyavyavrtti* or *Vyavaccheda*) If the purpose is fulfilled only by this much there ■ no necessity of postulating the *Samanya* as an external object It should be regarded as a negation (*Apoha*) only¹

(6) *The Scope of the Validity of Scriptures*

Dharmakīrti maintains that the non operation of *Pratyakṣa*, *Anumāna* and *Āgama* does not determine the non existence of the *Adṛṣṭa*² The objection is raised by the opponents that though *Pratyakṣa* and *Anumāna* may not be competent to establish the non existence of such a thing the *Āgama* at least is competent since it is the very repository of all knowledge Dharmakīrti replies that the *Āgamas* do not contain the description of all the reals simply because they are not concerned with all things So, if anything is not described in the *Āgama*, it cannot be said that it is non-existent The second point is that the *Āgama* consists of words and as has already been established since the words are not connected with the external reals, it can be said that they cannot establish the existence or non existence of external reals So the *Āgama* is concerned with the intention of the speaker and with the external world³

Now the question arises if the words are not concerned with the existence and non existence of reals, how is it that Dinnaga established the validity of *Āgamas* in the form of *Anumāna* and why did he not establish outright the invalidity of the *Āgama*

In reply to this, Dharmakīrti states that it is the very nature of human mind to rely on the *Āgamas* It finds that *Āgama* describes the fact that violence results in the misery of hell and by avoiding the violence one gets the happiness of heaven Human mind craves for the pleasure of heaven The *Āgamas* speak often of such pleasure and pain in heaven and hell respectively Hence it has no other guide except the *Āgamas*, further,

¹ V 99

² Vide p 71 L 18 ff

³ Vide V 216

the supra-sensuous facts narrated in the *Āgamas* cannot be contradicted by other valid knowledge. So the human mind naturally accepts the validity of the *Āgamas*. The only way out is to examine the *Āgamas* and then only accept its validity.¹

It remains to be seen which *Āgama* is to be examined. Here Dharmakīrti says that that *Āgama*, in which there is absence of contradictory statements and there is guidance as to the possible aids and which instructs regarding purposeful actions, is to be examined, and if the *Āgama* is contrary to such things the human mind will not attach any importance to it.²

Āgama describes the two types of reals—*Dṛṣṭa* and *Adṛṣṭa*. The description of *Dṛṣṭa* can be valid only if *Pratyakṣa* attests it and does not contradict it. With regard to *Adṛṣṭa* we have two types of inference—one dependent upon the external real (*Vastu-balāpavṛtta*), that is to say, it does not depend upon *Āgama*, and the other inference is dependent upon the *Āgama*. If there is no contradiction by these types of inference, we can say that the description of such a thing in the *Āgama* is uncontradicted by inference. In this way, when we see that there is no contradiction of *Āgama* by either *Pratyakṣa* or *Anumāna*, the *Āgama* is valid, otherwise not.³

On the strength of the validity of such portions in the *Āgamas*, the validity of the rest, about which there is no possibility of examination because of their supra-sensuous nature, is inferred since there is no other way (*Agatyā*). This was the intention of Dinnāga while establishing the validity of *Āgama* in the form of *Anumāna*.⁴ And only such *Āgama* whose validity is established in such a way, can lead to a purposeful action.⁵

¹ *1st saṁ pramāṇitayaḥ karamaṇaḥ prapṛṣṭaḥ ity-
parīkṣyāḥ pramāṇyāḥ dha,—*

¶ 72. 1. 3

² V 217

³ V 218 and its *Vṛtti*

⁴ V 219

⁵ PV (K), p. 393

आचार्यधर्मकीर्तिप्रणीतं प्रमाणवार्तिकम्

स्वोपज्ञवृत्तिसहितम् ।

स्वार्थानुमानपरिच्छेदः ।

॥ [1b] ❀ नमः सर्वज्ञाय ॥

विद्युत्कल्पनाजालघम्भीरोदारमूर्तये ।

नमः समन्तमन्त्राय सचन्तस्फुरणत्वये ॥१॥

प्रायः प्राकृतसंक्षिप्तप्रतिबन्धप्रज्ञो जनः केवलं

नानर्थ्येव सुभाषितः परिणतो विद्वेष्टपरीर्ष्यामलः ।

तेनायं न परोपकार इति मन्त्रिचन्ताऽपि चेतश्चिरं

सूयताभ्यासविबद्धितम्यसनमित्पत्रानुबद्धस्पृहम् ॥२॥

अर्थानर्थमिवेषनस्यानुमानाभ्यस्तत्वास्तद्विप्रतिपत्तस्तद्व्यपवस्थापनायाह—

पक्षधर्मस्तद्वज्जनेन व्याप्तो हेतुस्त्रिषेव सः ।

अविनाभावनियमाद्वैत्याभासास्ततोऽपरे ॥३॥

पक्षो धर्मो, अवयवे समुदायोपचारात् । प्रयोजनाभावादनुपचार इति चेत् । न ।
सर्वधर्मिधर्मप्रतिषेधार्थत्वात्, तदेकदेशत्वात्तदुपचारयोग्यधर्मिधर्मप्रतिपक्ष्यर्थम् । तथा च
वाञ्छुपत्वादपिप्रकारः ।

धर्मवचनेनापि धर्माभ्रमसिद्धौ धर्मिग्रहणसामर्थ्यात् प्रत्यासत्त्या साम्यधर्मसिद्धिरिति
चेत् । न । दृष्टान्तधर्मिणोऽपि प्रत्यासत्तेः । तदेवाव्याख्या दृष्टान्तधर्मिणि सत्त्वसिद्धे^१ ।
धर्मवचनात् साध्यधर्मपरिग्रहः । सिद्धे पुनर्वचनं नियमार्थमानाद्वचने । सत्रातीय एव
सत्त्वमिति सिद्धेऽपि विजातीयव्यतिरेके साध्याभावे असत्त्ववचनम् । सामर्थ्याद्विषंगतो
प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं च पक्षवचनम् । पक्षस्य धर्मत्वे तद्विषयेषणापेक्षस्यान्यत्राननुवृत्ते-
रसाधारण्येति चेत् । न । [अ]योगव्यवच्छेदेन विज्ञेयणाद्—यथा चैत्रो धनुर्दन्तः । नात्ययोप-
ध्यवच्छेदेन—यथा धर्मो धनुर्दन्तः—इत्यालोप्यामः ।

तदेकदेशत्वं, चरनमिप्रायवशात् न तदेकदेशः । पक्षस्येन समुदायान्वचनात् ।

व्याप्तिव्यापकस्य तत्र भाव एव व्याप्यस्य चा तत्रैव भाव । एतेनान्यव्यतिरेको
यथास्य प्रमाणेन निदिशतायुक्ती, पक्षधर्मस्य ।

त एते कार्यस्वभावानुपलब्धिलक्षणस्वरूपो हेतव । यथाग्निरत्र धूमात् । वृक्षोऽयं
शिशपात्वात् । प्रदेक्षविशेषे वचसि घट उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्वभावानुपलब्धे । यदि स्यादु-
पलब्धस्य एव स्यात्, नाप्यथा । तेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्वभावस्येत्युक्तं भवति ।

तत्र द्वौ वस्तुसाधनावेव प्रतिपेक्षेते । स्वभाषप्रतिबन्धे हि सत्यपि न
व्यभिचरति, तदात्मत्वात् । तदात्मस्य साध्यसाधनभेदाभाव इति चेत् । न । धर्मभेदपरि-
कल्पनादिति वदयाम् । तथा चाह—“सर्वं एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो ब्रह्मपाद्वेन धर्मपरि-
त्यागेन” इति । भेदो धर्मपरित्यागाद्ब्रह्मपादात्कृता नार्थप्रति, विवक्ष्यभेदाना स्वतन्त्राणामनर्था-
व्यवस्थात् । तत् कल्पितविषयादप्यप्रतीत्यावर्त्यप्रतिरूप एव स्यात् । कार्यस्यापि स्वभाव
प्रतिबन्ध, तत्स्वभावस्य तदुत्पत्तेरिति । एतौ द्वावनुमेयप्रत्ययौ साक्षादनुत्पत्तेरप्रतिभाषि-
रवैष्ये तदुत्पत्तेस्तदव्यभिचारिणाविति प्रमाण प्रत्यक्षान् । प्रत्यक्षस्यापि ह्यर्था[2a]व्यभिचार
एव प्रमाणम्, तदभावे भाषिणस्तद्विप्रलम्भात् । अव्यभिचारव्यवस्थायै योऽप्यस्तदुत्पत्तौ ।
अभावत्वरूपा ननुभावविषयमात्रात् ॥

यदि तदुत्पत्तेः कार्यं समकम्, सर्वेषां सम्प्रत्ययभाव, सर्वेषां जन्यजननभावात् ।
न । तदभावे भवतस्तदुत्पत्तिनिवर्तमात्रात् । तस्मात्—

कार्यं स्वभाषैव विद्विरविनाभावि कारणे ।

तेषां

हेतुः^१

तत्कार्यवर्तनियमात् । सर्वे धर्मैर्तैर्विना न भवन्ति ।

अतोऽन्यजनकत्वप्रसङ्ग इति चेत् । न । तद्व्यतिरेकविशेषप्रवृत्तेर्भिमतत्वात्,
लिङ्गविशेषोपाधीना च सामान्यानाम् । अविशिष्टसामान्यविवक्षाया व्यभिचारापेक्ष्यते ।

स्वभाषे भाषोऽपि भावमात्रानुरोधेति ॥४॥

हेतुरिति वतैव । तदात्म्य ह्यर्थस्य तन्मात्रानुरोधिन्येव नाम्यायते । तद्व्यतिरेकस्य
पक्षेऽनुत्पत्तिवर्तनियमाभावात् । कारणानां कार्यव्यभिचारात् ॥

अप्रवृत्ति प्रमाणानाम्

१. ०श्यात्—क०

२. 'हेतु' इत्यनन्तरं प्रती—‘यदा कार्यवता स्वभावा विवक्ष्यन्ते तदा तेषां कारण
हेतुर्जनकम्, यदा तु कारणवतास्तदैषां कार्यं हेतुर्गमकम्’ इति लिखितं यतोऽपि । तदुपरि
इमं टिप्पणीं कर्तते ‘अवधूतिरियं केवलेन सूत्रमध्येऽपि’ ।

३. अन्यजनकभावप्र०—क०

अनुपलब्ध्य ।

अप्रवृत्तिफलमसति ।

संज्ञानशब्दव्यवहारप्रतिषेधफलोपलब्धिपूर्वकत्वात्तेषामिति । इदं सदा (इ) सत्प्रतिषेध-
विधिहेतोस्तुल्य रूपम् । तथा हि सत्त्वमुपलब्धिरेव—वस्तुयोग्यतात्पक्षेण, तदाश्रया वा
ज्ञानप्रवृत्तिस्तत्र स[ञ्ज]ज्ञानशब्दव्यवहारप्रवृत्ते । असत्ता चासत्त्वमनुपलब्धिः ।

असत्ता[न]ुपलब्धिः काचिद्धेतुभेदव्यपेक्षया ॥५॥

हेतुरनुपलब्धिर्भेदोऽस्या वितरणमुपलब्धिरक्षणप्राप्तं सत्तनम् । अत्रानुपलब्धिरिति ज्ञा-
सत्तायामुपलब्धेरभावोऽप्यन्यथाऽनुपलब्ध्या साध्य इत्यनवस्थानादप्रतिपत्तिः स्यात् । अपो-
पलब्ध्यभावो विनानुपलब्ध्या स्यात्तथा सत्ताभावाऽपि स्यादपर्यायकानुपलब्धिः । अपाग्यो
पलब्ध्या(ध्या)ऽनुपलब्धिसिद्धिरिति प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धिः । तथाप्यनसत्ता असत्ता किं सिध्यति ।
यदा पुनरेवविधानुपलब्धिरेवासत्तामसत्ता, तदा सिद्धाऽपि विषय मोहाद्विषयिणोज्ञ(स)ज्ञान-
शब्दव्यवहारानप्रतिपद्यमान विषयप्रदर्शनं समप्य प्रवर्त्यते । यथा गीरय सास्त्रादिसमु-
दाय[र]त्सम]वत्त्वादिनि । तथा च दृष्टान्ताऽभिद्धिचिदांशनाऽपि प्रविश्युता । विषयप्रतिपत्तावप्य-
प्रतिपत्तिविषयिणा दर्शनात् । एवमनवधारणमुपलब्ध्यो स्वविषयवहेत्वभावभावाभ्यां सत्त्ववहार-
प्रतिषेधफलत्वं तुल्यम् । एकत्र सत्त्वयादभ्यस्य विषयंयान् ।

तनाया सत्त्ववहारनिषेधोऽयोजानं प्रमाणमुक्त्वा । न तु व्यतिरेकदर्शनादावुपलब्ध्यनं,
सत्तायाः । द्वितीया त्वत्र प्रमाणं निषेधफलत्वात् ॥

सा च प्रयोगभेदात्—

विरुद्धकार्ययोः सिद्धिरितिद्धिहेतुभावयोः ।

दृष्टान्तनोरभावामनुपलब्धिरवतुविधा ॥६॥

यावान् कश्चित् प्रतिषेध स सर्वोऽनुपलब्धस्तथाऽपि द्विधा क्रियते । कार्यचिद्धिपिना
निषेधेन वा । विषयो विरुद्धो वा विषयीयताविरुद्धो वा । अविरुद्धस्य विषयो सहभावविरोधा-
भावादप्रतिषेधः । विरुद्धस्याप्यनुपलब्धिरनिषेधस्य अनुपलब्धिरुत्तरवान् तत्राप्यर्थांतरनिषेध
कार्यकारण[2b]मन्तरेण विरोधाप्रतिपत्तिः । तथा ह्यपर्यवसानारण्यं भवनोऽन्यथाविरोधा-
भावादिरोधगतिः । स(स) चानुपलब्धेः । अयोन्योपलब्धिरपिद्वारस्थितिरक्षणता वा विरोधो
नित्यानित्यत्ववत् । तत्राप्यकोपलब्ध्याऽनुपलब्धिरेवोच्यते । अन्यथाप्रतिपत्तिद्वारस्थितेरभावा-
सिद्धेः । एतस्य निषेधेनान्याभावसाधने सिद्धेचानुपलब्धिरनिषेधस्यानुपलब्धिरुत्तरवात् । तत्राप्य-
र्थांतरनिषेधे कार्यकारणयोस्तुमप्यस्य वा । तत्रानुपलब्ध्याप्रतिपत्तिरन्या । तदभावेऽप्यन्यं भवित-
व्यमिति कुन् एनन् ? कार्यानुपलब्ध्यावपि नावश्यं कारणानि तदन्ति भवन्तीति कुतस्तद-
भावः । तस्मात् कारणानुपलब्धिरेवामात्रं गमयति । स्वभावानुपलब्धिरपि स्वयममर्तव
तत्र केवलं विषयो साध्यते । अस्मादपि यदा व्यापकमनुपलब्ध्या व्याप्यामावमाह
तदाऽभावोऽपीति ।

■ प्रतिषेधविषयानुपलब्धिः प्रयोगभेदेन कतुविधा भवति । विरुद्धसिद्धया यथा न शीतस्पर्शोऽज्ञानेः । एतेन व्यापकविरुद्धसिद्धिरुक्ता वेदितव्या । यथा न सुषारस्पर्शोऽज्ञानेः । विरुद्धकार्यसिद्धया यथा न शीतस्पर्शोऽज्ञाने धूमात् । हेत्वसिद्धया यथा नात्र धूमोऽज्ञानेः । स्वभावासिद्धया यथा नात्र धूमोऽनुपलब्धेः । एतेन व्यापकस्वभावासिद्धिरुक्ता यथा नात्र शिगाया वृक्षाभावात् ।

सर्वत्र चास्वामभावसाधन्यामनुपलब्धौ दूषवात्मनामेव तेषां तद्विरुद्धाणां च तद्विरुद्धसिद्धिरुक्ता वेदितव्या । अन्येषामभाव-विरोधासिद्धेः ॥

यदि विरुद्धकार्योपलब्ध्याप्यभावसिद्धिः, तत्कारणोपलब्ध्या किं सिद्धयति ?

४ तद्विरुद्धनिमित्तस्य योपलब्धिः प्रयुज्यते ।

निमित्तयोर्विरुद्धस्वभावे सा व्यभिचारिणी ॥७॥

यथा न शीतस्पर्शोऽत्र काष्ठादिति । निमित्तयोः पुनर्विरोधे शकिकैव । यथा नास्य रोम-हर्षादिविरोधाः सन्निहितदहनविशेषत्वात् । एतेन तत्कार्यादपि तद्विरुद्धकार्याभामगतिरुक्ता वेदितव्या । यथा न रोमहर्षादिविशेषपयुक्तपुरुषवानप्यप्रवेशो धूमात् । इयं च हेत्वसिद्धयैव तद्विरुद्धसिद्धिः प्रागेव निदिष्टा ।

इतीयं प्रयोगभेदादष्टधानुपलब्धिः ॥

तत्र येन विरुद्धकार्योपलब्धिरुक्ता तत्र—

हृदं विरुद्धकार्येऽपि देशकालाद्यपेक्षणम् ।

अन्यथा व्यभिचारि तस्याद्भुस्मेवासिद्धीतसाधने ॥८॥

य तद्वि समग्रेण हेतुना कार्योत्पादोऽनुमीयते, स कश्च त्रिविधो(धे) हेतुः सन्तर्भवति ?

हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादोऽनुमीयते ।

अपर्याप्तानपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः ॥९॥

अत्रानपि यथा सनिहिनाश्रान्यमपेक्षत इति तन्याश्रानुबन्धी स्वभावो भावस्य । तत्र हि केवलं समग्रात् कारणात् कार्योत्पत्तिसम्बन्धोऽनुमीयते । समग्राणां कार्योत्पादनयोग्यता-मृमानात् । योग्यता च सामग्रीमानानुबन्धिनी स्वभावमुत्तेज्यानुमीयते ॥

किं पुनः कारणसामग्र्याः कार्यभेदं नानुमीयते ?

सामग्रीफलसम्बन्धीनां परिणामानुबन्धिनि ।

अनेकान्तिकतां कार्यं प्रतिबन्धस्य [3a]समवात् ॥१०॥

न हि समग्राणीत्येव कारणद्वय्याणि स्वकार्यं जनयन्ति । सामग्रीजननराद्यप्यतीनां परिणामापेक्षात् कार्योत्पादस्य । अत्रान्तरे च प्रतिबन्धसमवात् न कार्यानुमानम्, भोग्यतायास्तु इत्यान्तरानपेक्षत्वात् न विरुध्यतेऽनुमानम्—उत्तरोत्तरशक्तिपरिणामेन कार्योत्पाद-

गसमर्थेय कारणसामग्री शक्तिपरिणामप्रत्ययस्थान्यस्यापेक्षणीयस्याभावादिति । पूर्वसत्तातिमात्र-
हेतुत्वात् दानितप्रभूतेः । सामग्र्या योष्यताऽ[न]न्यापेक्ष (वि)नीतपुज्यते ॥

या तर्ह्यकार्यकारणभूतेनान्वेन रसादिना रूपादियति, सा कथं ? नैव दोषः । सापि—

एकतामप्रचयनीयस्य रूपादे रसतो गतिः ।

हेतुपरमानुमानेन धूमेन्धनविकारवत् ॥११॥

तत्र हेतुरेव तथाभूतोऽनुमीयते । प्रवृत्तशक्तिरूपोपादानकारणसहकारिप्रत्ययो हि
रसहेतु रस जनयति । इन्धनविकारविशेषोपादानहेतुसहकारिप्रत्ययान्निधूमजननवत् ॥

तथा हि—

शक्तिप्रवृत्त्या

स्वकारणस्य कलोत्पादन प्रत्याभिमुख्येन ।

न विना रसः संवा[ग्य]कारणम् ।

रूपोपादानहेतूना प्रवृत्तिकरणम् । सापि रसोपादानकारणप्रवृत्ती रूपोपादानकारण-
प्रवृत्तिसहकारिणी । तस्माद्यथाभूताद्धेतो रस उत्पन्नस्तथाभूतमनुमापयति ।

इति

तत्रापि

अतीतकालानां गतिः

नाज्ञाप्यतानां व्यभिचारात् ।

उत्

तस्मादियं

कार्यसिद्धिर्जा ॥१२॥

तेन मान्यो हेतुर्वैयकोऽस्ति । अप्रतिबद्धस्वभावस्याऽविनाभावनियमाऽभावात् ।

एतेन विपीलिकोऽसरणमस्यविकारादेर्वैयानुमानमुक्तम् । तत्रापि भूतपरिणाम एव
वर्षहेतुः पिपीलिकादिसदृशीमादिहेतुरिति ॥

हेतुना त्वसमर्थेन यत्कार्यमनुमीयते ।

शेषवत्तदसामर्थ्यदिहाज्ञानानुमानवत् ॥१३॥

समप्राप्येव हि कारणानि योग्यतामप्यनुमापयन्त्यसमग्रस्यैकान्ताऽसामर्थ्यात् । यथा
देहेन्द्रियबुद्धिभ्यो रागाद्यनुमानम् । आत्मात्मीयामिनिवेशपूर्वका हि रागादयः, अप्रीतिशो-
मनस्वत्पूर्वकत्वात् सर्वदोषोत्पत्तेः । बेहादीना हेतुत्वेऽपि न केवलानां सामर्थ्यमस्तीति विपक्ष-
वृत्तेरदुष्टावपि शेषवदनुमानात् सशयः ॥

तथा

विषयैऽदृष्टिमात्रेण कार्यसामान्यदर्शनात् ।

हेतुतानं प्रमाणात् वचनाद्वो(दा)यितादिवत् ॥१४॥

न हि रागादीनामेव कार्यं स्पन्दनवचनादयं । वस्तुकामासामान्यहेतुत्वात् । सैव राग इति चेत् दृष्टत्वात् किञ्चिद्वाचिनं स्यात् । नित्यगुणात्मात्मोक्तदर्शनादपि साध्य-
(त्वद)धर्मविषय चेत्ततोऽभिव्यञ्जक रागमाहुः । नैव वक्ष्यादयोऽन्यथापि सम्भवादिति निवेद-
यिष्याम । अत्र यथा रक्तो ब्रवीति तथा विरक्तोऽब्रवीति वचनमात्रादप्रतिपत्तिः । नापि
विशेषात् । अभिप्रायस्य दुर्बोधत्वाद् । व्यवहारसङ्करेण तर्केण व्यभिचारात् । प्रयोगा-
भावावग्याहार इति चेत् । न । परार्थत्वात् । न पुनो बीतरूपत्वादिनि चेत् । न । वक्ष्य-
मापि [3b] प्रोक्ते । सैव राग इति चेत् । इष्टम्, कश्चिपर्याप्तसमुद्भवात् दोषः ।
असत्यप्यात्मघहे^१ दुःखविशेषदर्शनेनाग्नेयास्यासवलोल्लादिनी^२ मपर्येव कण्ठा । तथा हि सत्त्व-
धर्मात्मनादयो मैत्र्यादय इष्यन्ते । एताश्च सन्नर्तायाभ्यासवृत्तयो न रागापेक्षिण्य । नैव
रागादयो विपर्ययाभावेऽभावात् । कारणिकत्वापि निष्पन्न आरम्भोऽविपर्ययासाधिति चेत् ।
न । परार्थस्यैव फलवत्त्वेनेष्टत्वात् । इच्छालक्षणत्वात् कल्पम् ।

सर्वबाष्पानाशामारोपाभिर्दोषैः । तदन्त्येन दोषवत्त्वसाधने न किञ्चिदभिष्टम् ।

वस्तुसौमनि रागादिवदशनेनान्यथ तदनुमानेऽतिप्रसङ्गः । व्यभिचारादतस्यानुमाने
इहाऽप्यभिचार इति को निषेधः ? परमगुणवस्तुपदमते हि वचनमनुमापयेत् । रागो-
त्पादनयोप्यतारहिते वचनादर्शनात् तदनुमानेऽतिप्रसङ्गः खन । रागस्थानुपयोगे कथं नञ्छक्ति-
रुपयुज्यते ? शक्त्युपयोगे हि न एवोपयुक्तं स्यात् । तच्च नास्तीत्युक्तम् ।

तस्मात्तस्मिन्[३]कमेव कार्यं करणमनुमापयति, तत्प्रतिबन्धात्, नात्यद्विपक्षेऽवशनेऽपि ।
सर्ववरी(ति)नो हि दर्शनव्यावृत्ति सर्वत्राभावः सम्भवेत् । क्वचित्तयादृष्टानामपि देशकाल-
संस्कारभेदेनाप्यथा दर्शनाद्, यथाऽऽमलक्य क्षीरानसेकेन मधुरफला भवन्ति । न चैव बहुल
दृश्यन्ते । तेनैव^३ स्याद्युक्तं वक्तुम्—मावृत्ती वक्ता रावीति, रागीत्यतिप्रत्ययविशेषेणाम-
दर्शनामोनिशोमनस्कारेण योयात् । तवाप्यपार्यको वचनोदाहारः । तस्माद्विषयाऽदृष्टिरहेत् ॥

न चादर्शनमात्रेण विषयैऽप्यभिचारिरिक्ता ।

समाख्यो(द्य)व्यभिचारित्वात् स्थालीमत्तनुलपाकवत् ॥१५॥

न हि बहुलपक्वदर्शनेऽपि स्थाल्यन्तर्गमनमात्रेण पाकः सिध्यति । व्यभिचारदर्शनात् ।
एव तु स्यात्—एवस्वभावा एतत्त्वमानहेतवः पक्ता इति । अन्यथा तु दोषवत्तदनुमान
व्यभिचारि ॥

^१ ०ग्रहणे—क०

^२ ०त्पादिता—क०

^३ तेनैतद् युक्त—क०

किं पुनरेतच्छेषवत् ?

यस्याऽदर्शनमात्रेण व्यतिरेकः प्रवर्धयते ।

तस्य सशयहेतुत्वाज्ज्ञेयमसदुदाहृतम् ॥१६॥

स तस्य व्यतिरेको न निश्चित इति विपक्षे वृत्तिरासङ्गयेत । व्यतिरेकसाधनस्या-
दर्शनमात्रस्य सशयहेतुत्वान् हि सर्वानुपलब्धिर्गमिका ।

तस्मादेकनिवृत्त्याऽन्यनिवृत्तिमिच्छता तयो कश्चित् स्वभावप्रतिबन्धोऽप्येष्टञ्च ।
अन्ययागमको हेतु रथात् ॥

हेतोर्द्विषयवि रूपेषु निश्चयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धविपरितार्यव्यभिचारिविपक्षतः ॥१७॥

न ह्यसति प्रतिबन्धेऽन्यव्यतिरेकनिश्चयोऽस्ति । तेव तमेव दर्शयन्निरूपयमाह ।
तत्रान्वयनिश्चयेन—विषयत्वपक्षाणा निरासः, व्यतिरेकस्य—अनेकान्तिकस्य सत्त्वस्य च
सौपन्यवादे । द्वयोर्द्विषयकसिद्धप्रतिषेधः । असिद्धमन्वेन तद्विषयो वीचकताभ्यागमयो
सपक्षविपक्षयोरपि ॥

अन्यथा ह्यसति प्रतिबन्धेऽदर्शनमात्रेण व्यतिरेके

व्यभिचारिविपक्षेण वैधर्म्यवचनं च यद् ।

यदाह—“एष तावन्मायो बहुभय वक्तव्य विश्वानैकान्तिकप्रतिपक्षेण” इति ।
साधर्म्यवचनं विषयप्रतिपक्षेण वैधर्म्यवचनमनैकान्तिकप्रतिपक्षेण ।

यद्यद्विषयकं तच्च

यदि तेन विपक्षेऽदर्शनं व्याप्यते

तदनुवर्ततेऽपि गम्यते ॥१८॥

नहि तस्य प्राग्दर्शनभ्रान्तिर्या वचनेन निवर्त्येत^१ । स्मृतिर्वाचादर्शने क्रियत इति चेत् ।
दर्शनं खल्वप्रतीयमानमनङ्गमिति युक्तं तत्र स्मरणाधानम् । अदर्शनं तु दर्शनाऽभावः ।
स दर्शनेन वाच्येत^२ । तदभावे तु सिद्ध एवेत्यपार्थक्यं तात्पश्ये वचनम् ॥

न वै अनुपलब्धमानस्य तावता नास्तीति भवति । तदर्थं वचनमिति चेत् ।

न च नास्तीति वचनात्तत्रास्त्येव यथा यदि ।

नास्ति स श्याप्यते न्यायस्तदा नास्तीति[१३]गम्यते ॥१९॥

यद्यनुपलब्धमानो नास्तीति न प्रत्येति वचनादपि नैव प्रत्येप्यति । तद्रूपं ह्य(तदव्य)-
नुपलब्धमेव स्थापयति । न चैकानुपलब्धोऽन्याऽभावः साधयति, अतिप्रसङ्गात् । न च

^१ निवर्त्येत ॥३०

^२ वाच्येत ॥३०

तेन नास्तीति वचनात्तथा भवति, अतिप्रसङ्गात् । तत्कथं वैषम्यं बचनेनानेकान्तिवपरिहारः ? तस्मादुपावृत्तिमिच्छता तत्र न्यायो वक्तव्यो यतोऽस्य व्यावृत्तमिति [निश्चयो] भवति ॥

ननु तदभावेऽनुपलम्भात् सिद्धा व्यावृत्तिः ।

यद्यदुच्यते निवृत्तिः स्याच्छेषवद्व्यभिचारि किम् ?

यथा पक्वान्धेतानि फलानि, एवरसानि वा, स्थाऽविच्छेपात्, एकशालाप्रभवदा-
डा उपपन्नवत् । अत्रापि विवक्षितशोषपक्षीकरणे हेतोः साध्याभावेऽनुपलम्भोऽस्तीति कथं
व्यभिचारः ?

प्रत्यक्षदापासङ्गा व्यभिचार इत्येके । न । पक्षीकृतविषयेऽभावात् । कदाचिद्भू-
वेवेति चेत् । तत्पक्षकृत्यामतिप्रसङ्गोऽवशात्पक्षभावनिषेधाभावात् । कुत प्रमाण बाधकम् ।
अदुतायापने सर्वत्रानादवाप्तः ।

व्यतिरेकस्तु सिद्ध एव बाधनमिति तत्पक्षभावनिश्चयमपेक्षते । अनुपलम्भात् क्वचिद-
भावसिद्धावप्यप्रतिबद्धस्य तदभावे सर्वत्राभावासिद्धेः । भक्ष्यादव्यतिरेको व्यभिचारः शोषवत् ।

किंच

व्यतिरेक्यमि हेतु स्यात्

नेद निरात्मक जीवच्छरीरम्, अप्राणादिभूतत्वप्रसङ्गादिति । निरात्मकेषु घटाविषु
वृष्टादृष्टेषु प्राणाद्यदर्शनात्तन्निवृत्त्याऽऽत्मकमिति स्यात् । अदृश्यानुपलम्भादभावाऽसिद्धौ घटादीनां
नैरात्म्यासिद्धेः प्राणादेरनिवृत्तिः । अभ्युपगमात् सिद्धिर्[न] इति चेत् । कथमिदानीमात्मसिद्धिः ?
परस्याऽप्यप्रमाणिका कथं नैरात्म्यसिद्धिः ? अभ्युपगमेन च तात्त्विकमात्मकी विभज्य
तत्राभावेन तमकत्वं कथयता आगम(मि)कत्वं चात्मनि प्रतिपद्य स्यात्, भानुमेयवत् ।
तस्माददर्शनेऽप्यात्मनो निवृत्तिः (स्य) सिद्धे [नास्ति कुतश्चित् निवृत्तिः] । तन्निवृत्तौ क्वचिद्वि-
भूतावपि प्राणादीनामप्रतिबन्धात् सर्वत्र निवृत्त्यसिद्धेरगमकत्वम् ।

दाप्यसिद्धियोजना—“तथा सपक्षे सन्नसिद्धयेवमादिष्वपि यथायोगमुदाहार्यम्”
इत्येवमादि—तापि—

न बाध्यासिद्धियोजना ॥२०॥

अनुपलम्भ एव सन्नयाद्, उपलम्भे तदभावात् । अनुपलम्भाच्च व्यतिरेक इति राक्षयितो-
निर्बाधं स्यात् । यथाशोषवचनादनिकारित एवेति चेत् । न । “य एव तूभयनिश्चितवाची”
इत्यादिवचनात् । तेनानुपलम्भेऽपि सन्नयादनिवृत्तिः (ति) मन्यमानस्तत्प्रतिषेधमाह ॥

किंच

विशेषस्य व्यवच्छेदहेतुता स्याददर्शनात् ।

आवणत्वस्यापि नित्याऽनित्ययोर्दर्शनाद्व्यावृत्तिरिति तद्वधवच्छेदहेतुता स्यात् । न हि तद्व्यावृत्तेरन्यद्वधवच्छेदनम् । अव्यवच्छेदस्तु कुतश्चिद्व्यावृत्तेरेवानिश्चयः । यो हि यत्र नास्तीति निश्चितः, स भवस्तदभाव कथं न गमयेत् ?

प्रमाणान्तरबाधा चेत्

अथाऽपि स्यादुभयव्यवच्छेदे प्रमाणान्तर बाधकमस्ति । अन्योन्यव्यवच्छेदरूपानामेक-
व्यवच्छेदेनाऽन्यविधानादप्रतिषेधः, विधिप्रतिषेधयोर्विधानात् (निरोधात्) ।

भेदानां नास्ति तादृशः ॥२१॥

नैवमवर्णनं प्रमाणम्, बाधासम्भवात् ॥

तथाऽन्यथापि सम्भाव्य प्रमाणान्तरबाधनम् ।

लक्षणयुक्ते हि बाधासम्भवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्यादिति सर्वत्रानाश्वासः । अनुमान-
विषयेऽपि प्रत्यक्षानुमानविरोधदर्शनादनाश्वासप्रसङ्ग इति चेत् । न । यद्योक्त(क्ते)-
ऽभावात् । सम्भविनश्चातल्लक्षणत्वात् । विरुद्धो(द्धा)व्यभिचार्यवचनमिति चेत् । अनुमान-
विषयेऽवधनादिष्टम् । विषय चास्य निवेदयिष्याम ।

किं न

दृष्टाऽप्युक्तिरदृष्टेऽत्र स्यात् स्पर्शस्याविरोधिनी ॥२२॥

यदि ह्यनुपलम्भेनाभावः सिध्येत् । यदाह—“यद्यदर्शनभावेन दृष्टेभ्यः प्रतिषेध-
कियते । न च सोऽपि युक्तः” इति । कथमयुक्तोऽत्राप्यनुपलम्भादभावसिद्धेः । ननुपल-
विधनक्षणप्राप्ते स्पर्शस्य युक्ता एव प्रतिषेधः । [4b] न युक्तः, दृश्यतत्त्वभावविषयमात्रा-
ऽप्रतिषेधात् । वृथिव्यादि सामान्येन गृहीत्वा नयः निषेधमाह । तत्र च तूलोपलपत्तवादिषु
तद्भावेऽपि स्पर्शभेददर्शनादस्यापि वचनविशिष्टोपेः सम्भवाशङ्कया शक्तित्वमिति सर्वत्रावर्णन-
मात्रेणायुक्तः प्रतिषेध इत्येवमाचार्यादि कश्चिदनुपलम्भादभावः बुवाञ्ज उपास्य ॥

अपि च ।

देहादिभेदाद् दृश्यगते भिन्ना द्रव्येषु शक्तयः ।

तर्ककदृष्ट्या नाप्यत्र युक्ततत्त्वज्ञानमिदमत्र ॥२३॥

यदि कश्चिद्विशेषदर्शनमात्रेणाऽप्रतिवद्वस्यापि तदव्यभिचारः कश्चिद्देहे कानिचिद्
द्रव्याणि कश्चिद् दृष्टानि पुनरन्यथाऽन्यत्र दृश्यन्ते । यथा काश्चिदोपपन्नः क्षेत्रविशेषे विशिष्ट-
रसवीर्यविपाका भवन्ति, नान्यत्र । तथा कालसत्त्वारभेदात् । न च तद्देहीत्यया दृष्टा इति
सर्वस्तित्वेन तथाभूताः सिध्यन्ति । गुणान्तराणां कारणान्तरापेक्षत्वात् । विशेषहेत्वभावे तु
स्यादनुमानम् । यथाऽदृष्टकर्तृकमपि वाक्यं पुनस्तत्कारपूर्वमिति । वाक्ये तु विशेषमाभावात् ।
सर्वप्रवाराणां पुरुषं ^१परत्वं दर्शनात् ।

कारण चा(वा) कार्यमव्यभिचारत ॥२५॥

कारण निवर्तमान कार्यं निवर्तयति । अन्यथा तत् तस्य कार्यमेव न स्यात् । सिद्धस्तु कार्यकारणभाव स्वभाव नियमयतीत्युभयथा स्वभावप्रतिबन्धादेव निवृत्ति ॥

अ[5३]न्यैकनिबृत्त्याऽन्यविनिवृत्तिः कथं भवेत् ।

नादवचानिति मत्स्येन न साध्यं योगतादृशि किं ॥२६॥

सन्निधानात्तद्वैकस्य कथमस्यस्य सन्निधिः ।

योगान्तिस्थेव मत्स्येन भाव्यमवचयतादृशि किम् ॥२७॥

तस्मात् स्वभावप्रतिबन्धादेव हेतु साध्यं शक्यमिति । स च तद्भावलक्षणस्तदुत्पत्ति लक्षणो वा । स एवाप्रतिपक्षो दृष्टान्ताभ्यां प्रदर्श्यते ॥

तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टोऽवश्यमिहाश्रयः ।

तदभावे च तस्मैति यचनादपि तद्वृत्ते ॥२८॥

यतः

तद्भावहेतुभावी हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

ख्याप्येते

दृष्टान्ते हि साध्यधर्मस्य तद्भावस्तस्मात्तानुबन्धन तत्स्वभावतया ख्याप्यते । य कृत्वा स्वभाव^१ जनयति, सोऽनित्यस्वभावस्तत्र जनयतीति प्रमाणं दृष्टान्तोपपद्यते । अन्यैकधर्मताद्भावात् तदन्येनापि भवितव्यमिति नियमाभावात् साधनस्य साध्यव्यभिचारा-
गच्छा स्यात् । तेन च प्रमाणेन साध्यधर्मस्य तस्मात्तानुबन्ध ख्याप्यते । स्वकारणादेव कृत्वा तथाभूतो जातो यो नस्वर क्षणस्थितिधर्मा, अन्यतस्तस्य तद्भावनिषेधात् । हेतुभावी वा, तस्मिन् सत्यं भावादिति दृष्टान्तेन प्रदर्श्यते अर्थान्तरस्य । तथा प्रसिद्धे तद्भावे^२ हेतुभावे वाऽनित्यत्वाभावे कृतकत्व न भवति, दहनाभावे च धूमः । तथा हि स तस्य स्वभावो हेतुर्वा कथं स्व स्वभाव(य) हेतु वा अन्तरेण भवेदित्याश्रयमन्तरेणापि वैधर्म्यदृष्टान्ते प्रसिध्यति श्रुतिरेक ॥

यथा पुन प्रसिद्धावेव तद्भावहेतुभावी तेषां—

विदुषा बाधो हेतुरेव हि केवलः ॥२९॥

यदयं^३ दृष्टान्त उच्यते सोऽर्थं सिद्ध इति विं तद्वचनं ? तदा तत्प्रदर्शनेऽपि नि वैधर्म्यदृष्टान्ताश्रयेण नि मन्यमान आश्रय प्रतिक्षिपति स्य ॥

^१ स्वभावे—क०

^२ तद्भावहेतुभावेऽपि—ब०

^३ यदर्थ—क०

तेनैवं(क) ज्ञातसंबन्धे द्वयोरेक्यतरोपितत ।

अर्थापत्त्या द्वितीयेऽपि स्मृति समुपजायते ॥३०॥

यदाह—“अर्थापत्त्या वा अन्यतरेणोभयप्रदर्शनात्” इति । तत्रापि दृष्टान्तेन तद्भाव-
हेतुभाव[प्र]दर्शनं भग्यमानोऽर्थापर्यवचनेन द्वितीयसिद्धिमाह । तथा हि यत्तत्तत् तदनि-
त्यमित्युक्ते—अनर्थान्तरभावे ध्वनतगवस्य स्वभावस्तन्मात्रानुवन्धी प्रमाणदृष्टस्तद्भाव-
निपमादिति शक्ततद्भावस्याऽर्थापरिवाऽनित्यत्वामावे वृत्तपरस्य न भवतीति भवति । न हि
‘स्वभावस्या[भावे] भावो भवत्यभेदात् । अन्यथा तद्भावे भवतीत्येव न स्यात् । तथा,
तदभावे न भवतीत्युक्ते—तत एव तद्भावतायेति । तथा ह्ययमस्य स्वभावो येन तदभावे
न भवत्यन्वयाऽप्योमादिति तत्तत्स्वभावताप्रतिपत्त्या अन्यवस्थुनिर्भवति ।

तत्र यथा—यत्र धूमस्तत्राग्निरित्युक्ते कार्यं धूमो दहनस्य, येन धूमेऽवददमग्निर्भवति ।
अन्यथाऽर्थांतरस्य तदनुवन्धनिवमामावात स्वापन्ध भावस्य स्यात् । अतस्तदभावेऽपि
स्वभावाऽऽवैकल्याप्राप्तात् । कार्ये स्ववश्य कारण भवति । इदमेव हि कारणस्य कारणत्वम्—
यदर्थान्तरभावे स्वभावोपधानम् । कार्यस्यापि—तद्भाव एव भाव । तच्चास्ति धूमे । तस्मात्
कार्यं धूम इत्यवश्येन विदिततत्कार्यत्वस्य दहनभावे न भवतीत्यर्थाद्विधितरेकप्रतिपत्तिर्भवति ।
तथाऽमलग्नी धूमो नास्तीत्युक्तेऽग्निर्धूमं भवत्यवश्यमिरवयवप्रतिपत्ति । अथवा हि
तदभावे किञ्च भवेदिति ।

ननु क्व नित्यानित्यार्थकार्यरथाभावेऽपि ध्वनज्ञानं न भवति तदभावे । न वै न भवति
तयोरेव तत् सञ्जयात् । अन्यथाऽभावेन निश्चितान् क्व तद्भावपरामर्शेन तदयं स्यात् ।
केवलं तु भावनिश्चयाभावात् नास्तीत्युच्यते ।

यदा पुनर्दृष्टान्तेन नाग्निं धूमयो वायवकारणभाव प्रदर्श्यते, तदा ‘यत्र धूमस्तत्राग्नि’
इत्येष न स्यात्, प्रतिश्रुताभावात् । कुत ‘अन्वभावे धू[5b]मो नास्ति’ इत्यर्थाद्विधितरेष सिद्धिः,
तथा, वैधर्म्यभावावसिद्धेरन्वयसिद्धिः ? तस्माद् दृष्टान्तेनायमेव तथोक्त स्वभावप्रतिपत्त्य
प्रदर्श्यते एकतद्भावेऽन्यस्य सिद्धयर्थं तदभावेऽन्यभावात् ॥

हेतुस्वभावाभावोऽत प्रतिषेधे च कस्यचिद् ।

हेतु

तावेव हि निवर्तमानो स्वप्रतिवद निवर्तयत इति कस्यचिदर्थस्य प्रतिपदनपि साधयि-
तुकामेन हेतोर्व्यापकस्य वा स्वभावस्य निवृत्तिहेतुत्वेनास्येयः । अप्रतिबन्धे हि कस्यमेवस्य
निवृत्तिरन्यस्य निवृत्तिं साधयेत् ।

युक्तोपलम्भस्य तस्य चानुपलम्भनम् ॥३१॥

१ तदनित्यमेवेत्यु—क०

२ तथा यत्र—क०

३ स्वभावाभावे भावो—क०

४ स्वभावस्य वै० क०

५ तत्त्व०—क०

६ रन्वयस्मृति—क०

७ न—क०

प्रतिषेधहेतु । प्रतिषेधनिग्रथव्यवहारहेतुस्तद्धेतुरित्युक्तम्, ^१ स्वयं तस्याभूतानुपलम्भस्य प्रतिषेधरूपत्वात् हेतुव्यापकानुपलब्धिरुभयस्यापि हेतुरिति ॥

इतोर्थं त्रिविधात्राप्युक्तानुपलब्धिरनेकया ।

तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगतः ॥३२॥

त्रिविध एव हि प्रतिषेधहेतु । उपलम्भसत्त्वस्य हेतुत्वव्यातिरिचयो व्यापकस्य स्वात्मनश्चानुपलब्धिरिति । ^२ स प्रयोगवशेन तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगतोऽनेकप्रयोग उक्त । तस्याऽगत्या तद्विरुद्धतया विरुद्धकार्यस्येत्यादिभेदप्रयोगैः । यथोक्तं प्राक् ॥

कार्यकारणमावाह्य स्वभावाह्य नियामकात् ।

अविनाभावनियमोऽदर्शनात् न दर्शनात् ॥३३॥

अवश्यमावर्तनियमः कः परस्याऽप्यथा परं ।

अर्थान्तरनिमित्ते वा धर्मो वासति रणवत् ॥३४॥

इत्यन्तरणलोको ॥

अणि च ।

अर्थान्तरनिमित्तो हि धर्मः(र्म.) स्यादस्य एव स ।

न हि तस्मिन्निष्पन्नेऽनिष्पत्तौ भिन्नहेतुको या तत्स्वभावो युक्तः । अयमेव ह्यलु भेदो भेदहेतुर्मा भायाना विरुद्धधर्माध्यास वारप्रभेदश्च । सौ चेन्न भेदको, न कस्यचित् कुतश्चि-
द्भेद इत्येक इव्य विद्व स्यात् । ततश्च सहोत्पत्तिविनाशौ, सर्वस्य च सर्वत्रोपयोग स्यात् । अन्यथैकमेव न स्यात् । नामागतर वा, अर्थमभ्युपगम्य तथाऽभिधानात् ।

नन्दमर्षान्तरहेतुत्वेऽपि भाववान्ऽनित्यताऽनिष्पन्नमनुत्वाज्जस्वभावता । न वं वाधि-
द्व्याऽनित्यता नाम वा परचात्रिण्येत । न एव हि भाव क्षणस्थितिधर्माऽनित्यता । यच्चन-
भेदेऽपि धर्मि(र्म.) धर्मितया निमित्तं यद्यपाम । ता पुनरस्य क्षणस्थितिधर्मता स्वभाव स्वहेतोरिव सप्तोत्पत्ते परमस्य मन्दबुद्धि सत्तोषकमेव सर्वथा तथाभावस्तद्विप्रलम्भो न स्यवस्यति । सद्युद्यमोत्पत्ति^३विप्रलम्भा वा, अन्त्यक्षणदक्षिणा निश्चयान्, पश्चादस्मानुपलब्ध्याऽस्ति-
प्रतिपत्ते निश्चयवता इति तदाऽनित्यता व्यवस्थाप्यते । कार्योत्पादनस्यैव कारणस्य-
भावत्वेऽप्यद्वैततत्त्वार्थस्य कारणवशोऽप्यप्रतिपन्नतद्भावस्य वार्थवशेनात् तत्प्रतिपत्तिवत् ।
अन्यथाऽर्थान्तरमेवाऽनित्यता स्यात् अन्यनिमित्तत्वेऽनिमित्तत्वे वा । तथा च भावस्तद्वात्र
भ्यातदनुपयोगात् । उपयोगे वा स एवास्य स्वात्मभूतोऽनित्यतेति विमन्यथा ? स्वे(स्व)-
भावेन वाऽवलस्यान्तरलोकेऽपि तद्भावानुपपत्ते ॥

स चार्थान्तराद्भवन्नित्यतस्त्वोऽन्यो वा धर्मः हेतु फल वा स्यात् । अहेतुफलस्याऽ-
गवन्पात् । तत्र भावानुमानस्वामभवात् ।

पञ्चाङ्गावाप्त हेतुत्व कस्तेऽप्येकान्ततः^४ युतः ॥३५॥

^१ ०त्युक्तः—५०

^२ सोऽय प्र०—५०

^३ सद्युद्यमो—५०

^४ ०कान्तता—५०

स हि निष्पन्ने भावेऽर्थात्तरतः परंवाङ्मवावय तस्य हेतुः स्यात् । फलरथापि भावस्य हेतोः भाव इति तद्भावेहेतोरनै[०३]कान्तिकत्वम् । तथार्थात्तरनिमित्तो धर्मो भावेऽवश्यं भावीत्यननुगानम् ॥

यदि तर्हि दर्शनदर्शने नान्वयव्यतिरेकगतेराधमः कथं धूमोर्गनि न व्यभिचरतीति गम्यते ? यस्मात्—

कार्यं धूमे(सो) हृतभुजः कार्यधर्मननुवृत्तितः ।

येषामुपलब्धे तत्त्वज्ञानमनुपलब्धं यदुपलभ्यते । तत्रैवाभावेऽपि नापलभ्यते, तत् तस्य कार्यम् । तच्च धूमेऽस्ति ।

स भवस्तवभावेऽपि हेतुमत्तां विलङ्घयेत् ॥३६॥

सहृदपि तथार्थवर्णनात् कार्यं सिद्धं, अकार्यत्वेऽकारणात् सङ्गव्यभावात् । कार्यस्य च स्वकारणमन्तरेण भावेऽहेतुमत्तं स्यात् । न हि यस्य यमन्तरे[ण] भावः स तस्य हेतुर्भवति । भवति च धूमोर्गनिमन्तरेण । तत्र तद्वेतु स्यात् । अन्यहेतुकत्वाप्राप्तेतुकरवमिति चेत् । न । तथापि तुल्यत्वात्, तदभावेऽप्यग्नी भवतीति । कथं वा ततोऽप्यतो वाऽतज्जनन-
स्वभावाद्भवेत् ? इवयमतत्त्वभावस्याजननात् तस्याऽहेतुता स्यात् ।

न नै म एव भवति तादृशस्य भावात् । अन्यादृशाद्भवत्वस्य तादृशः ? तादृशा-
द्भावाद्धि स तादृशः स्यात् । अन्यादृशादपि तादृशो भावे तच्छक्तिविषयभावात् न हेतुभेदो भेदः इत्यकारण विस्वस्य वैस्वस्य स्यात् । सर्वं वा सर्वस्वाज्जायेत ।

तस्मात् कारणभेदाभेदाभ्यां कार्यभेदाभेदोः । तस्य धूमोर्गनि दृष्टाकारविजातीयान्भवति अहेतुत्वप्रसङ्गात् ॥

तथा च—

नित्यं तत्त्वममस्य वाऽहेतोरन्यावपेक्षणात् ।

अपेक्षतो हि भाषाणां कावाचित्वात्^१ स्वतंत्रभवः ॥३७॥

॥ हि धूमोऽहेतुर्भवतिरेकत्वात् नदाचित्तं भवेत् । तद्भावे वैकल्याऽभावादिद-
कालवत् । तदापि वा न भवेत्, अथावकालाविषेयात् ।

अपेक्षया हि भावा नदाचित्ता भवन्ति । भावाभावकालयोस्तादृशवयोग्यताप्रयोग्यता-
योगात् । तुल्ययोग्यताप्रयोग्यतयोहि देसकालयोस्तद्वत्तेतरयोर्निगमायोगात् ।

सा च योग्यता हेतुभावात् किमन्यत् ? तस्मादेकदेसकालपरिहारेणान्यदेशकाल-
योर्वर्तमानो भावस्तत्सपेक्षो नाम भवति । तथाहि तथैवृत्तिरेकापेक्षा । तत्तत्तौपकारा-

नपेक्षस्य तन्निग्रमाद्योभात् तद्विषयतदेशकवत्त्वात् धूमो यत्र दृष्टः सकृद्, वैकल्ये न गुणनं दृष्टस्तज्जन्योऽस्य स्वभावः, अन्यथा सकृदप्यभावात् । स तत्प्रतिनियतोऽप्यत्र कथं भवेत् ? भवन्वा न [धूम] स्यात् । तज्जनितो हि स्वभावविशेषो धूम इति ।

तथा, हेतुरपि तथामूलकार्यजननस्वभावः । तस्याऽप्यतोऽपि भावे न स तस्य इति सकृदपि तन्न जनयेत् । न^१ वा स धूमः, अथमजननस्वभावाद्भावात् । तत्स्वभावत्वे च स एवाग्निरित्यव्यभिचारः ॥

अग्निस्वभावः क्षणस्य मूर्द्धा यदाग्निरत्र सः ।

अथानग्निस्वभावोऽग्नी घूमस्तत्र कथं भवेत् ॥३८॥

धूमहेतुस्वभावो हि बह्विस्तच्छक्तिभेदवान् ।

अधूमहेतोरधूमस्य भावे स स्यादहेतुकः ॥३९॥

इति सप्तह ।

कथं तर्हीदानीं विष्णात् सहकारिणं कथयति, यथा चक्षुरूपदेविज्ञानस्य । न वै किञ्चिदेक जनक तत्स्वभावम् । विं तु सामग्री जनिका तज्जननस्वभावा । सैवानुमीयते । सैव च सामग्री स्वभावस्मृत्याऽऽश्रय कार्यस्य । अत एव सहकारिणाम^२प्यपर्यायेण जननम् ।

यदपि किञ्चिद्विजातीयामूवद् दृष्टं योमयादे सा(चा)लूकादि, तत्रापि तपोभिधाने-
ऽप्यस्त्येव स्वबीजप्रभयात् स्वभावभेदः, हेतुस्वभावभेदात् । यथा कदली बीज-कन्दोद्भवा स्फुटमेव तावृष लोको विवेचयति, आकारभेदात् ।

तस्मान्न सुविवेचिताकारं कार्यं कारणं व्यभिचरति ॥

अन्वयव्यतिरेकाद्यो यस्य दृष्टोऽनुवर्तकः ।

स्वभावतस्य तद्हेतुरती विष्णात् सम्भवः ॥४०॥

इति सप्तहदलोकः ।

तस्मात् स[6b]कृदपि दर्शनादर्शनाभ्यां कार्यकारणभावविदेभंभवति ततस्तदप्रतिपत्तिः ।
शान्त्यया, अन्वयव्यतिरेकयोर्वि शेषदर्शनादसंतापतत्वात्, क्वचिद्वस्तुत्वे निरत्यवर्तनीऽप्यन्व-
याऽप्यथा दृष्टं, क्वचिद्विस्तृत्वमावेदपि अदृष्टस्य पुनर्दृष्टेरिति ॥

भवतु कार्यस्य कारणभावविनाभावस्तदुत्पत्तेः । स्वभाव इदानीं कथमविनाभावः ?

स्वभावेऽप्यविनाभावो भावमात्रानुरोधेन ।

यो हि भावमानानुरोधेन स्वभावस्तत्राविनाभावो भावस्येव्यते ।

तदभावे स्वयं भावस्याभावः स्यादभेदतः ॥४१॥

य एव भावो भावमात्रानुरोधी स्वभाव इत्युच्यते, स एव स्वयं वस्तुनो(त) भावः ।
स चात्मानं परित्यज्य कच भवेत् ?

य एव तर्हि वृत्तवः स एवानित्य, भेदाभावात् प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुः स्यात् । नप
दोषः । यस्मात्—

सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

स्वभावपरभावाभ्यां यस्मादुपावृत्तिर्भाविणः ॥४२॥

तस्मात्ततो यतोऽर्थाभावावृत्तिस्तद्भिन्नगन्धनाः ।

जातिभेदाः प्रवृत्त्यस्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥४३॥

तस्माद्यो^१ येन धर्मेण वित्तोप^२ सप्रतीयते ।

न स शक्यस्ततोऽन्येन तेन भिन्ना व्यतिरिचति ॥४४॥

सर्वे एव हि भावाः स्वरूपव्यवस्थितयः । ते नास्मान् परेण मिश्रयन्ति, ^१तस्मादपरत्व-
प्रसङ्गात् । यद्येवमभिन्नमात्मभूतं रूपम्, न तत्तेषाम्, तदानीं वेपामभावात् । तदेव हि स्यात्,
तस्यैव भावात्, तद्व्यतिरिक्तस्याऽन्यस्याभावात् । तस्यैव च पुनर्भेदविरोधात् ।
सच्चात्मनि व्यवस्थितमभिधमेव । अर्थान्तरमप्यनेकसद्व्येषि न तत्तेषां सामान्यम्, अतद्व-
पत्वात् । द्वित्वावि-रूपयोग-कार्यं द्रव्येष्वपि [त्र]सङ्गात् । न हि सर्वान्धे[न्धि]नाप्यन्येनाऽन्ये समागा-
नाम तद्वन्तो नाम स्युः । भूतवत् षष्ठं गुणेन । नाभिप्रत्ययविषया भूतवत् । तस्मात्मा-
नमेव हि वृद्धिः समुज्ज्वली सामान्यविषया प्रतिभासते नैकसद्वन्धिनाविति । भूतवत् । तद्-
वर्धन्या सा भागितिरिति चेत् । तद्वर्धनीति कुत ? निर्वाणप्रान्त्ययोगादिति चेत् । स
एव तदेवकार्यं योजम्, सख्यां तयोम कार्यद्रव्यादिमत्तु भूतादिष्वभावात् च । तत्र तया
सामान्यबुद्धौ निवेष्टाभावात् सामान्यमन्यत् । सति वा तस्यापि स्वात्मनि व्यवस्थानाद-
मिश्रणमेवाग्नयेन । तस्मादिमे भावाः ^२स्वजातीयभिन्नतादभ्यस्माच्च व्यतिरिचता, स्वभावे-
नैकरूपत्वात् । यतो यतो भिन्नास्तद्भेदप्रत्यायनाय वृत्तमदिवेदी शब्दैः, ततस्ततो भेदमुपादाय
स्वभावाभेदेऽन्यनैकधर्माणं प्रतीयन्ते । तेऽपि शब्दाः सर्वभेदानाल्लेपेऽन्येनभेदोदनात्
तस्त्वलक्षणलिप्ता एव भवन्ति । तदेकस्मादपि तस्य भेदोऽस्तीति ।

तस्मादेकस्य भावस्य भावमिति पररूपाणि तावत्स्वस्तदेष्वप्या व्यावृत्तयः, तदसन्नवि-
कार्यकारणस्य तद्वेदसात् । यावत्स्वच [त]द्व्यावृत्तयः तावत्स्वच श्रुतयोऽस्तकार्यकारणपरिहारेण
व्यवहारार्थाः । यथा प्रयत्नानन्तरीयकं शब्दं भावणं द्रव्यतत्कारणकार्यपरिहाराय^३ ।
तस्मात् स्वभावाभेदेऽपि येन धर्मेण नाम्ना यो विज्ञेयो भेदः प्रतीयते न स शक्योऽन्येन प्रत्याय-
यितुमिति नैमायां सर्वशब्दाः ।

तत्र प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुरिति ॥

^१ तस्माद् विज्ञेयो यो येन धर्मेण—क०

^२ सजाती—क०

^३ तस्मापर—क०

^४ ० हारार्थं—क०

कथं पुनरेतद् गम्यते—व्यवच्छेदः शब्द[7a]लिङ्गस्यापि प्रतिप(पा)द्यते विधिना न वस्तुरूपमेवेति ? प्रमाणान्तरस्य शब्दान्तरस्य च प्रवृत्तेः । तथाहि—

एकस्यार्थत्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥४५॥

एको ह्यर्थात्मा । ^१ स प्रत्यक्षः । अस्मिन्नेवार्थमिति साधनाऽर्थमवात् । यमाऽर्थात्पत्यत्वे साध्ये शब्दः । तस्य प्रत्यक्षेणैव [सर्वाका]रसिद्धिः, तदव्यवच्छेदस्याऽऽभावात् । भावे वाऽनवस्थभावत्वम् । न हि यो यदेकयोगक्षेमो^२ न भवति, स तत्त्वभावो युक्तः । तन्नाप्रतिबन्धनत्वाद्भेदव्यवहारस्य । अन्यथाऽऽभासप्रसङ्गादित्युक्तम् ।

तस्मात् प्रत्यक्षे परिणि तत्त्वभावसाकान्यपरिच्छेदात् तजानवकाशा प्रमाणान्तरवृत्तिः स्यात् ॥

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संयोग्येत गुणान्तरम् ।

शुक्लो वा रजतकारो रूपसाधर्म्यवर्जनात् ॥४६॥

यदि दृष्टसर्वत[१६]स्यापि भावस्य तथानिश्चयप्रतिरोधिता भ्रान्तिनिमित्तेन गुणान्तरं न संयोग्येत । यथा शुक्लो रजतकारः । न हि शुक्लो द्वे रूपे—समानं विशिष्टं च, तथा प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । अप्रतिपत्तो वा विवेकेन द्वित्ववित्यामोपात्, अतिप्रसङ्गाच्च । तस्मात् पदयन् शक्तिरूपं विशिष्टमेव पश्यति । निश्चयप्रत्ययवैकल्यात्त्वनिश्चिन्दन् तत्सामान्यं पश्यामीति मन्यते । तन्नोऽस्य रजतसमारोपः । तथा सदृशापरापरोपस्या बलक्षिताना-
नात्वस्य तद्भावसमारोपात् स्थितिभ्रान्तिः । यावन्तोऽस्मि परभावास्तावन्त एव यथास्व निमित्तभाविनः समारोपा इति तदव्यवच्छेदकानि भवन्ति प्रमाणाणि सफलानि स्युः । तेषां तु व्यवच्छेदफलानां नाप्रतीतवत्त्वगप्रत्यायने प्रवृत्तिः तस्य दृष्टत्वाद् । अवयवस्य धर्मदेशेन वसंताऽपीनाम् ॥

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवास्मितो गुणः ।

भ्रान्तेर्निवृत्तौ चेति साधनं संप्रवर्तते ॥४७॥

इति संप्रहरणः ।

तस्माद्वादृष्टश्रवणं दृष्टे प्रमाणान्तरवृत्तिः ॥

वस्तुग्रहेऽनुमानाच्च धर्मसर्वकस्य निश्चये ।

सर्वधर्मग्रहोऽपीहे नायं बोधः प्रसज्यते ॥४८॥

न केवलं प्रत्यक्षदृष्टे प्रमाणान्तराऽवृत्तिः नञ्चित् यदानुमानमपि वस्तु विधिना प्रत्याययति, न व्यवच्छेदवत्, तदेकधर्मनिश्चये तदव्यतिरेकान् सर्वधर्मनिश्चय इति प्रमाणा-

न्तराश्रुतिः । न हि तस्मिन्निदिचते तदात्माग्निदिचनो भवति । यदा पुनरनुमानेन समारोप-
व्यावच्छेदः त्रियते, तदा नैवसमारोपव्यावच्छेदादग्नयवच्छेदः कृतो भवतीति तदप्यगम्यत्
प्रयत्नतः ।

ननु नावश्यं विपर्ययपूर्वेषु एवाप्रतीतिनिश्चयो भवति । यथा अथवाद् घृमादग्नि-
प्रतिपत्तिः । न हि तज्ज्ञानाग्निसमारोपः सम्भाव्यते । तत्र सर्वत्र व्यावच्छेदः त्रियते । उक्तमत्र—
धर्मिप्रतिपत्तापभेदात् सर्वप्रतिपत्तिः । भेदे चा, अमवच्छेदस्य तत्राप्रतिपत्तिरिति । तस्मात्तत्रापि
तद्वृत्तिः तदस्वभावानिश्चयः । कुतः ? विपर्ययात् । न च तं प्रदेशं तद्विविक्तेन रूपेण
निश्चिन्त्यप्रतिपत्ताभावनाविमुक्तया बुद्ध्या वचनविपर्ययस्तो नाम । तदात्राग्निसमारोपा(प)सराव-
रहितत्वेन तत्प्रतिपत्तौ न लिङ्गमनुसरेत् । न सत्यान्वयव्यतिरेकयोरारियेत ।

तस्मात्तपोहविष[७]मिति लिङ्गं प्रणीतम् ।

सामान्या धर्मिणः सिद्धावसिद्धं किमतः परम् ॥४९॥

इति संप्रहृद्योक्तः ।

वचचिद् दृष्टेऽपि पराज्ञानं सामान्यार्थं विकल्पकम् ।

असमारोपिताग्न्याग्ने तन्मात्रापोहगोचरम् ॥५०॥

यद्वादिदत्तानाग्नितरमलिङ्गं निश्चयज्ञानं भवति, तत्तन्मसति समारोपे भयङ्कपवच्छेद-
विपर्ययं भवति ? समारोपविपर्ययेभावात् । यत्र ह्यस्य समारोपो यथा स्थिरः सारमव इति वा,
न तत्र भेदो(दे) निश्चयो भवति ॥

निश्चयारोपममसोर्वाध्यवा[७b]धकभावतः ।

न हि सर्वतो मित्रो दृष्टोऽपि भावस्तथैव प्रत्यभिज्ञापये । वचचिद्भेदे व्याधानसम्भवात् ।
यथा शुकते शुकितत्वे । यत्र तु प्रतिपत्तुर्भान्तिमिमित नास्ति तन्नेवास्य तद्दर्शनशक्तिर्येऽपि स्मृतौ
निश्चयो भवति ।

समारोपनिश्चययोर्वाध्यवाधनभावान्न(भावान्) निश्चयस्य—

समारोपविवेकेऽस्य प्रवृत्तिरिति सत्यते (वस्यते) ॥५१॥

तद्विवेक एव सामान्यपोहः । तस्मात्तदपि तन्मात्रापोहगोचरम् । न वस्तुतस्तत्त्व-
निश्चयमात्मकम् । तथा हि नस्यविप्रश्चयेऽन्यस्याऽप्रतिपत्तिदत्तेनात् । तत्त्वभावनिश्चये
च तस्यायोगात् ॥

यावन्तोऽज्ञासमारोपास्तत्साराते विनिवृत्तयाः ।

तावन्त एव ज्ञेयत्वाच्च तेन ते भिन्नगोचराः ॥५२॥

अर्थ(अन्यथ)केन शब्देन ध्याप्त एकत्र वस्तुनि ।

बुद्ध्या वा सामान्यविषय इति पर्यायता भवेत् ॥५३॥

इत्यन्तरालोको ।

यस्यापि नानोपाधेः धीर्माहिकाऽर्थस्य भेदिनः ।

योऽपि मन्यते मित्रा एवोपाधयः परस्परमाश्रयान् । तन्निबन्धना[] श्रुतयः तदाधारेषु प्रवर्तन्ते, तत्रैव वा । तदवयवप्रसङ्ग इति । तस्यापि—

नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिप्रात्यनो ग्रहे ॥५४॥

सर्वस्मिनोपकार्यस्य को भेदः स्वादनिर्दिष्टः ।

यद्युपाधयो मित्रा एव शब्दज्ञानान्तराणां निमित्तमर्थे, स तु संज्ञानानेक एवोपलीयते । तस्य नानोपाधीनामुपकाराश्रयशक्तिस्वभावस्य स्वात्मन्यमेवात् । सर्वात्मना ग्रहणे क एवोपाधिनेदोऽनिश्चितः स्यात्, सर्वोपाध्युपकारकरत्वेन ग्रहणात् ? न ह्युपकारकत्वमन्यदेव तस्य स्वरूपेण गृह्यमाणस्य गृहीतं नाम । अतो यदेवास्य स्वभावेन ग्रहणं तदेवोपकार[क]-त्वेनापीति ॥

तद्योरन्तर्गमनि संवन्धादेकज्ञाने द्वयग्रहः ॥५५॥

आत्मभूतस्योपाधितत्त्वतोऽपकारकभावस्य ग्रहणादेकज्ञाने द्वयोरपि ग्रहणमिति । एकोपाधिमिश्रितेऽपि तस्मिन् गृह्यमाणे सर्वोपाधीनां ग्रहणम्, तद्ग्रहणत्वात्तदोपकारकत्वाद्युपाधिम-
द्वयग्रहणस्य । अन्यथा तथापि न गृह्यते । न ह्यस्य एवाप्युपकारको यो न गृहीतः स्यात् । न चाप्युपकारके तथागृहीते उपकार्यग्रहणं तस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात् । स्वत्वमित्येवम् ।

तस्मादवगन्तरोपाधिनादेऽपि समानं प्रसङ्गः ॥

अथापि स्याद्भिन्ना एव दशतयः शक्तिमतो वाभिरुपाधीनुपकरोति । ततो नायं प्रसङ्ग इति ।

धर्मोपकारशक्त्योऽन्तर्गमे तास्तस्य किं वाचि ।

नोपकारस्ततस्तासां तदा स्यादनपत्तिरिति ॥५६॥

यदि प्रत्युपाध्युपकारकत्वानि तस्य न स्वात्मभूतान्येव, नापि तत् उपकारमनुभवन्ति, किं तस्येति ता उच्यन्ते ? उपकारे वा स्वात्मभूतान्तरमेव शक्तिमिदं शक्तोपरकुर्वन्नेकोपा-
धितापि गृह्यमाणः सर्वात्मना गृह्यते एव । तथा ह्युपाधिग्रहणे तदुपकारिण्या शक्त्येव ग्रहणम् । तद्ग्रहणं तदुपकारी भावः स्वात्मभूतमकलदाक्युपकारो गृहीतः सर्वा शक्त्येव गृहीतः, तास्वोपाधीनि तदवस्थं प्रसङ्गः ।

अथ ता अपि शक्युपकारिण्या शक्तयो मित्रा एव भावात् । एवमुपाधीनां तत्पञ्चमीनां आपरापरारवेव शक्तिस्त्वप्यवगणनेन घटनत् स एकतामिदं वदन्निव्यगृहीतं तदुपकारात्मा तद्वत्ते(त्वे)न न गृह्येत । यदि पुनः केवलानेवोपाधीन् शब्दज्ञानान्युपलीयेत् तदा तस्याश्रमा-
वेयात् न भवति तत्प्रतिपत्तिमु(म)ञ्चनं सर्वप्रतिपत्तिः, तदापि तस्य शब्दरनाशेनात्र स्यात् तत्र प्रवृत्तिरिति व्यर्थं शब्दप्रयोगः स्यात् । अर्थक्रियाश्रयो हि सर्वो विधिप्रतिपत्तिपाम्यां व्यवहारः । उपाधयस्य(श्च) तत्राप्तमर्था । समर्थस्य(श्च) नैवोच्यते इति हि शब्दप्रयोगः ? तदुपकारोपाधयो नोपाधयः सन् । क्वचित् प्रवृत्ती हि कस्याचिन् प्रधानस्याङ्गत्वात् तद्वेत्तया

[४a] तयोच्यन्ते । तस्य द्यौर्नासोपास्य कस्यचिदङ्गमृता इति किमुपाधयः ? लक्षितलक्षणा-
ददोष इति चेत् । समान. प्रसङ्गः । स तावत्तस्याधिभिर्ना-तरीयकतयोपलक्ष्यमाण एकेना-
प्युपलक्षणैः सर्वात्मनोपलक्षित इति तदवश्यः प्रसङ्गः । को ह्यत्र विज्ञेयः शब्दा वैतमुपलक्ष्येयुः,
तल्लक्षिता योपाधयः ? स तावत्तदानीं निश्चीयते सर्वोपकारक इति न किञ्चिदेतत् ॥

तस्मात्—

एकोपकारके ग्राह्ये नोपकरास्ततोऽनरे ।

दृष्टे तस्मिन्नदृष्टा ये तद्गृहे सकलग्रहः ॥५७॥

इति सप्रहृष्टलोकः ।

यदि भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं गृहीतेष्वन्यदिष्यते ।

स्मादेतत्—निर्माणस्य वस्तुनो ग्रहणे कोऽन्यस्तथा न गृहीतो नाम ? स तु भ्रान्त्या
नावधारयत(धामेत) इति प्रमाणान्तरं प्रवर्तते । यद्येवम्—

तद्व्यवच्छेदविषयं सिद्धं तद्वस्ततोऽनरम् ॥५८॥

असमारोपविषये वृत्तेः

तत्तर्हि भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रपुष्टं प्रमाणमन्यव्यवच्छेदफलमिति सिद्धमन्यापोहविषयम् ।
तद्व्यवच्छेदविषयः असमारोपविषये वृत्ते । यत्रास्य समारोपो न तत्र निश्चय इति समारोपानामे-
व वर्तमानोऽन्यापोहविषयः सिद्धः ॥

अथ च निश्चयैः ।

यत्र निश्चीयते कथं तत्तेषां विषयः कथम् ॥५९॥

इत्येव सन्तु निश्चयानां स्वार्थप्रतिपत्तिं यत्प्रतिशयनम् । तत्त्वेदाकारालम्ब-
निश्चितं कथं तैर्गृहीतम् ?

कथमिदानीमनिश्चीयमानं प्रत्यक्षेणापि गृहीत नाम ? न प्रत्यक्षं कस्यचिद्विश्रयायकम् ।
तत् यमपि गृह्णाति तत्र निश्चयेन । किं तर्हि ? तत्प्रतिभासेन । तस्य निश्चयानिश्चयवशात्
प्रत्यक्षास्य ग्रहणाग्रहणे । नैवं निश्चयानाम्, किमिदं निश्चयवन्तोऽप्यन्यत्रानिश्चयेन प्रवृत्तिभेदाद्
ग्रहणाग्रहणम् । तस्मात्तदेवास्त्य ग्रहणं यो निश्चयः, अन्यत्रैकान्तरेऽपि तत्र स्यात् ।

किं पुनः कारणम्—सर्वतो मित्रे वस्तुनि रूपो(वि)जुगुप्सवोत्पत्ताश्चि तथैव न स्मात्तो
निश्चयो भवति ? सहकारिवैकल्यात् । ततश्च

प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि विशेषेण[वि]वर्जिते ।

यदिज्ञेयावसायेऽस्ति प्रत्ययः स प्रतीयते ॥६०॥

यद्यप्यसंरहितः सर्वतो मित्रस्वभावोऽनुभूतः, तथापि न सर्वभेदेयुः तावता निश्चयो
भवति, कारणान्तरापेक्षात्वात् । अनुभवो हि यथा विकल्पाभ्यासं निश्चयप्रत्ययान् जनयति ।
यथा रूपदर्श[४b]नाविज्ञेयेऽपि कुण्ड-वामिनो-भक्ष्यविवक्षाः । तत्र बुद्धिपाटवम्, तद्वस्तुनाभ्यासः,

प्रकरणमित्यादयोऽनुभवात् त(मे)दनिश्चयोऽस्ति सहकारिण । तेषामेव च प्रत्यासत्तितार-
तम्यादिभेदात् पौर्वापर्यम् । यथा जनकत्वाऽध्यापकत्वाऽविशेषेऽपि पितरमावान्त दृष्ट्वा—'पिता
मे आयच्छति' इति न 'तपाध्याय' इति । सोऽपि भयनिश्चयोऽस्ति भ्रान्तिकारणे भवति ।

तस्मादनुभूत इत्येव सर्वाकारनिश्चय ॥

तत्रापि धातव्यधातुस्तिरग्राह्यावृत्त इत्यपि ।

शब्दादपि निश्चयाऽनैव सङ्केतमनुकुप्यते ॥६१॥

तत्राप्यन्यापोहेन व्यापृत्तिरन्या । अन्य एव व्यावृत्त । तद्व्यावृत्तेर्निवर्तमानस्य
तद्भावप्रसङ्गात् । तथा च व्यावृत्तेरभाव । तरमाद्यैव व्यावृत्तिः स एव व्यावृत्त । शब्द
प्रतिपत्तिर्भेदस्तु सङ्केतभेदात् । न वाच्यभेदोऽस्ति ॥

ननु च वाच्यविशेषाभावात् सकेतभेदोऽप्यनुवृत्त, द्वयोरेकाभिधानात् । तथा च
व्यतिरेकिण्या विभक्त्येवयोग, सस्या भेदाश्रयत्वात् ।

द्वयोरेकाभिधानेऽपि विभक्तिर्व्यतिरेकिणी ।

भिन्नमर्थमिवान्वेति वाच्यत्वविशेषतः ॥६२॥

न वै शब्दानां काचित्द्विषयस्वभावायत्ता वृत्तिः, इच्छातो वृत्त्यभावप्रसङ्गात् । ते यथा
व्यतिरिक्तेऽव्यतिरिक्ते वा प्रयोक्तुमिष्यन्ते, तथा निष्कृतास्तमप्रतिबन्धेन प्रवर्तयन्ति । तेन
गीर्तित्वमित्येकाभिधानेऽपि कस्यचिद्विज्ञापस्य प्रत्यापनार्थं कृते सकेतभेदे व्यतिरिक्तापौ
विभक्तिरर्थान्तरमिवादर्शयन्ती प्रतिभात्यनर्थान्तरेऽपि, तथाप्रयोगदर्शनाभ्यासात् । न तावता
सर्वत्र भेद, अन्यत्रापि पुष्ट्येच्छाश्रयात् प्रवृत्तस्य प्रतिबन्धाभावात् । यथैक वचनचिद्वचनचनेन
स्यान्त्यते । तद्विशेषेऽपि गौरवादिस्मापनार्थं बहुवचनेन ॥

प्रयोजनभावात् सकेतभेदो न स्यात् । तदप्यसत्यम् । तथाहि ।

भेदा[स्तर]प्रतिज्ञेयाप्रतिज्ञेयी तयोर्द्वयोः ।

सकेतभेदस्य यद हातुवाऽऽहानुरोपिन ॥६३॥

यदाऽप्य प्रतिपत्ता तद यव्यवच्छेदभावानपेक्ष विच्छेदविशेषेऽव्यवच्छेदमात्र जिज्ञासते,
तथाभूतभावनार्थं तथाकृतसकेतेन शब्देन प्रबोध्यते—अनस्वत्वमस्यास्तीति । यदा पुनर्द्व्य-
वच्छेदान्तराऽनिराकाङ्क्ष स ज्ञातुमिच्छति, तदा परित्यक्तव्यवच्छेदान्तरे तत्रैवावव्यवच्छेदे
तथाप्रवृत्तताम प्रयुञ्जते—अनस्वोऽयमिति । अत एव पूर्वत्र प्रतिषिप्तभेदान्तरत्वाच्छब्दवृत्त
न सामानाधिकरण्यात्, विशेषणविशेष्यभावो वा—यौत्वमस्य शुक्लमिति । तन्मात्रविशेषेण
बुद्धेस्तदाश्रयभूताया एतन्नेनाप्रतिभामनात्, निराकाङ्क्षत्वाच्च । द्वितीये तु भवति । तथा
सकेतानुसारेण सहस्रस्रवलयव्यवच्छेदपर्यवर्तिभाषणत एकस्येव सदर्थेन प्रतिपत्तिभासनात्,
व्यवच्छेदान्तरसापेक्षत्वाच्च ॥

भेदोऽयमेव सर्वत्र द्रव्यभाषानिषादिनो ।

शब्दयोर्न तयोर्वाच्ये विशेषस्तेन वदन्त ॥६४॥

तस्मात् सर्वत्र धर्मधर्मिभावान्नो शब्दयोर्वाच्येऽर्थे निश्चयप्रत्ययविषयत्वेन वदितुमेष ।
एकस्तमेव प्रत्यापयन् प्रतिक्षिप्तभेदान्तरं प्रत्यापयति । अन्योऽप्रतिक्षेपेणेत्ययं विशेषः ।

त्रिज्ञापद्विपूर्यं त तद्धितेन कृतापि वा ।

अथेन वा यदि धूयाद्भेदो नास्ति ततोऽपरः ॥६५॥

एतादन्तमेव न भेदः सदृशंयन् तद्धितेन वा दर्शयेत् पाचकत्वमिति । कृतापि वा
पाक इति । अन्येन वा तथामुत्तत्तापनाय स्वयदृष्टेन समयेन । न पुनस्तथाभिधानान्नै-
र्गार्थान्तरमेव तद्भवति । तत्राभूतरयैव ज्ञापनाय शब्दस्य दृढमनेतत्वात् ।

ननु न पाचकत्वमिति मयश्च उच्यते, न पाक एव । [न वै पाकेनाप्य एव] कश्चित्
पाचको नामाभिधीयते यादृशो वर्ण्यते । यत् पुनरस्याभिधेयं तत् वयितम् । तदेव पाचक-
त्वेनापीति अलमप्रतिष्ठितेभिध्याविवर्णं । यथा न नार्यान्तरभूता श्रियास्ति तत्समंशानो वा
तत्प्रत्यापयिष्याम ॥

तेनान्यतोहविषये तद्वत् पक्षोपवर्णनम् ।

प्राग्राह्यात् नृपपत्वे हि स्यादोपो जातितद्वतो ॥६६॥

यदाह "अन्यापोहोऽपि शम्बाय[७५] तद्विषिष्टाभिधानात् तद्वत्प्रशोधितं सर्वं प्रसज्य
समानं" इति । तद्वत्त्वेन प्रतीयुद्धम् । तत्र ह्यवर्गान्तरमुपाशयान्यत्र प्रवर्तमानो ध्वनिरस्वा-
तन्त्र्यादिदोषैरुपद्रुयते । न चार्थान्तरमन्यव्यावृत्ति[] व्यावृत्ति[तु], द्वयोरेकाभिधानादित्युक्तम् ।
कथमिदानीमेवस्य व्यावृत्तस्यान्याननुगमाद् अन्यव्यावृत्ति सामान्य ? तद्वद्भेदो तयाप्रतिभा-
सनात् । न वै किंचित् सामान्य नास्ति । शम्बायथा बुद्धिरनादिवासनासामर्थ्यादिसमुपानपि
धर्मान् नसृजन्ती जायते । तस्या प्रतिभासवशीन सामान्य साधनाधिकरण्यं न व्यवस्थाप्यते
अमरार्थाप्य(यं व्यापि अ) र्थानां समसंभेदाभावात् । तस्य सर्वस्य तत्त्वार्थकारणतयाऽन्येभ्यो
मिथमाना अर्थां समाधायो ध्वनिरस्वानिष्टपरिहारेण प्रवर्तवतीत्यायापोहविषय उच्यते ।

तत्रानपेक्षितवास्तव्यो बुद्धिप्रतिभासवशादेकोऽनेन व्यावृत्तः शब्दैरपिपक्षीक्रियते तदनु-
भवाहितवासनाप्रबोधनगमिनिवृत्तेरध्यवसिततद्भावार्थः । तत्रैव चायं धर्मधर्मिभावहार-
परस्परं तत्त्वान्तराभ्यामवाच्यं प्रत्ययेते । न ह्यन्यो धर्मो धर्मिणोऽन्तरानभिधानात् ।
नापि स एव । तत्राविगमिष्य धर्मधर्मिभावमपि व्यपच्छेदान्तरात्तेषां प्रसङ्गात् । तथा चेष्टा-
न्यत्वापनात् सकेनभेदावर्णमित्येतच्छब्दायैव व्याख्यातं धर्मधर्मिणो । यस्तु नि पुं स्वल्क्षणं
सामान्यरक्षणमवाच्यमभावात् ॥

ननु न धर्मधर्मिणोरभेद भेदे वा दृष्टा पृष्ठधादिविभक्तयः, धर्मबहुत्वात् तत्र दृष्टो
वचनभेदश्च धर्मिणि न स्यात् । उक्तमयं शब्दानां स्वातन्त्र्यामावादिति । अपि च—

येषां वस्तुवशा वाचो न विवक्षापराधयाः ।

पठौवचनभेदादिचोर्धं तान् प्रति युक्तिमत् ॥६७॥

यदि नामंते शब्दा पुष्पं नवचित् प्रथिनीपिता अपि न शनयन्ते प्रणेतुं वस्तुप्रतिबन्धाद् धूमादिवत्, तदाय उपाकम्भ स्यात्—यय पठ्धादय इति ?

यदा पुन —

यद्यथा वाचनस्यैव वस्तुभिर्विनियम्यते ।

अनपेक्षितवाह्यार्थं तस्य वाचकं वच ॥६८॥

न हि 'व्यतिरेके पठौ' बाहुल्ये जसादय' इत्येतदपि पुरपाभिप्रायनिरपेक्ष वस्तु-
रानिधिमात्रेण स्वयं प्रवृत्तम् । ते तु तत्र तथा प्रयुज्यन्ते इति ततस्तथाप्रतीतिर्भवति । एष-
मन्यत्रापि कथंचित् प्रयुक्ता प्र(त)यैव प्रतीतिहेतवो भवन्तीति किमुपाकम्भ ?

तत्र वाच्येषु पुरुषात्मतत्त्वतीनां शब्दानामवस्तुसदृशिता यथाभ्यास विवत्प्रबोधहेतूनां
प्रवृत्तिचिन्ता, तद्वशाद्बस्तुव्यवस्थापनं च केवलं जादवस्थापनम् ।

तथावृत्तव्यवस्थाः शब्दा धर्मधर्म्यादिषु, न पुनर्व्यतिरेकवस्तुभेदादिति कुत एतत् ?
तथाव्यवहारोपयोगात् । न हि धर्मधर्मिणोभेदे तत्त्वरूपत्वे वा^१ सामान्यतत्त्वबन्धसामाना-
धिकरण्यविशेषविशेषाभावा युज्यन्ते । इहान्ता वा, यथा वस्तुवृत्ताविति वक्ष्याम ॥

यथाय सर्वेषु वस्तुवृत्तमेव शब्दप्रवृत्तिभेदमिच्छति, तस्य

द्वारा पण्यगरीत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थिते ।

सत्यं स्वभावः सत्त्वं वै^२त्यत्र वा किं निवर्णनम् ॥६९॥

यदैकापि स्त्री द्वारा, एवमपि सिकताद्रव्यं सिक्ता इति व्यवहारः, तत्र किं बाहुल्य
येनैव भवति ? यन्तिभेद इति चेत् । सर्वत्रात्मनिशानोमेववचनम्, एकतास्मैरभावत् ।
यत्नश्च व्यर्थः । वस्तुव्यवहारोपयोगवचनमिति चेत् । इहाप्यस्तु । तदयं निर्वस्तुको नियम
निममाणं स्वातन्त्र्यमिच्छायां शब्दप्रयोगे कदाचरति ।

पण्यगरीति च वच बहुल्येववचनम् ? न हि नगराभ्येद [9b] किंचित् । कुतस्तेषां समा-
हार ? प्रासादपुरुषाभ्यां बिजालीशानामनारम्भात् कुतस्तत्समुदायो द्रव्यम् ? अ] उपयोगश्च ।
न सयोगः । प्रासादस्य च स्वयं सयोगान्मकस्य परेणासयोगाच्च । तत्र एव सत्त्वाभावः ।
तत्त्वयोगिपुरुषविशिष्टा सत्ता नगरमिति चेत् । किमस्या निरतिशयायां विशेषणम् ?
सत्तापारदर्शकत्वान् नगरवद्वैदेषि नगराण्येति बहुवचनं न स्यात् । द्वयस्य परस्परसहि[न]वेति
चेत् । अनुपकारोपकारकयोः क सहायीभावः ? पुरुषमयोगसत्तानां च बहुधाप्रणामिनि
वचनेववचनम् ? तथागूतानां वचिदर्थप्रतिष्ठा यन्निरस्ति । सा निमित्तमिति चेत् ।
न । तत्त्वेवस्तुरुपाव्यनिरैवान् । व्यतिरेके बाहुल्यकार्यस्य पातन्त्र्यायोपादिनि । उपकारे

वा शक्त्युपकारिण्या अपि शक्त्यव्यतिरेक इत्यनवस्थितेः प्रतिपत्तिः । तदव्यतिरेके वा, आद्यायामपि प्रसङ्ग इति र्थात्किंचिदेतत् ।

सस्य स्वभावः सत्त्वमिति व्यतिरेकात्तथा पृथगे न स्यात् । न हि तत्र सामान्यमस्ति । नापि विभूत्पादयो गुणास्तथोच्यन्ते, अर्थान्तरस्य तत्त्वभावत्वाऽपीषात्, तेषां च नि स्वभावत्वप्रसङ्गात् । तस्याप्यर्थान्तरस्वभावत्वोऽतिप्रसङ्गः । तथा चाप्रतिपत्तिः ।

एष पदपदार्थवर्णोऽपि पाठ्या । न हि तत्र सामान्यं भूत्वा सयोगो वा सम्भवति । कथमिदानीमस्यतिशय 'सस्य स्वभावः' इति न खमित्येव । सस्यार्थान्तरसाधारणरूपाऽप्यत्र मध्येन लक्ष्यद्वन्द्वप्रतिनिवन्धन रूप तयाजिज्ञासायामेवमुच्यते ।

ननु सर्वतो व्यावृत्तस्य रूपस्याभिधानं न सम्भवति । न चैतदेव रूपं दृष्टो समर्प्यते, अनतीन्द्रियत्वप्रकृतात् । केवलमप्य तथामूढ प्रयावयिष्यामीति शब्देन श्रौतव्यसमृद्धतत्त्वभावविकल्पप्रतिविम्बमपेक्षति । यदाह "अदृष्टार्थोऽर्थविकल्पमात्रम्" इति । नैव प्रतिपादप्रतिपादकाभ्यां स्वरूपेण प्रतिपन्न प्रतिपादितं वा भवति । स्वर्गादिध्रुवेषु तदनुभा(म)-विनामिव प्रतिभासाऽभेदप्रसङ्गात् ।

सत्त्वाद्यमप्रतिपक्षगानोऽपि भावस्वभाव तथामूढ एव विकल्पप्रतिविम्ब तदध्यवसायी समुप्यति । तथामूढत्वादेव ध्वान्यर्थप्रतिपक्षे । तेनैतदेवमुच्यते स्वरूपमाहेति । न पुन स्वरूपप्रतिभासस्यैव विज्ञानस्य जननात् ।

कथं तर्हीदानीमेकान्तम्यावृत्तरूपेषु भावेषु सामान्यं नाम तेषामसमर्पात्, अस्याप्या-
(स्य वा)भावात् ? उक्तं यादृश सामान्यम्—अतस्तुष्टानामेकाऽस्तसर्वस्तद्व्यतिरेकिणा समानं तति ।

अपि च—

पररूपं स्वहयेण यथा सविष्यते धिया ।

एकार्थप्रतिभासिण्या भावानाधितयभेदिनः ॥७०॥

तथा शक्तवानारब्धो(र्था) शक्त्या भेदिन स्वयम् ।

अभेदिन इवाभासित भावा रूपेण केवसित ॥७१॥

तस्या अभिप्रायवशात् सामान्यं तत् प्रकीर्तितम् ।

सदसत् परमार्थेन यथा सकल्पितं तथा ॥७२॥

बुद्धिं खलु तदनव्यतिरेकिणं पदार्थानाश्रित्योत्पद्यमाना विकल्पिका^१ स्वभासनाप्रकृति-
भनुविदधती मिश्रमेया रूप विरोधाय प्रतिभासमभिन्नमात्मयोगमभ्यस्य तान् समुन्तती सदस्यति ।
सा चैव साध्यसाधनतया अन्यविवेकिना भावानां तद्विकल्पावस्यनायैव प्रवृत्तिं सदेवमेया
प्रतिभाति । तदुक्त्या सा येन संवृत्तिं सविष्यतेऽनया स्वस्वेषेण पररूपमिति । ते च तया
संवृत्तभेदा स्वयं भवितोऽप्यभेदिन इव वेत्तिचिद्वेषेण प्रतिमान्ति । तदेया बुद्धिप्रतिभासमनुरूपानां
[10a] बुद्धिपरिपत्तिनामेव भावानामाकारविशेषपरिग्रहाद्विहितं^२ स्फुरता सामान्यमित्युच्यते ।

कथमिदानीमन्यापोह सामान्यम् ? अ एव सत्त्वस्यापोह । तमेव गृह्णीती सा प्रकृतिविभ्रमात् विकल्पाना वस्तुग्राहिणीव च प्रतिभाति । सा हि तदन्वविवेकिन्मेव भावेण भवन्ती विवेकविपर्येति गम्यते ।

ननु बाह्या विवेकिन । न च तेषु विकल्पवृत्तिरिति कथं तेषु भवति ? व्याख्यातार एव विवेचयन्ति । न तु व्यवहर्तार । ते तु स्वात्मनमेवार्थत्रियापोष्य भग्नमाना दृश्य-विकल्प्यावयवविकीकृत्य प्रकृतंते । तदभिप्रायवशादेवमुच्यते । तथा तत्कारितमाशत्कारिभ्यो भिन्नाद् शब्देन प्रतिपादयन्ति यस्मात् । तद्वचिन्तकास्तु प्रतिमात्रमेवादित्यो नाभेदमनु-सन्धते ।

यदि प्रतिपत्तमिप्रायोऽनुविपीयते तथा अन्यापोहोऽपि सामान्य मा भूत् । न ह्येव प्रति-पत्तिरिति । न यं केवलमेवमप्रतिपत्ति-व्यक्तिव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तमित्यव्यापितायाका-रैरपि न प्रतिपत्ति । केवलमभिप्राकारा बुद्धिस्तच्छते । तस्या क आश्रय इत्यन्यापोह उच्यते । तस्य वस्तुषु भावादविरोधात् । व्यपहारस्य च सान्दाध्यस्य तपादर्शनात् । न पुनर्बलभूत किञ्चित् सामान्य नामास्ति यथेयं बुद्धिं प्रतिभाति । यस्माद्—

व्यवस्यो नानुयन्त्यव्यवनुयायि न भासते ।

न हीमा व्यक्तस्य परस्परमन्वाविशन्ति, भेदाभावेन सामान्यस्वीकाभावप्रसङ्गात् । अन्यच्च न साम्यो व्यतिरिक्त किञ्चित्ता बुद्धी प्रतिभाति । अप्रतिभासमानं च कथमात्म-नाज्य ग्राहयेत्, व्यपदेशयेद्वा । न च तैस्तद्वयेकमित्येव सामान्य भवत्यतिप्रसङ्गादित्युक्तम् । अभिप्रायमिपानप्रत्ययनिमित्तमेक सामान्यम्, न सर्वमिति चेत् । कथमन्यतोऽन्यत्र प्रत्ययवृत्ति ? तत्समन्धात् [इति चेत्] । सत्याकार्यव्यादिष्वपि प्रसङ्गा । असामान्यात्मकत्वान्नेति चेत् । ननु स एवाप विचार्यते कोऽय सामान्यात्मेति ? तत्र सति सत्त्वधे प्रत्ययवृत्ति । तदा सामान्य-मिति । अत्रोच्यते । अनेकसत्त्वधेभ्य कार्यव्यादिभ्यो निमित्तसत्त्वधात् प्रत्ययवृत्ति । ततश्च सामान्यात्मना । अन्यथाज्यनापि सा भूद्विज्ञायाभावात् । तथा च द्रव्यगुणसामान्यानां रूपसत्कार इति ॥

एव सर्वं बुद्धेरेव प्रतिभासो ज्ञानरूपत्वात्सन्नेष सामान्यम् । तत्र । यस्माद्—

ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमव्यतिरिक्तं ज्ञेयं ॥७३॥

ज्ञानस्य रूप कथमव्यतिरिक्त सामान्यम्, तस्य तेष्वभावात् । तद्भावाव्यवसायात् तथा भ्रान्त्या व्यवहार इति चेत् । तत्र तथाज्ञानेत्पत्तेः किं निबन्धनम् ? अनाश्रयस्य चोत्पत्ती सर्वं स्यात् । यथा ज्ञानादव्यतिरिक्तमेकस्मात् कथमन्यस्य पुनर्ज्ञानस्य रूप स्यात् अव्यत्यन्तरभाविन ? ततश्च ज्ञानान्तर व्यत्यन्तर वा श्रवणानुवत् कथं सामान्य स्यात् ?

तस्मान्निध्याविकल्पोऽयमर्थवैकाल्यताग्रहः ।

न ह्यर्था व्यतिरिक्तेनाव्यतिरिक्तेन वा केनचिदात्मना समाना । तथैवा प्रहृण मिथ्याविकल्प एव ॥

इतरेतरभेदेऽस्य बीजं सत्ता यदधिकम् ॥७४॥

यस्य प्रत्यायनार्थं सवेतं त्रियते—अभिज्ञसाध्यान् भावान्तवत्साध्येभ्यो भेदेन शब्दा-
तत्परिहारेण प्रवर्ततेति । सोऽभिमतरेतरभेदस्तस्यैवत्वप्रतिभासिनो मिथ्याविकल्पस्य बीजम् ।
तमेव गूळमेव विकल्प स्ववासनाप्रवृत्तेरेवं प्रतिभाति ॥

नच पुनभिज्ञानामभिज्ञं कार्यम्, येन तदभ्येभ्यो भेदा[द]वद इत्युच्यते ? प्रवृत्तिरेषा
भावाणां यद्—

एकप्रत्ययमन्त्रार्थशान्नाद्येकार्पसाधने ।

भेदेऽपि नियता केचित् स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥७५॥

यमेन्द्रियविषयालोकमनस्कारा, आत्मेन्द्रियमनोर्येतत्सन्निकर्षा वा अस्त्यपि तद्भावादिमते
सामान्ये ह्यविज्ञानमेकं जनयन्ति । एव शिष्यादयोऽपि भेदा परस्परजननव्येऽपि प्रकृत्यै-
वेकमेकाकार प्रत्यभिज्ञानं जनयन्ति, अन्या वा यथाप्रत्य[10b]यं बह्वनगृहादिका काष्ठसाध्या
मर्थक्रियाम् । न तु भेदाविशेषेऽपि जलादयः, श्रोत्रादिवदुपादिज्ञाने ॥

ज्वरादिज्ञानमे कदाचित् सह प्रत्येकमेव वा ।

दृष्टं यथा बीजपथो नानास्येऽपि न चापरा ॥७६॥

यथा गूढबीजपथादयः^१ सह प्रायकं वा ज्वरादिज्ञानवलक्षणमेकं कार्यं भवन्ति । न
तत्र सामान्यमपेक्षन्ते सदेऽपि, तत्प्रवृत्तिवात् । न सदविशेषेऽपि दयिन्नपुस्तदयः ॥

स्यादेतात्—सामान्यमेव किञ्चित्तात् तन्नाभूतास्तु विद्यते । तत् एव तदेकं कार्यमिति ।
तदनुगमम् ।

अभिज्ञेवात्

सामान्यस्य ।

न सामान्य

तत्कार्यवृत्तः । तस्यापि

अभिज्ञेयप्रसङ्गात्(गतः) ।

तासां क्षेत्रादिभेदेऽपि

यदि हि सामान्यान् ज्वरादिज्ञानं कार्यं स्यात्, तस्मादि(तस्यावि)शेषादपेक्षीना-
शानादिभेदेपि चिरपीप्रप्रचमनादयो निश्चया गुणतारतम्यं च न स्यात् । विशेषे वा सामान्यस्य
स्वभावाभेदात् स्वरूपज्ञानम् ।

प्रौढ्याच्च

सामान्यस्य ।

अनुष्कारः ॥७७॥

यदि ह्युपक्रुषादिनापेयविशेषस्याऽनन्यापेक्षाणात्^१ सृज्य सर्वं स्ववर्गं जनयेत् । न वा तज्जननस्वभावम् । अस्त्यस्तु कालदेशसंस्कारवशेन विविष्टोत्पत्तयो विशेषवत् कार्यं कुर्युस्तिष्ठितोष । तद्वदर्थोऽपि (र्षा पि) केचित् स्वभावभेदेऽप्येकप्रत्यभिज्ञानादिकार्यविषया कुर्वन्तस्तदकारिभ्यो भेदादभिप्रा उच्यन्ते । एकेन बाज्जेको जनितोऽतज्जन्येभ्यो भेदात् ।

किं पुनरनेन भेदलक्षणेन सामान्येन स्वलक्षणं यमानमिति प्रत्येयम् अथान्यदेव ? किं चात ? यदि स्वलक्षणं कथं विकल्पस्य विषय ? अन्यतो वा कथमर्थक्रिया ? स्वलक्षणे चानित्यत्वाद्यप्रतीतेरुदाहृत्यम् । तेषां चावस्तुधर्मता ।

नैव दोषः, ज्ञानप्रतिभासित्यर्थे सामान्यसामानाधिकरण्यधर्मव्यवहारात् । यदेतात् ज्ञानं वस्तुस्वभावप्राप्तिष्वनुभवेनाहिता वासनामाधित्वं विकल्पाकमुत्पद्यते, अतद्विषयमपि तद्विषयमिव, तदनुभवाहितवासनाप्रभवप्रकृतेरुच्यवसितद्वारावस्वरूपम्, अभिन्नकार्यपदार्थप्रसूते अभिन्नाकारार्थप्राप्तिवत् तदन्वभेदपरमार्थसमानाकारम् ।

तत्र सोऽर्थाकारं प्रतिभाति बाह्याश्च एक इवानर्थक्रियाकार्येपि तत्कारीव, व्यवहारीया तथाध्यवसायप्रवृत्ते, अन्यथा प्रवृत्त्यधोयात् । तदर्थक्रियाकारितया प्रतिभासनात् तदकारिभ्यो भिन्नमिव । न च तत् तत्त्वम्, परीक्षामङ्गत्वादिति प्रतिपादयिष्याम । तेऽर्थो बुद्धिनिवेशिनः । तेन समाना इति गृह्यते, कुतश्चिद्व्यापृता [इति] प्रतिभासनात् । न स्वलक्षणप्रेषा [न तेन, तत्रा] प्रतिभासनात् ।

त एव कुतश्चिद्व्यापृता पुनरन्यतोऽपि व्यावृत्तिप्रसूतोऽभिप्राश्च प्रतिभासन्तीति । स्वयम-सतामपि तथा बुद्ध्या उपदर्शनं मिथ्यार्थं एव सामान्यसामानाधिकरण्यव्यवहारं क्रियते । सर्वदृष्ट्या स्वलक्षणानामेव दर्शनाहितवासनाकृतो विप्लव इति । तत्प्रतिबद्धजन्मना विकल्पा-नामतत्प्रतिभासित्वेऽपि वस्तुन्यविसंबादो मणिप्रभायामिव मणिप्राप्ते । नान्येषा तद्वैदप्रभवे सत्यपि यथावृष्टविक्षयातुररण परित्यज्य किंचित्सामान्यग्रहणेन विशेषान्तरसमारोपात् । दीपप्रभायामिव मणिवुद्धेः ।

तेन न विकल्पविषयेष्वर्थव्यवर्थाकारित्वम् । नापि स्वलक्षणस्यानित्यत्वाद्यभावात् । यस्माद्वानित्यत्वं नाम किंचिदन्यज्जलाद्वस्तुनः । क्षणप्रत्युपस्थानधर्मतया तस्य हि तथाभूतस्य ग्रहणादेतदेव भवति—“अनित्योऽयम्” “अनित्यत्वमस्य” इति च । तद्वर्तमानमेवावतरन्तो विकल्पा नानैकधर्मव्यतिरेकान् सदस्यन्ति । न च ते निराश्रयास्तद्वैदसंज्ञाश्रयत्वात् । नावस्तुधर्मता, तदस्वभावस्यैव तथास्मात्ते । वस्तुनस्तु नानैकव्यतिरेकग्रहो विभ्रम स्यात् । तस्यैकानेक-

कार्यकारिणस्तज्जिज्ञासासु तथाभावस्यापनाय तथाकृतस्थितित्वात् यस्तुभेदात् । तस्यैवस्या-
नेकत्वायोगात् । अनेकस्य चैवत्वायोगाद् व्यतिरिक्ततय च निषेधात् । तेषा प्रवृत्तिभेदात्
यथा[112]नस्तुतान्दार्थाम्युपगमे सामानाधिकरण्यायोगात् ।

तदुपाधेरेव स्वाभिधानाददोष इति चेद् । अनुपकारिणि पारतन्त्र्यायोगाद् अनुपाधि ।
पारतन्त्र्ये^१ च जन्यजनकभावात् सहानवस्थितेर्द्वयोरनभिधानम् । एवस्य वृद्धभाष्याहारे न
वस्तुविषयः^२ शठ.(ञ.) स्यात् । वृद्धिप्रतिभाति(त)विषयत्वे च सर्वं त्वयैवास्तु । तथा
मित्रोपाधिमत् एकग्रहणेऽप्रतिभासनात् ।

उपकार्योपकारिणोरप्युपाधितद्वयो सहानवस्थानाददोष इति चेद् । न । निष्प्रस्य
पारतन्त्र्याभावादनुपाधित्वम्, नानिष्प्रस्य, स्वरूपासिद्धे । सर्वथाऽस्तत् पारतन्त्र्यमिति
कल्पनारोपित कृत्वा व्यवहारे सर्वथा^३ सैव किं न वृद्धिरनुविधीयते । एवमष्टप्रमाणेन
विषयीकरणे वस्तुबलाव(द)शेषारक्षे(पाक्षे)पातदन्यवैवर्ध्यं च न स्यात् । वृद्धिप्रतिभासस्य
निर्वस्तुकत्वात् वस्तुतामस्यं भाविनामप्रसङ्गः ।

तदभिन्नमेकाकारविषयीकरणेऽप्यनिश्चितान्यापारमाकाशान्तराकाशस्य वृद्धिप्राप्तौ भिन्न-
साधार्योपसंहारेऽप्यभिन्न वृद्धौ प्रतिभातीति साधार्यविद्येयविद्येयभावसामानाधिकरण्यानि प्रया-
प्रतीति न विरुध्यन्ते । धर्मधर्मिभेदोऽप्यस्यानेकार्थभेदसमवे तदेकार्थभेदविधिप्रतिषेधजिज्ञा-
साया उदेव वस्तु प्रतिक्षिप्तभेदान्तरेण धर्मशब्देन^४ सवोध्य वृद्धेस्तथाप्रतिभासनात् व्यतिरिक्त
धर्ममिवाऽविशेषणापरमस्य स्वभाव धर्मस्यैव व्यवस्थाप्य प्रदर्श्यते । तावता चारोत धर्मधर्मि-
णौर्भेदाद् भेदवती वृद्धि प्रतिभाति । न वस्तुभेदाद्ययोक्तव्योपात्तपाभूतभेदावस्तुभेदोदनाया वचन-
भेद साध्यसाधनभेदश्च तत्स्वभावसमाधये धर्मप्रतिभासभेदेस्त्वत्स्वभावप्रतिपक्षे कियत् इति ।

तत्स्वभावग्रहात् धीस्तत्त्वं व्याप्यार्थिका ।

विकल्पिकाऽन्तरकार्यार्थभेदनिष्ठा प्रजायते ॥७८॥

तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः ।

व्यावृत्तिविधे निस्तस्य परीक्षानङ्गभावतः ॥७९॥

अर्था श्रानतिविष्टास्ते यथा व्यावृत्तिरुचिः ।

तेनाभिन्न इवाभाति व्यावृत्ताः पुनरन्यतः ॥८०॥

त एव तेषां साधार्यसमानाधारणोचरः ।

श्रानतमिवानैमिष्यार्थो व्यवहारः प्रतन्यते ॥८१॥

स च तस्यैव पदार्थानामन्योन्याभावसंश्लेषः ।

तेनान्यापोहविषयो यस्तुलानस्य संश्लेषः ॥८२॥

^१ न्येपि जन्य०—क०

^२ सर्वत्र—क०

^३ सवोध्य—क०

^४ सवोद्य—क०

यथास्ति वस्तुसंबन्धो यथोक्तानुमितो यथा ।
 नान्यत्र आतिसाम्येऽपि दीपतेजो मणौ यथा ॥८३॥
 तथैककार्योऽनेकोऽपि सदकार्यान्वयताम्रये ।
 एकत्वेनाभिधानार्थं व्यवहार प्रज्ञापते ॥८४॥
 तथाऽनेककृदेकोऽपि तद्भावपरिबीजने ।
 अक्षरकार्यभिधेनेन नानाधर्मा प्रतीयते ॥८५॥
 यथाप्रतीतिकथितं शास्त्रार्थोपपत्तयः ।
 सामानाधिकरण्यात् वस्तुस्य न समम् ॥८६॥
 यन्निधनेऽप्यवस्थानं भेदोऽभेदश्च यावुक्तं ।
 भक्त्योऽस्ति तत्त्वार्थो यथाश्लोके प्रतीयते ॥८७॥
 तत्तथैव समाश्रित्य साध्यसाधनसंस्थिति ।
 परमार्थोपपत्तारय विद्विद्भिरवस्थपते ॥८८॥
 तत्तुल्यते न भिद्यन्ते स्वतोऽर्था पारमार्थिका ।
 रूपमेकमनेकं च तेषु बुद्धरूपत्वम् ॥८९॥
 भेदस्ततोऽयं बौद्धार्थं सामान्यं भेद इत्यपि ।
 तत्तद्वत् चार्थव्यावृत्त्या धर्मवत् प्रकल्प्यते ॥९०॥
 साध्यसाधनसक्तये वस्तुवशवहायितम् ।
 भेद सामान्यसमूहो बाह्यो नात्र स्वव्यवस्थम् ॥९१॥
 सामान्यभिप्रायाकारेण तदं प्राह्यं कथयन् ।
 भेदानां बहुभेदानां तत्रैकस्मिन्मनोगतं ॥९२॥
 तत्तुल्यं तत्ततो भिन्नं तथा तत्प्रतिपत्तिरिति ।
 न भ्रूति कल्पना^१ वास्ति सामान्येनैव युजितं ॥९३॥

इति सब्रह्मलोका ।

किं पुनः कारणं स्वलक्षणं वाक्या न प्र[11b]युज्यन्ते ? यस्मात्—

वाक्या सकेतितं प्राकृत्यव्यवहारस्य स स्मृतः ।
 तदा स्वलक्षणं नास्ति सकेतस्तेन तत्र ॥ ११४॥

न हि वाक्या अणुकेनितमर्थं प्रकाशयन्ति । सकेतश्च व्यवहारार्थं कियतेऽपि नामेत
 शब्दात् कृतसकेतादुत्तरकालमिममर्थं प्रतिपद्यतेति । न च प्राकृतसर्वधर्मेकत्र स्वलक्षणं
 वाक्यस्य पश्चात् प्रयोगो युक्तः, तस्य देशकालव्यतिरिक्तदाज्ञास्फुटनत्वात् । तस्मात् स्वलक्षणं
 समयः ॥

सामान्य तर्हि व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्त व्याप्य(क्त व्यापि) शब्दैरभिधीयते । तत्र व्यवहारवालाभावा(ध)दोषः । नैतदस्ति । यस्माद्—

अपि प्रवर्त्तते पुमान् धिनाधार्यैक्रियालघान् ।

तत्साधनापेक्ष्यं सौम्यगतेऽभिधायकाः ॥१५॥

न खलु ये व्यसनमेतत्सलोदस्य यदयमसवेतयप्रयुञ्जानो वा शब्दान् दुःसमासीत् । किं तर्हि ? सर्वं एवास्यावधेय आरम्भ फलार्थं, निष्फलारम्भस्वोपेक्षणीयत्वात् ॥

तदयं क्वचिन्मियुञ्जान्, किञ्चित्फलमेवेहितुं युक्तं । तच्च सर्वमिष्टानिष्टप्राप्ति-परिहारलक्षणम् । तेनायमिष्टानिष्टसाधनासाधन आरम्भ तत्र प्रवृत्तिं निर्वृतिं च कुर्वाणकार्येण वेति शब्दान् नियुञ्जीत नीयोगे बाधिते, अन्वयोपेक्षणीयत्वाद् ॥

तन्नामर्पक्रियायोग्या जातिः

न हि जातिं क्वचिद्वाहावानुपतिष्ठते । न च तादृश प्रकरणमन्तरेण लोके शब्द-प्रयोगो व्यवहारेषु ।

व्यक्तेरशक्यचोदनत्वात् लक्षितलक्षणार्थं जातिचोदनेति चेद् । अलब्धचोदिते सत्यपि सन्न्ये कथं प्रवर्त्तते ? न हि कश्चिद्दण्ड छिन्नीत्युक्ते दण्डिनं छिनत्ति । नाप्यसमवायप्रवृत्तिः । एव ह्यसंबन्धप्रलापी स्यात् । न ततोऽन्यत्र प्रवृत्तिर्बलीवर्द्धोद्बोधोदनायत् ।

न चार्वाकान्तराद्येनार्वाकान्तरस्य लक्षणम् । न हि सन्न्ये सत्यपि दण्डराश्यादण्डिनि प्रतिपत्तिः । अग्निवतमम्बगत्यात्तत्र नैति चेत् । तत्तुल्यं जातावपि, व्यक्तीनामपाये वेयलाया जातेरवस्थामात् । भ्रान्तिश्चान्दस्तु सवन्धिसम्बन्धत्वादादिषु परम् । न तथा गीतार्वाक-श्रुतयः सवन्धिवान्वय, अपेतव्यक्तीनामपि जातीनां तच्छ्रुतिभ्यो नित्यमनुगमनप्रसङ्गात् । सर्वथा तत्सवन्धयोग्याप्रतीतिरिष्टमेवेति चेत् । सर्वदा तर्हि गीतशब्दादप्रवृत्तिः, सहित-सहितावस्थयोर्विशेषेणाग्राधेपात् । व्यक्तिस्वविधिव्या जातेरवस्थोदनाददोष इति चेत् । सापि तर्हि तद्विरोधत्वेनाप्रवृत्तिस्तथा व्यतिरिक्तप्राप्तिवेति तद्वानभिधेयं स्यात् ।

न च जातिव्यक्तयोः कश्चित् सम्बन्धोऽन्योन्यमन्वयजनवत्त्वेनाग्न्युपकारात् । ततो सन्नमप्ययुक्तम् । तस्मात् जातिसन्ननिवेदनम्, कल्यभावात् ॥

एव तर्हि

तद्वानल

धर्मैक्रियास्थितिं तत्र शब्दो नियोज्यते ।

स च ।

साक्षात्त योज्यते कस्माद्

यदि व्यक्ती शब्दनिवेशन फलवत् । स च शब्द कस्मात् साक्षाद्व्यनितर्येव नियुज्यते । किं तत्रान्येन व्यवधिना ?

आनन्त्याच्चेदितं समम् ॥१६॥

स्यादेतत्—आनन्त्याद्व्यवर्तीनामवयव शब्देन सवम् कर्तुम् । एव तृतीदमान-त्य तद्वत्पि समानम् । जात्यापि हि विशिष्टा व्यक्तय एव वस्तव्या इत्यकृतसर्वभस्यागमि-
प्रागादवश्य तम सवम् करणीय । स च न शक्यते । तत्सम्बन्धि करणासन्नापि कृत
एवेति केत् । सत्तामय-कृताद्व्यवर्ताऽप्रतीति । न च सवम् योऽस्तीति ॥

अपि च

तत्कारिणमतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृत ।

यामर्थक्रियामधिकृत्यामर्थं वाग्वाभिप्रेक्षते तत्कारिणामर्थानाद्यन्त्येभ्यो भेदात् तत्रैव र्थपा-
मभेदे किं न शब्द प्रयुज्यते ।

तद्वदोपस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरस परा ॥१७॥

स्यादेतत्—आद्यध्यावृत्तेऽपि द्वाध्यायं ध्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वदोपमिधायात् न तद्वत्प्रा-
द्विरोप । को ह्यत्र पिशेयो व्यावृत्तिर्जातिव्यवृत्तिमान् जातिमाविति । अस्तु नाम तद्वद्विरोप
जातिरन्या मा भूत् । जातिगपि ह्यन्यभ्युपगच्छताऽस्य भावाना भेदोऽभ्युपगन्तव्य । तदभावे
[12a] तस्या अप्यभावप्रसङ्गात् । स चैकस्माद्भेदस्तदव्येष्टामभेदस्तद्विशिष्टेष्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु ।
सर्वेषा दोषपरिहारेण कर्तुमशक्यत्वात् । अर्थान्तराभ्युपगमे प्रयोजनानामात् । तदर्थस्याप्येन
मापनात् । तदभ्युपगमस्य चावश्यमावित्वात् ॥

अपि च

तद्वद्विरोपे प्रवर्ततेति च ध्वनिः ।

उच्यते तेन तेभ्योऽस्याऽव्यवच्छेदे कथं च ॥ ॥१८॥

शब्द होय प्रयुज्जानोऽप्यनिष्टपरिहारेण प्रवर्ततेति प्रयुक्तते । तत्रान्यत्र च प्रयुक्त-
नुज्ञाया तपामयहृत्तद्विध्यात् । प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञाया चैकचोदनाज्ञादरादवचनमेव स्याद्
भन्यस्यावृत्ताऽनभिधाने । तस्मादवश्य तन्नेनान्यव्यवच्छेदश्चोदनीय । स चाभिमततद-
व्येष्टिविति जातिधर्मोऽप्यस्ति । तन्नियताभ्युपगम नियतचोदने जात्यर्थप्रसापने च परित्यज्या-
पान्तरकल्पनमनर्थनिर्वाह्य एव । यथाकल्पनमस्याऽप्योपात् । न वे व्यवच्छेदो न कियते ।
प्रवृत्तिवियय तु कथयद्भूतिरिक्तता ॥

व्यवच्छेदोऽस्ति चेदस्य नन्वेतावत् प्रयोजनम् ।

शब्दानामिति किं तत्र सामान्येनस्मरेण च ॥१९॥

ननुक्त प्रवृत्तिविषयः प्रदर्श्यते इति । उक्तमिदमनुक्तं सूत्रम् । तथा हि न सा प्रवृत्तिरप्येति निवेदितमेतत् । तद्वद्वारेणाचोदितेऽनुत्तिरप्युक्ता । तद्वच्चोदनेऽपि व्यवधानम् । जातितद्वतो प्रवृत्तिविषयत्वे व्यावृत्तितद्वतो हि नेष्यते ? व्यावृत्तिरवस्तुत्वेनाऽऽघातनत्वाच्चेत् । तत्तुल्यं जाते । तद्वत् साधनाददोष इति चेत् । तुल्यं तद्व्यावृत्तिमतः ।

अवस्तुग्राही च व्यावृत्तिवादिना सान्धः प्रत्ययः । स विभ्रमनशादकारकेऽपि कारणाध्यवसायी प्रवर्तयति । वस्तुग्राहवस्तु वस्तुत्वस्या सत्प्रतिबन्धे सति भवत्यन्यथा भवति । वस्तुत्वत्तेरभान्तिरिति चेत् । न । अतत्प्रतिमासिनस्तदव्यवसायात् । मणिप्रभाया मणिभ्रान्ति-दर्शनेन व्यभिचारात् । भ्रान्तेरवस्तुसमाद इति चेत् । न । यद्योक्तेनैव व्यभिचारात् । वितथ प्रतिभासो हि भ्रान्तिरुल्लङ्घनम् । तन्नातरीयवतया तु सवाचो न प्रतिभासापेक्षी ।

वस्तुनि तु यथाभाषमपितचेतसः प्रवृत्तौ ग्राह्यस्य सामान्यस्यानर्पकमायीगत्वाद् अप्रवृत्तिः । अन्यत्र च प्रवृत्तावतिप्रसङ्गात् । तद्वद्वहणे च (चा) सामर्थ्य^१वैयर्थ्यादयः प्रोक्ता । जातिग्रहणेऽपि सम्बन्धान्छिन्नपट्टाभासा बुद्धिः प्रवर्तयतीति चेत् । तदा न जातिर्न तत्रान एकस्यापि^२ स्तत्रावा (च) शिष्ये [२] ग्रहणादिति परवाद एवाधितः स्यात् ॥

एव तद्वन्वयिनः कस्यचिदर्थस्याभावात् प्रकृतिभिन्नपदार्थं तु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानं न स्यात् । नैव शेषः । यस्मात्—

ज्ञानाद्यर्थकिमिहासात्तद्वद्व्याभेदेऽपि कुर्वतः ।

अर्थास्तदग्रविज्ञेयविषयैध्वनिभिः सह ॥१००॥

सम्योक्त्यः प्रत्यभिज्ञानं कुर्याद्व्याप्यदर्शने ।

यु (उ) क्तमेतत्—अदेऽपि भावास्तुल्यार्थत्रियाकारिणः, चक्षुरादिवदिति । तामेवा ज्ञानादिकामयकिमा तेषु पर्यतो वस्तुधर्मतयैवान्यभ्यो भिन्नमाना भावास्तद्व्यावृत्तिविषयव्यपि सत्पुष्टं 'तदेवेदम्' इति स्वानुमनवासनाप्रबोधनं सत्पुष्टमभः मिथ्याप्रत्ययः जनयन्ति । अथवा न भेदसर्गावती बुद्धिः स्वासया दण्डिषु । न हि तत्रैव दण्डयोगेऽप्यस्य 'स एवायम्' इति । किं तर्हि ? 'तदिह' इति । न चैव प्रत्यभिज्ञानम् । किं तर्हि ? 'तदेवेदम्' इति । तत्र तदेकमेकम् पर्यतोऽपि भदसम्यवयुक्तम् । विभ्रमनलासु तथा ज्ञाने न विरोधः ।

निमित्ताऽभावादिभ्रमोऽयुक्त इति चेत् । त एव भावास्तदेकार्थकारिणोऽनुभवद्वारेण प्रकृत्या विभ्रममपलाया विकल्पवासनाया हेतुत्वाभिहितम् । भरीचिकादिष्वपि जलादि-भ्रान्तेस्तावेवान्निमित्ताकारपरामर्शत्रयम् [12b] निमित्तानुभवजननी भावो कारणं निमित्तवपि । न हि तत्रान्यदेव किंचित् सामान्यमस्ति यत्तथा प्रतीयते । सत्त्वे वा सदर्थग्राहिणी बुद्धिर्भातिर्न स्यात् ।

अमृतानारसमारोषाद् भ्रान्तिरिति चेत् । न तर्हि सा तत्सामान्यग्राहिणी । यमेव सत्त्वाकारमिममारोषयति, स एवास्या विषयः, अविषयीकृतस्याऽऽघातनसमारोषात् । भावाराज-

रवत् । स च तत्र नास्तीत्यसामान्यम् । सति सामान्यग्रहणे तदारोपः, नान्यथाऽतिप्रसङ्गादिति चेत् । सत्येककार्यकारिग्रहण इति किं नैष्यते ? अवश्य चेच्छतापि सामान्य व्यक्तीनामेक-कार्यजननशक्तिरेष्टव्या । ततस्तथा एवान्योन्या (एवान्येभ्यो) भिद्यमानास्तादृश प्रत्यय जनयन्तीति किमत्र सामान्येन ? यथायावमेवाप्रसृष्टमेव किं न प्रत्येति चेत् । अशक्तिरेषा विकरणानामविद्याप्रभवत् ।

न चैवाद्यागेष्टा एव भ्रान्तयो भवन्ति । किंतु विप्लवादागतरात् । केदादि-विभ्रमवत् । अविद्योद्भूताद्विप्लवत्वे चक्षुर्विज्ञानादिव्यपि प्रसङ्गः । न । तस्या विकल्प-लक्षणात्वात् । विकल्प एव ह्यविद्या । सा स्वभावेनैव विपर्यस्यति । ^१ न चैवमिन्द्रियज्ञानानि विकल्पकानि । न वा तेष्वप्येव दोषोऽद्वयानां द्वयनिर्भसादिति पक्ष्याम ।

सर्वेषां विप्लवेऽपि प्रमाणतदाभासव्यवस्था आश्रयपरवृत्तेरर्थक्रियायोग्याभिमत्तसा-दमात् । मिथ्यात्वेऽपि वा प्रशमानुकूलत्वात् । मातृगुणाविवत् । मरीचिकाया जलशान-स्यान्वस्य च विभिन्नभावीत्पत्तौ विप्रमस्य साविद्येऽप्यभिप्रेतार्थक्रियायोग्याऽयोग्योत्पत्ते अर्थ-संवादेतरौ ।

अयोग्यात् नष्टमुत्पत्तिरिति चेत् । विवक्षानामर्थप्रतिबन्धनियमाभावात् । न हि विवक्षया प्रयार्थमेव जायन्ते । सति मरीचिकादयमेव जलघान्तिरिति तदुद्भवेत्युच्यते, न यथास्वभावमजलविवेकिनाथेन स्वभावानुकारप्रत्यर्पणेन जननात् । सा तु विरोपलक्षणाऽ-पाटवात् प्रत्ययापेक्षिणा स्ववासनाप्रबोधेन जग्यते । तस्माद्भिन्नजन्मवो विकल्पविभ्रमात् 'तदेवेदम्' इति प्राप्तमिज्ञानम् । [न] तद्व्यतिरिक्तमप्य सामान्यस्य दर्शनात्, नाऽप्यतिरिक्तस्य, व्यतिवचनव्याप्तिः ॥

अपि च

परस्यापि न सा बुद्धिः सामान्यादेव केदलात् ॥१०१॥

न हि परोप्येवा बुद्धिः केवल सामान्यभाविनी वक्तुमर्हति ॥

नित्यं तन्मात्रविज्ञाने व्यक्त्यज्ञानप्रसङ्गतः ।

यदि हि नित्यमनया बुद्ध्या सामान्यमेव गृह्येताप्रवीतैव व्यक्ति स्याद् अनेन ज्ञानेन ॥

तथा कदाचित् संबद्धस्याग्रहीतस्य तद्वतः ॥१०२॥

सद्वस्तानिश्चयो न स्यादप्यवहारस्ततः कथम् ?

यदा सामान्यप्राप्तिर्यो विज्ञानस्थ न भेद आलम्बनभावेनोपयुज्यते, तदा न तौ कदाचि-दपि विलुप्येता गृह्येताविति 'इदस्य सामान्यम्, त्वं वा तद्वत्' इति न स्यात् । तथा च तत्प्रतिपरया तद्वति प्रतिपत्तिर्न स्यादर्पान्तरवत् ॥

एकवस्तुसहायाश्चेद्व्यपगतयो ज्ञानकारणम् ॥१०३॥

स्यादेतत्—भवन्ति व्यक्तपस्तस्याऽज्ञानभावेन कारण न तु केवला । यदा पुनरासामेक सहकार्येति तदा उत्सहिता गृह्यन्ते इति ॥

सर्वेषां वस्तु किं तासां नानात्व सम्बोधयति ।

नानात्वान्वेकविज्ञानहेतुता तासु नेष्यते ॥१०४॥

किं धेतुया भेदानां तेनैकेन नानात्व निराकियते । नानात्व हि तेष्वेकज्ञानाकारणत्वे कारणमुच्यते ॥

अनेकमपि यद्येकमेवस्याभिन्नबुद्धिकृत्

न ह्यनोऽनेकमेक प्रत्यय न जनयति भेदादिति । न भेषा जननविरोधी । किं तर्हि ? केवल्यम् । तेनैकसहिता जगदयमेव । एव तर्हि

ताभिर्विनाऽपि प्रत्येकं क्रियमानां धियं प्रति ॥१०५॥

तेनैकेनापि सामर्थ्यं तासां शेषग्रहो धिया ।

कथमिदानीं व्यक्तीनां तत्र ज्ञाने सामर्थ्यमिति ? प्रत्येकं तासामभावेऽपि तद्भाषा-
दसति सामान्येऽभावादितरथा न भावात् । नैव दोषः । यथा नीलादिष्वेकापायेऽपि
चक्षुर्विज्ञानं भवतीति न समुद्देशेऽपि तेषामसामर्थ्यम् । सर्वेणापि प्रत्येकमेकापाये भवतीति न
सर्वदाऽज्ञानार्थम् ॥

विषय उपन्यासः । तथाहि—

नीलादेर्नैव विज्ञाने बुद्धिः सामर्थ्यवर्तनत् ॥१०६॥

संश्लिष्टसिद्धिः समुद्देशेऽपि नैव व्यक्ते कथञ्चन ।

नीलादीनां चक्षुर्विज्ञाने प्रत्येकमपि सामर्थ्यं [13a] दृष्टमिति समुद्देशेऽपि तस्मिन्निवृत्त्या ।
तथा न वदामिन् व्यक्तयः सामान्यनिरपेक्षा अन्वयि विज्ञानं जनयन्ति । तस्मादुत्तरमपि एव
व्यक्तपस्तत्रेति न गृह्येत् ॥

तासामभ्यतनापेक्षं तेष्वेकवर्तनं न केवलम् ॥१०७॥

अथापि स्वाप्नं वेदमरहितं बुद्धिः पटं करोति । प्रत्येकं विनाभावेऽपि बुद्धिः
करोतीति न सद्य एवेत्येति । तथा ॥ केवलमेकैकव्यक्त्यपाये विज्ञानोत्पत्तायपि सामान्यं
सत्वेन । तासां व्यक्तीनामेकां वाचिदपेक्षा(श्य) विज्ञानमुत्पादयतीति ॥

एवं सति

कथमेकबुद्धिर्मुक्ता कथमेकां धियं च न ।

भिन्नानां स्वार्थानामेकार्थोक्त्या विरोधिनीति सर्वोऽप्रमादम् । तादृचेद्व्यक्तयो मित्रा
अप्येक सामान्यमुपकुर्वन्ति, क पुनरासा विज्ञानेनापराध कृतो यत्तत्र कुर्वन्ति ? किं
तेनासामान्तर्गुणा सामान्येन ? यथा मित्रानामप्येकसामान्योपकारशक्तिरेव तदेवैक विज्ञान
कुर्वन्तु ॥

किं च

कार्येण तासां प्राप्तोऽसौ जननं यदुपक्रिया ॥१०८॥

न ह्यनतिशयमारमानस्य पूर्ववद् बिभ्रत कश्चिदुपकारको नामातिप्रसङ्गात् । अपि-
न्तरजननेऽपि तस्य किं तेन ? तस्य तदाश्रयत्वेऽनुपकारिण कोऽयमाश्रयाश्रयिभावोऽतिप्रसङ्गो
वा । उपकारेऽपि तत्रैव तत्प्रतिबन्ध इति किमश्रयस्त्वरणात्तदुपकारी । तदपेक्षास्याश्रयस्य
तदुपयोगेऽनुपकार्यत्वे केवमपेक्षा नाम ? तदुत्पत्तिधर्मा स्वभावप्रतिबन्धादपेक्षते नाम ।
अनाधेयातिशयात्मा च परं(परान् अ)पेक्षते चेति व्याहृतमेतत् । तस्माच्च कश्चित् कास्यचित्
कश्चित् प्रतिबन्ध स सर्वो जन्मतापामेवान्तर्भवति^१, परभावोत्पादने तदनुपकारात् ।
शक्तिचक्रस्य चानुपकारात् ।

तस्माद्व्यक्त्युपकृतरस्य सामान्यस्य विज्ञानजनने व्यक्तमस्य तत्कार्यताऽनुपपद्यते । केवलस्य
तत्सामर्थ्यं व्यक्तीनां क्वचिदप्यत्र सामर्थ्याऽतिद्वेष्टप्रास्तवम् । समर्था व्यक्तयः, ज्ञाने
प्रतिभासनादिति चेत् । कथमसिद्धोपकाराणां प्रतिभास इति ? स एव सामान्याभ्युपगमे
चिन्तयते । दशमप्रागुपकारको विषयोऽतिप्रसङ्गात् । नाऽविषयस्य विज्ञाने प्रतिभास ।
अनुपकारकस्याविषयत्वेऽतीतानायातदीनामविषयत्वमसत्तामुपकाराऽसामर्थ्यमिति चेत् । भवन्तु
नाम तज्जालानि निविषयाणि । निविषयत्वेऽपि तदनुकारी प्रतिभास । तद्व्यापानु-
वाहितवासनोत्पत्तोत्पन्नभूत एव विज्ञानस्य । आधाभावानुविषयानाच्च सामर्थ्यम्, न प्रतिभा-
सनाद् । अतिप्रतिभासिनोऽपि व्यक्तित्वतिरेकेण सामान्यस्य भावात् । प्रतिभासिनामपि
केवादिविज्ज्ञानानामभावाद् ॥

अभिन्नप्रतिभासा धीनं भिन्नेष्विति चेन्नतम् ।

न ह्यनोऽनेकमेककार्यकृत् भवतीति । किं तर्हि ? न भिन्नेषु पदार्थेष्वपि तदाकारा
बुद्धिरभिन्नप्रतिभासिनी स्यात् । न च सामान्यग्राहिणीषु स्वलक्षणप्रतिभास । तदभावेऽपि
तामा भावात् । आकारान्तरेण च स्वज्ञाने प्रतिभासनात् । अनेकाकारामोघादेकस्याति-
प्रसङ्गान्धे । तस्मात्त्रेण भिन्नार्थग्राहिण्यभिन्ना प्रतिभासि तदुद्धृता । अतःप्रतिभासिन्यप्यप्य-
मायविभ्रमात् व्यवहारयति लोचम् । स तु तस्या प्रतिभासमान आकारो नाप्येकस्यन्यत्र
भेदादभेदिन । स चारूप । तमेवैषा गृह्णीतया चिच्छेदत इत्युक्तं प्राक् ।

अपि च—यस्तु सामान्यवादिनोऽपि मित्रा एव व्यक्तयः ।

कथं तास्वभिन्नाभासा बुद्धिरिति तुल्यं चोचम् । न तुल्यम् । तत्राभिन्नस्य सामान्यस्य

सद्भावात् । ननु तत्र तस्याभास ततोऽपि न लभ्यते । सा हि वर्णसंस्थानप्रतिभासवतीति भाव्यते । न चेद्वा [13b] सामान्यम् । न च ततो व्यतिरिक्तः कश्चिदभिन्न आशरोऽस्ति ।

आकृतिसामान्यवादिनोऽपि विशेषवत्तस्याऽव्यतिरेकादर्शान्तरेऽवृत्तिरिति भेदानामिन्न प्रतिभासो युज्यते ॥

अथवाञ्छतु

प्रतिभासो धिया भिन्न समाना इति तदग्रहात् ॥१०९॥

नैव तास्वभिन्न प्रतिभासोऽस्ति समाना इति ग्रहणात् । न ह्येकस्मिन् प्रतिभासे समाना इति युक्तम् । किं तर्हि ? तदेवेति । द्वयस्य ग्रहणादवोप इति चेत् । तयापि 'तदिह' इति स्यान्न समाना इति । तदेव तासां साम्यमिति चेत् । कथमन्योन्यस्य साम्यम् ? तत्सम्बन्धादिति चेत् । न । अग्रतिवदस्य संबन्धायोगात् अतिप्रसङ्गाच्च ॥

कथं सा भिन्नचोपग्राह्या समानचेत्

ननु समाना इति ग्रहणादस्वभिन्न प्रतिभास । न चैतद्वर्धनं भिन्नाभिन्नयोः प्रतिभासनात् समाना इति प्रतीतिः । किं तर्हि ?

एककार्यता ।

साधुशब्दम्

न हि कथमर्थज्ञाने द्वावाकारो पश्यामः । अपरस्यन्तश्च कथमर्थद्वयकल्पनेनाऽऽत्मानमेव निप्रलम्भामहे । एककार्यास्तु व्यवलयः कल्पनाविषयतामुपयान्त्यस्तथाऽनया विभज्यते मिथीक्रियत इत्यवयवमेतत् ।

ननु धी कार्यं तासां सा च विभिद्यते ॥११०॥

प्रतिभासम् । तद्वत्प्रतिभासिनो विज्ञानस्यापि भेदात् कथमेककार्यं ?

तदि तासां कार्यं तत्त्वं विद्यते । यदप्युदकाहरणादिकमेक घटादिकार्यं तदपि प्रतिद्वय्य भेदाद्विद्यत एवेति नैक भेदानां कार्यमस्ति । नैप दोषः । यस्मात्—

एकप्रत्ययवर्तस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी ।

एकधीहेतुभावेन व्यपतीतामप्यभिप्रयता ॥१११॥

निषेधितमेतत्तथा—न भावानां स्वभावसमर्थोऽस्तीति । तत्र सप्तष्टाकारा बुद्धिर्भा न्तिरेव । ता तु भेदिना पदार्थाः प्रमेष विकल्पहेतवो भवन्ती जनयन्ति । स्वभावत इति च । स त्वेयमभिप्रो भद इत्युच्यते, ज्ञानादे कस्याचिदेवस्य वरणावतत्कारिस्वभावविवेकः । तदपि प्रतिद्वय्य भिद्यमानमपि प्रत्ययैकप्रत्ययवर्तस्याभेदावस्कन्धिनो हेतुमैवदभिन्न स्याति । तथाभूतप्रत्ययवर्तहेतोरभेदावस्थासिनो ज्ञानादेरर्थस्य हेतुत्वाद्व्यवक्तव्योऽपि सप्तष्टाकार स्वभाव भेदपरमार्थं स्वभावात् एक प्रत्यय जनयन्तीत्यसङ्गुक्तमेतत् ।

तस्मादेककार्येनैव भावानामभेद ॥

सा चास्तत्कार्यविक्षेपे

एव ।

तदन्यस्यानुवर्तिन ।

वस्तुन ।

अदृष्टे प्रतिषेधाच्च

न हि वृक्ष्य विभागेनाप्रतिभासमानमस्तीत्युक्तमेतत् । सति वा क्वचिदनाश्रित कथ
ज्ञानहेतुरिति ? प्रतिषेधस्य च विद्यामारात्कल्पना युक्तेति ।

तस्मात्

संवेद्य

अपि

तद्विद्वदपि ॥११२॥

एव मुक्त । योज्यमन्योन्य विवेको भावानां तत्प्रतीत्य एव सकेतोऽपि त्रिव्यनाश
योभत ॥

अतस्कारिणिवेकेन प्रवृत्त्यधतया श्रुति ।

यदि हि न तत्प्रतीत्यैव सकेतस्तस्य व्यवहारकालेऽप्यस्यैवाभ्यासपरिहारेण प्रवर्तते ।
न हि तेषां तेभ्यो विवेक दानेन चोदित इति ॥

सा च श्रुति

अकार्यकृतितत्कारितुम्यहपावभासिनी ॥११३॥

धिप वस्तुपुद्गलावभासप्रतीजामनवितानम् ।

जनपत्यप्यतत्कारिपरिहारादयमावत ॥११४॥

वस्तुवेदाश्रयाह्वयै न विस्रवादिता सता ।

ततोऽप्यापोहविषया तत्कर्त्राधितभावात् ॥११५॥

एकस्वभावरहितेष्वायं तु मध्याहारो (ध्वारो) प्योत्पन्नमाना मिथ्याप्रतिभासत्वादकार्यं
कारिणमपि कार्यकारिणमिवाप्यवस्यन्ती वस्तुपुद्गलावभासप्रतीजामनवितानम् । समावृत्त्यवसाया मिथ्यायुद्धि
श्रुतिर्जनयन्त्यपि । तदन्यपरिहारादयमावत । परमाश्रिततद्व्यतिरेकिषु पदार्थेषु न विस्रवादिवे
त्युच्यते । तथा हि स तेषु व्यतिरेको भूत सर्वेषाऽप्यतिक्रमणीयत्वात् । नैको व्यतिरिक्तोऽ-
व्यतिरिक्तो वा, सर्वेषां प्रयोभात् । तस्य समावेशन वस्तुनि दूरोत्सृष्टमेव वस्तु स्यात्, शब्द-

ज्ञानाभ्या तद्विषयाभिमतस्य उत्तराभा[14a]वात् । अन्यस्य च वस्तुधर्मस्य वरयचित्तस्यभात् ।
तत एव च सा श्रुतिरन्यापोहविषयेत्युच्यते अन्यज्यावृत्तेष्वर्थेषु व्यावृत्तिर्भेदमुपादायाऽविशेषेण
निवेशनात् । व्यवहारेऽप्यन्यपरिहारेण प्रवर्तनात् ॥

अवृक्षम्यतिरेकेण वृक्षार्थग्रहणे द्वयम् ।

ज्ञान्योन्याधर्मित्येकग्रहाभावे द्वयाग्रहः ॥११६॥

सकेताऽसंभवस्तस्मादिति केचित् प्रचक्षते ।

यद्यवृक्षेभ्यो भेदो वृक्षस्तस्यावृक्षग्रहणमन्तरेण तथा ग्रहीतुमशक्यत्वात्, शविशातवृक्षेणा-
वृक्षस्यापि सङ्गध्वच्छेदरूपस्यापरिज्ञानात् बुद्धावनाहटेऽयं [न] सकेतः शक्यत इत्येकः ।

तेषामवृक्षाः सकेते व्यवच्छिन्ना न वा

ये एवमेक वस्तु सामान्यमभ्युपगम्येतेतराश्रयमन्यव्यवच्छेदेन सकेतो बोधयन्ति, तेषा
तत्रापि सकेतकरणेऽवृक्षा व्यवच्छिन्ना न वा ?

यदि ॥११७॥

व्यवच्छिन्नाः कथं ज्ञाताः प्राक् वृक्षग्रहणादौ ?

न हि तदा प्रतिपत्ता वृक्ष वेत्ति, तावद्वयम् । तज्ज्ञात्वाप्येव तदवहितपोषणमात् । लो-
जानान् वयमवृक्षम्यवच्छेदं प्रतिपद्येत सकेते । [अ]प्रतिपत्तौ चापरिहृततदन्मनिवेशिनः
शब्दात्—

अनिराकरणे तेषां सकेते व्यवहारेणाम् ॥११८॥

॥ स्यात्तत्परिहारेण प्रवृत्तिर्वृक्षभेदवत् ।

न हि सकेते पराम्यवच्छेदेन निवेसिताच्छब्दात् व्यवहारे तत्परिहारेण वृत्तिर्वृक्षा
शिशवादिभेदवत् ॥

अथापि स्यात्—

अविषाय निविध्यमान्यत् प्रबन्धकं पुरः स्थितम् ॥११९॥

बुधोऽप्यमिति सकेतः क्रियते^१ तत्प्रपद्यते ।

व्यवहारेऽपि तेनायमदोष इति चेत्

न ये वस्तुसागान्यवादिना वस्यचिद् व्यवच्छेदेन किञ्चिद्विधीयते । किं तर्हि ?
एकमग्रतो व्यवस्थितं वस्तु सदस्यं बुधोऽप्यमिति सकेतः क्रियते । सकेतत्वात् तदा दृष्टमेवा-
यमर्थं सत् सवन्धनं च व्यवहारेऽपि प्रतिपद्यत इत्यसमानं प्रसङ्गः ॥

नाज्जगानो यस्मात्तत्रापि

तत्रः ॥१२०॥

अपमप्यमेवेति प्रसङ्गो न निवर्तते ।

एक प्रदर्शं 'अग वृक्ष' इति वृक्षाणोऽपमप्यमेवेत्युभयी गतिं नातिवर्तते । तयोरेव स एव दोषः ।

न दोषो दृष्टविपरीतस्य सुज्ञानत्वात् । एक हि कश्चित् पदपतोऽयत्र तदावार-
विशेतिनी बृद्धिमनुभवत ततोऽन्यदिति यथाऽनुभव तद्विवेचनो वैषम्यनिर्दय उत्पद्यते । स
ह्यमेव वृक्ष इति प्रदर्शं व्युत्पादितो यत्रैतन्न पश्यति तमेवावृक्ष स्वयमेव प्रतिपद्यते । नैव
व्यवच्छेदव्याचिनः सम्भवति, एकत्र दृष्टस्य रूपस्य क्वचिदनन्वयाद् । सर्वमेव प्रतिपत्ती
व्यस्तपन्तरेऽपि न स्यात्तथा प्रतीतिः ॥

एव तर्हि तत्रापि तुल्यमेव तत् । यस्माद्—

एकप्रत्ययमर्थाख्यं ज्ञान एकत्र हि स्थितः ॥१२१॥

प्रतिपत्ता तदतद्वैतूनर्थात् विभज्यते स्वयम् ।

निवेदितमेतत् प्राग् यथैते भावा प्रकृतिभेदिनोऽपि विज्ञानादिकमेक कार्यं केचित् कुर्वन्ति
नाम्य इति । तानय तत्र स्वयमेव तद्वैतूनतद्वैतुश्च विभज्य प्रत्येति ॥

तस्य—

तद्बुद्धिर्वास्तनो भावान् 'भाषो हेतुतया विभ' ॥१२२॥

* अहेतुहपविकल्पावेकरूपानिब स्वयम् ।
भेदेन प्रतिपद्येतेत्युक्तिर्भवे निमुच्यते । १२३॥

त तस्या 'व्रती(ति)वती यी. भ्रातृव्यं वस्तिववेदते ।

तेषां प्रहर्षैव प्रत्ययवशात्तथाभूतविकल्पकारमानामन्वयात्तद्बुद्धिर्बुद्धौ विपरिवर्तमाना-
स्तज्ज्ञानहेतुतया लक्ष्यस्यावृत्त्या वाऽतथाभूतमपि तयाध्यवसितानविभक्तवाह्याध्यात्मिकभेदान्
प्रतिपत्ता प्रतिपत्तिमनुसृत्य 'एते वृक्षा' इति स्वपरविकल्पेष्वेकप्रतिमाज्ञानादयो(र्ये) विकल्प-
विज्ञाने व्यवस्थितस्तद्विज्ञानहेतुत्वा(तून्)भेदेन प्रतिपद्येतेत्युक्तिपतद्वैतुभ्यो भेदे नि[14b]पुत्रभो ।
न तस्या प्रतिपद्यमाना बुद्धिविकल्पा भ्रान्तिवशादेवैकवस्तुवाहिणीव प्रतिमादि । न पुनरेक
वस्तु तत्र दृश्यमस्ति । यस्य दर्शनादर्शनाभ्या भिन्नदर्शनेष्वेव वृक्षवृक्ष[वि]नाम्यं कुर्वते ।
तस्य चासादिप्रतिमापविभागेन दण्डवद्विद्वन्वद्वहृणात् । अगृहीतस्य चापरप्रविभागेनानुप-
सर्गणात् ।

॥ तत्र गम्यते कश्चिद्विशिष्टः केचिद् परः ।

न चापि शब्दो द्वयकृत्योन्याभाव इत्यसौ ॥१२१॥

अस्यो रूपवत्त्वेन दर्शनं बुद्धिबिल्वः ।

निवेद्य (इय) मानोऽप्येष शब्दो यो यस्माद्भूयते त विनिवर्त्य भिद्यमानानां भेदे समान-
रूपप्रतिभासिनि आक्षिप्ततदन्यव्यावृत्तिनिवेश्यते । स एव चायम्—‘अर्थान्तरव्यावृत्त्या तस्य
वस्तुन कश्चिद्भूतो गम्यते । अतोऽर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानेव भावानाह्’ इत्यादिना निदिष्टः ।
स हि त भेद कथयन्नर्थान्तरव्यवच्छेदमाक्षिपन्नेव वक्तव्यः । एकगतभेदस्य चोदनायास्तदन्य-
व्यावृत्त्याभेदगान्तरीयकत्वात् । स एव भेदस्तद्व्यावृत्त्या गतो भागस्तद्व्यतेस्तदुपाधित्वात्-
द्विशिष्टो गत इत्युच्यते । न पुनरर्थान्तरनिवृत्तिविशेषणभूता केचिदर्थानां [15a]
यथा विशिष्टा शब्दैश्चोद्यन्ते । दण्डवत् । इषोर्हि भिद्यमानयोर्भेदस्योभयगतत्वात् ।
एकगतभेदानभिधानेऽपि नान्तरीयकत्वद्वयलोपो भवतीति न तयोर्विशेषणविशेष्यभावः । एक-
भेदानभिधानेऽप्यन्यव्यावृत्तिगतेरन्वयव्यतिरेकचोदनया व्यवहाररुद्धता शब्दानां दर्शयन्—
‘तद्व्यावृत्त्या गम्यते । तद्विशिष्टो वा’ इत्याह । अत एव च शब्दस्य च द्वौ व्यापारी—
तदन्यव्यावृत्तं स्वार्थानिधानं च । स्वार्थानिधानस्य तदन्यव्यावृत्तिगते, स्वार्थस्य भेदरूपत्वात् ।
न ह्यन्यव्यतिरेकः, अनन्ययो वा व्यतिरेकः, एकान्वयस्य परिहाराभावे निष्कलचोदनत्वात् ।
तर्कपरिहारस्य क्वचित् स्थिररूपभावे । स चायं भेदोऽस्य । रूपवत्त्वेन तस्य दर्शनं केवलं
बुद्धिबिल्व एव ॥

तेनैवापरमार्थोऽज्ञाकन्या न हि वस्तुन ॥१३०॥

व्यावृत्तिर्वस्तु भवति भेदोऽस्मादस्माद्वितीरणात् ।

रूपं हि परमार्थं । भेदश्चेद्रूप स्यात्—तत् तद्रूप स्यादतद्रूप वा ? ताद्रूप्ये तदेवेति
नान्यस्ततो भिद्येत । न हि तस्य रूपमन्यस्य स्यात् ।

न तदेव भेदस्य रूपम् । रूपं चासौ । ततोऽप्यदेव स्यात् । ततश्च भावस्तस्मादभा-
वत्तैव । ततोऽस्मात्तस्य भेद इति न स्यात् । यत् सन्तु यद्भेदादभावात्तैव तदेव तद्भवतीति
सोऽस्य भेद इति च न स्यात् । न ह्यन्योऽप्यस्य भेदो भवतीति सन्न्याभावात् । सति वा त
कार्यकारणभाव इति रूपं तज्जनित भेद इत्यपिशपात् सर्वकार्याणि स्वकारणानां व्यावृत्तय
स्युः । १ रूपान्तरत्वे च भेदस्य ततोऽप्यस्य भेद इति भेदोपाधित्वाद् द्रव्यान्तरवत् भेद स्यात् ।

॥ हि भेदोपाधिरेव भेदोऽप्यगत् इति विशेषनिर्देशात् । ततश्चोपाध्यभावे भेदस्यैवाभावा
स्यात् । तस्मात् व्यतिरिक्तस्तदन्यगत्यभावाच्च वस्तुनो न परमार्थं ॥

कथं तद्विधायकं वस्तुन ध्वनेन चोदने तस्यैवान्यतोऽपि भेदादनतस्यैकभेदचोदने
सर्वभेदगतेस्तत्र शब्दप्रमाणान्तराणि व्यर्थानि न स्युः ? यस्मात्

एकार्यप्रत्ययविच्छेदे एको व्याप्यते ध्वनि ॥१३१॥

सिद्धं वा तत्र विच्छिन्नं^१ वाच्यं वस्तु न किंचन ।

यस्याभिधानतो वस्तुसामर्थ्यादिति गतिः ॥१३२॥

^२ भवेदनाफतः शब्द एकाधारो भवत्यतः ।

उक्तं प्राग् यथा “ससृष्ट-वाह्याध्यात्मिकमेदा बुद्धिः स्वमेवानाव(स) व्यवहारमर्थप्रिया-
योग्यमध्यवसायं शब्दार्थगुणयति तत्र” इति । तत्रैव च ते शब्दाः तैस्तैर्भान्तिवारणः ससृष्टरूप
इवाभाति यथास्येतं विच्छेदाय न्याप्रियन्ते । न यैवसाध्यं व्यवच्छेदमग्न्यः करोति । सवेत-
प्रतिनियमात् । न तु विच्छिन्नं किंचिद्वस्तुवाच्यप्यते, यस्याभिधानाद्वस्तुबलेनाखिले गतिः
स्यात् । शास्त्राग बुद्धिबिप्लवविषयत्वात् । तत्र चावस्तुनि वस्तुसामर्थ्याभावात् । तथा-
मूतार्थदर्शनद्वारेणाने गानेन परमभेदाभेदप्रतिभासविप्लवानुसारी व्यवहार इति तस्य तत्प्रति-
बन्धे मतिः शब्दव्यभिचारस्ततो वितथादप्यन्ते सयामूत एव वस्तुनि ज्ञानसंवादात् । न पुनभिन्ना-
कारप्राहिणा ज्ञानशब्दानामेव वस्तुविषयत्वात् नानाफलं शब्द एकाधार, व्याघातात् । यथा
गतिरिति तु बुद्धिप्रतिभासाश्रये न दोष इति ॥

विच्छेदं सूचयन्नेकमप्रतिक्षिप्य वसति ॥१३३॥

यदाप्यं तेन स व्याप्त एकत्वेन च भासते ।

सामानाधिकरण्यं स्यात् तदा बुद्धयनुरोधतः ॥१३४॥

वस्तुधर्मस्य सस्पर्शो विच्छेदकरणे ध्वनेः ।

स्यात् सायं स हि तत्रैति नैकवस्त्वभिधायिनि ॥१३५॥

बुद्धावसामानस्य द्वयस्याभावमिदमपात् ।

^३ इत्यन्तरलोकाः ॥

तेनान्यापोहविययः प्रोक्ताः सामान्यगोचराः ॥१३६॥

शब्दाश्च बुद्धयश्चैव वस्तुग्येवामसंभवात् ।

यदि हि विधि[15b]कौन वस्त्वेव शब्देनिकल्पैर्वा विषयीक्रियते^४ सोऽयं सर्वार्थ-
सर्वाकारप्रतीतिप्रसङ्गोऽसामानाधिकरण्यादयदेति मग्यवान् प्रणेता न्यायशारत्रस्यान्यापीह-
विषयावेती प्राह ॥

तथाहि—

एकत्वद्वस्तुत्वस्य भिन्नरूपा भतिः कुतः ॥१३७॥

अन्वयव्यतिरेकी वा नैकस्यकार्यगोचरी ।

^१ वास्तु—क०

^२ बुद्धेय—क०

^३ इति सप्रहस्लोकाः—क०

^४ क्रियेत—क०

तदेकमनस(स) वस्तु कथं भिन्नाकाराभिर्वृद्धिभिर्विषयीकियेत, आकारभेदाश्रयत्वा-
द्भेदस्य । तस्य चाभेदात् । तदात्मनोऽपि सामान्यस्य तदेवयोगक्षेपत्वात् । तदवमन्योऽन्यायं-
परिहारेणैकविषययो बृत्त्यभावात् सामानाधिकरण्यादिनं स्यात् ।

न च वस्तुवात्मन एकस्य तत्रैव वृत्तिरवृत्तिश्च युक्ता, व्याघातात् । न चान्यत्रावर्तमान
सामान्य स्यात् । सामान्यस्य वृत्तिर्न विशेषस्येति चेत् । न । भेदाभावात् । तद्व्येकाल्प
सामान्य वा भवेद्विशेषो वा । न ह्यसति रूपभेदेऽप्य विभागो युक्तः । सति वा, व्यतिरेको
न स्यादित्युक्तम् । तदवमविभागोऽन्विषयाद्वा न वा । न पुनरन्यधीजन्यधी न ॥

योजयि भिन्नमेव सामान्यमाह, तस्यापि—

अभेदभावहरावत्र भेदे स्युरनिवन्द्यता ॥१३८॥

यथास्य शब्दः भिन्नमर्थमभिधाना कथमेकार्थवृद्ध्याथवा स्यु, अर्थांतराभिधायिन-
श्चानाक्षेपका निराकारसत्त्वात् कथं विशेषणविषय्यभावाश्रया ?

तत्रैव भावाद्भावावृत्ते भेदे योषा प्रसज्ज्वन ।

यथा ह्यकरतरमाद्भिन्नस्तदाभ्योऽपीति गेदस्वाप्रामात्यदोषोऽपि नास्ति । परिशिष्टा-
भावस्तु प्रागवोक्तः ॥

अपि य—

एककार्येषु भेदेषु तत्कार्यपरिचोदने ॥१३९॥
गीरदाशक्ति[र्ब]कल्याद्भेदाख्याया सम्रा श्रुति ।
कुता वृद्धेरतत्कार्यव्यावृत्तिविनिवन्धना ॥१४०॥
न भावे सर्वभावाना [स्य]स्वभावध्ववरिषते ।
मद्वपुः शाकलेयस्य बाहुलेयस्य नास्ति सत् ॥१४१॥
अतःकार्यपरिवृत्तिर्द्वयोरपि च विद्यते ।
अर्थाभेदेन च विना तदभावेन न युज्यते ॥१४२॥
तस्मात्तत्कार्यताऽपीष्टाऽतत्कार्यविम निवृत्ता ।
धधुरादौ यथा रूपविज्ञानकफले क्वचित् ॥१४३॥
अविशेषेण तत्कार्यचोदनासम्भवे सति ।
सकृत् सर्वप्रतीत्यर्थं कश्चित् साकेतिकोऽभूतो ॥१४४॥
कुर्याद्वृत्तेऽपि तद्वपुःसामान्याद्व्यतिरेकिण ।

योऽपि गम्यते—कथमभिधमर्थमन्तरेण बहुष्वेकं श्रुतिस्तोपायसामान्यता । एकवृत्तेरन्यथ
प्रत्ययजननात् । अत्रत्यासत्तिके च प्रत्ययोत्पादेऽतिप्रसङ्गात्तेषु चैवशब्दनिवेशनमङ्गन्यादे-
कार्थनियोगाभावात् । भिन्नस्वभावाना पृथग्विद्योने च तथा चोदिताना विभागापरिज्ञानादिति ।

तस्याप्येकमस्तीत्येव लोकेन शब्दो निवेक्षनीयस्तर्ह्येकमेवा श्रुतिं वस्तुशक्त्यैव ध्वनयतीति । नास्त्येतत् । किं तर्हि ? केनचित् प्रयोजनेन केनचिच्छब्द इवचिन्निवेश्यते । तत्र पद्यनेक-
मेकमोपपुञ्जेषु, तदवश्यं तत्र चोदनीयम् । तस्य पुणक् पुषक् चोदनेतिगोरव स्यात् ।
न चास्यान्यसाधारण रूपं शब्दं चोदयितुम् । नाप्यस्यापासस्य विचित् साफल्यम् ।
वैदलमनेन तत्र शोण्यास्तेऽवशिष्योदनीया । त एकेन वा शब्देन चोदेरन्, बहुभिर्वेति स्वातन्त्र्य-
मत्र वक्तुम् ।

तद्विषयेवा श्रुतिबहुपु वचनमिप्रायवसान् प्रवर्तमाना नोप(पा)लम्भमर्हति । न
पेयमशयप्रवर्तना, इच्छाधीनत्वात् । यदि हि न प्रयोजतुरिच्छा कथमियमेकवापि प्रवर्तते ।
इच्छाया वा न एवा बहुष्वपि प्रतिबद्ध समर्थः ।

प्रयोजनमावात् अग्रमर्तनमिति चेत् । उक्तमत्र—प्रयोजन मिप्रेष्यव्येकस्मात् प्रतीति-
रप्रयोजनभेदेनेति, न पुन स्वभावस्यैकत्वात् । यथास्व व्यवस्थितस्वभावानां भावानामप्यो-
परूपात्तरूपेणा कथमेकस्वभावनिमित्त शब्दो मिप्रेषु भवेदित्युक्तं प्राक् ।

अतत्प्रयोजनव्यावृत्तिरस्तु भिन्नानामप्यविरुद्धेति स एवार्थाभेद शब्दार्थे[16a]दस्य
कारणं भवतु । तेनमे तत्प्रयोजना इत्यतत्प्रयोजनेभ्यो भिन्ना एवोक्ता । न पुनरेषामन्या
तरकार्यता । अन्यतान्त्वो भेदाद्यथा चक्षुरालोकनस्कारेऽप्यस्मिन्निद्रयमनोर्येतत्सन्निकर्षेषु वा
रूपविज्ञानकार्येषु तत्कार्यतामाप्यचोदनामभवे कुतो रूपविज्ञानमिति ध्येवहारलभ्यार्थं
कश्चित् साकेतिकी श्रुतिं निवेशयेत् प(स)रो रूपविज्ञानहेतुः सारो वेति । अपि नाम सर्वेषां
तद्वैपुला सक्तु प्रतीतिर्यथा स्यादिति । न चात्रानुवाचि किंचिदूपमस्ति केवलं तदर्थतया ते
भावा अतदर्थेभ्यो भिन्ना इति भेद एवैवामभेदः ।

एवशादीनामपि सर्वे समूहमस्तानावस्त्वाविशेषादवा य समस्ता विचित्रैकं कार्यं
कुर्वन्ति । तेषां तत्र विशेषाभावात् अपाधिका विशेषचोदनेति सङ्घत् सर्वेषां निधोजनार्थमेकमपि
लोकं शब्दं तेषु निगृह्यते षट् इति । तेषु सजातीयान्यतस्तत्र भेदाविशेषेऽपि तत्प्रयो-
जनाङ्गतया तदर्थेभ्यो भिन्नत इति भवेदात् ततोऽविशेषणं प्रतीयन्ते । तत्र षट्स्य रूपादय इत्यपि
षट्तरचना रूपादय उदयपारणविशेषाधिकार्यसमर्था इति भावत् । सामान्यनार्थसाधन-
प्रतिष्ठेनात्मना रूपादिशब्दो सिद्धा पिसिष्टकार्यसाधनाद्यन विशेषेण विशिष्टास्त एवमुच्यन्ते ।
न पुनरान्यत् विचित्रभाषणितलक्षणं द्रव्यमस्ति, तस्य तादृशस्यानुपलम्भान् ।

एकवचनमपि तदेवशक्तिसूचनास्यम्, सर्वैतपरतन्त्रं वा ।

तथा ये हेतुःकलविशेषभूता विचित्रैकं याधयन्ति, साध्यन्ते वा तेऽपि सङ्घत् प्रत्यायनार्थं
ब्रीह्यादिशब्दे वृत्तसनेता वध्यन्ते इति पूर्वपदाव्ययम् । येषु पुणक् समस्ता वा कश्चिदुप-
मुच्यन्ते ते अवस्थाविशेषवाचिणि शब्दे सङ्घदेव प्रत्यायनार्थं व्याप्यन्ते—सनिदर्शना सप्रतिषा
वेति तदर्थेभ्यो भेदमामाच्येन । यथैवकार्यास्तत्कार्यचोदनाया तदव्याभेदेन चर्मादिशब्दे वृत्त-
समयास्तथा कारणपेक्षयाप्यनेक एकेन व्यवहारार्थमेव यथा शाबलेभ्यो मादुलेभ्यः प्रयत्नानन्त-
रीयक इत्यत्रो वेति । तथा तत्कार्यप्रतिषेधेनाप्यचात्युप शब्दोऽनित्योऽज्ञात्मा वेति । तत्का-

रणप्रतिपक्षेनापि—अस्वामिक. सून्य इत्येव यथायोग्यमन्यदपि बाध्यम् । शून्यान्तिवादिराब्देपु
यथाकल्पन समीहिताकार बुद्धावाप्तोऽप्य तद्व्यपदेशेन व्यपदेश ऋक्ते । बुद्धिरापीहसदशितवि-
भावात्वात् सर्वस्य ब्रह्माद्यस्य । अप्रतिपक्षदोषोपक्षोपादयोऽपि दुर्मतिविस्मयितानोत्प्रेक्षणीया ॥

अथ

एकवृत्तेरनेकोऽपि यद्येकधृतिमान् भवेत् ॥१४५॥

न केवलमेककार्यास्तद्व्यपदेशाद्विनेषादेकब्रह्मेनोच्यन्तेऽपि त्वेकवृत्त्याऽप्यनेक एकब्रह्मे-
नोच्येत को विरोधः स्यात् ? उच्यते—नस्योपलब्ध्याभिगतस्यानुपलब्धेरभावाऽनुपलब्ध्य-
ताया न तद्व्यपक्षप्रत्यभिज्ञानादयो न भवेयुरित्यादि ॥

अपि च

वृत्तिराधेयता व्यक्तितरिति तस्मिन् युज्यते ।

यदेतदेकमनेक (कच) वर्तमानमेक श्रुति वर्तयति तस्य केय वृत्तिराधेयता वा स्यात्
यथा कुण्डे वदराणि वर्तन्ते इति, व्यक्तित्वां तैरभिभवते ? यथाधेयता

निरूप्यमानुपकार्यस्वाभावात्

नित्यं हि सामान्यमिष्यते । अस्मिन्त्वे परस्परोपत्तेरनेकत्वात् भेदवदेकप्रत्ययायोमात् ।
नित्यस्य च किं कुर्वाण आधार स्यात् ? तस्य तत्र समवायादाधार इति चेत् । कोऽयं
समवायो माम् ? अपुनरितिसङ्गानामाश्रयाश्रयिभावः । तदेवेदमनुपकारकस्य आश्रयस्य न
समावयामोऽतिप्रसङ्गात् ।

तस्मात् समवायसयोगैकार्यसमवायादयोऽपि वस्तुसम्बन्धा कार्यकारणभावात् न व्यति-
रिच्यन्ते । परस्परमन्वतो भाऽनुपकारिणामप्रतिबन्धादप्रतिग्रन्थस्य नाशवन्धात् । यद्यप्ये-
कार्यसमवायिना परस्परमनुपकारस्तत एकस्मादुपकारेण नाप्यसम्भवे यथोक्तदोषप्रसङ्गः[16b]-
मात् । अतः स्वोपकारकद्वारेणैवापरमपि बुद्ध्या वृत्त्यस्य भवत्येव । तस्मात्तत्रापि कार्य-
कारणभावकृतं स्य प्रतिबन्धः । तदयमाश्रय सामान्यस्य स्वात्मन्वनुपकुर्वीषोऽन्येषांस्वाधार
इति याचितकमण्डनमेतत् ॥

अथ तर्हीदानीमननक कुण्ड वदराणामाधारः ?

प्रतिपक्षतः ॥१४६॥

अस्मिन्तद्देशजनन कुण्डादेवेवदरादिषु ।

प्रकृत्यैव बुद्धौ द्रव्यस्याऽस्तमानदेशकार्योत्पादनधर्मणः समानदेशकार्योत्पादनभाव आधार-
वृत्तः । तस्मात्तत्पूर्वक्षणसहकारि कुण्ड तत्रैव वदरकस्य जनयदाधार इत्युच्यते । अथवा 'इह
कुण्डे वदराणि' इत्यपि न स्यात् । न च तदुपकारवृत्तौऽप्य व्यपदेशः । किं तर्हि ?
समोक्तकृतः । किं पुनः स तयोरेव सयोगः ? ताभ्यां जननात् समवायात् । स चामर्शव
न समर्थ इति जन्यते वा ? तस्याऽसामर्थ्यात् । तदसमर्थं पुनश्च । तत्र (तद्) ग्रहितमपि तादृश-

मेवेत्यनुपगारकत्वात् सयोगेन तद्वत् स्यात् । सहितस्य तदन्वोपकारात् विशेषोत्पत्तेः सामर्थ्यम् । कोऽयमज-यजनवभूतागामनुप(नामु)पकार ? स्वरूपस्य तिष्ठेरनामत्वात् पररूपनियामादि तत्रानुपकारात् । उभयता[श्च] भारवरमानिचित्तरत्वेनानुपकारकत्वा-दित्युक्तप्रापम् ।

तस्मात् सर्वे एव वस्तुतन्वया जनकस्योपयोगविशेषवशात् प्रविभागं कार्यकारण-भावात् व्यवस्थाप्यन्ते । तदयं कुण्डादीनामप्याधारभावो बदरादिषु जननयन्तिरेव ॥

न सम्भवति साम्प्रत

न ह्ययं जननविशेषपक्षेण आधारभाव सामान्ये सामान्याश्रयस्य सम्भवति, तस्मा-जगत्वात् ।

तदभावेऽप्यवस्थिते ॥१४७॥

न स्थिति

अथापि स्यात् स्थापक आश्रय सामान्यस्य । तत स्थितिहेतुत्वादाधारो न जननादिति । तदयुक्तम् । तस्य तदभावेऽपि स्थानात् । पतनपरमणा हि भावानां पातप्रतिबन्धादजन-कोऽपि स्थापको भवेत्, अत्रापि यदि कश्चित् प्रतिबन्ध न पर्यनुयुज्येत । स हि पातप्रतिबन्धो नार्थान्तरमेव यं स्थापयित्वा क्रियेत् । अर्थान्तरत्वे तत्रैवार्थोपयोग इति कं पतत प्रतिबन्ध ? प्रतिपभाषातोऽपि तुल्य पर्यनुयोगोऽनवस्था वा ।

तस्मात् पाताभाव पातप्रतिबन्ध । स कथं कैश्चित् क्रियेत् ? अभाव करोतीति हि नामावो नाम कश्चित् कार्यं । तस्य कश्चित् कार्यरूपत्वेऽभावायोगात् । तस्माद्भाष-त्रियामप्रतिषेधनिर्देश एष भाव न करोतीति यावत् । तथा चायं न किञ्चित् करोतीति अकिञ्चित्त्वे क कस्य स्थापको नाम ? तेनाऽयं केनचिदप्रतिबन्ध इति न कदाचित्तिष्ठेत् । तस्मात् पातप्रतिबन्ध इत्यपि शब्दिकानां भावानाम्पादानरुपानुवेगोत्पादनमुच्यते ॥

अस्तु नामाजनन पातिना तत्प्रतिबन्धस्तत्करणादगतिमती इत्यस्य कश्चित् स्थापको-प्यरत् । सामान्यरयाक्रियस्य नि लक्षणा स्थितिं कुर्वाण स्थापक स्यात् ? स्थितिर्हि तस्य स्वरुपाप्रपञ्चतिरेव । सा च बाधपावता नित्यत्वात् ।

साम्ययुक्तैव भेदाभेदविवेकने ।

अस्तु सामान्यहेतुका स्थिति । सा सामान्यादन्धा वा स्वप्ननन्धा वा ? अन्यथा चेत् । तामेव स साम्यं करोति । सा चाऽप्रतिबन्धा सामान्य इति नि सामान्यस्याधमेन ? प्रति-बन्धे वा न प्रतिबन्ध इति साम्यम् । स्थितिकरणं चेत् । तत्रापि तुल्यं प्रसङ्गोऽनवस्था च । तत् उपकारागवधारणा[त्] तस्यैव स्थितिरित्यप्रतीतिः । जननं चेत् । किमाश्रयणा-नुपकारागोलेन ? ओषि(सो)ति हि तत्प्रतिबन्ध । स चानाधेयविशेषस्य सामान्यस्या-युक्त इति केवलं जनपदिनि नास्त्यन्य स्थितिहेतुः ।

अभेदे वा स्थिते सामान्यात्, स्वरूप[17a]मेव तत्तस्य । तज्ज्व नित्यमस्तीति न स्थितिरस्य केनचित् त्रिभते । तस्मात् सामान्यस्यापातोऽस्ति । तन्नाशयताम्य मृत्ति ॥

अथ पुन सतोऽपि सामान्यस्याध्यक्तस्य व्यक्त्या ज्ञाना(न)कारणत्वात् तद्व्यक्तिगत्य नृति स्यात् । न मुक्तमेव भवितुं यस्मात्—

विज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वादात्मन्यन्यानुरोधि यत् ॥१४८॥

तद्व्यपदेश्य योग्यतायाश्च कारण कारण(क) मतम् ।

प्रागेवास्त्य च योग्यत्वे तदपेक्ष नृ(न) युज्यते ॥१४९॥

सामान्यस्याविकार्यस्य तस्मात्सामान्यवत् कुत ।

न तुलु वै कारणद्वयज्ज्वस्य करिचद्भेद । स्वविषयविज्ञानोत्पादनसमर्थमपर सजा तीयोपादानपेक्षमगपेक्ष च जनयद्भावमेव व्यञ्जक उच्यते । परन्तु ज्ञानजननशक्ति रनाक्षिप्ता जग्यस्येति जननमात्रेण कारणत्वम् । यो हि यतो विज्ञानोत्पादनयोग्यता प्रतिक्रमते, स चेन्न तस्य ज्ञम् रयात्, साम्य(स्य) स्वभावभूता योग्यता प्रागेवास्तीति न विज्ञानजनने तनपेक्षेन । परन्तुतावा चास्या रैव ततो भव[ती]ति स्थिति^१प्रसङ्ग ।

तस्माद्व्यञ्जको न त करोति नाप्यन्यमिति शक्तिवत्करश्चापिद्यत इति व्याहृतमेतत् ।

नत्व(न्व)जनका अपि कार्यत्वादूपादयो व्यञ्जका । सत्यम् व्यञ्जका । न तु धूमपेक्षा(व्या)ग्निरात्मनि ज्ञान जनयति । तयाभूतस्यात्म साक्षादजनकत्वात् । केवल मुपादानवलेनैव हि तन्न ज्ञानमुत्पद्यते, न विषयवलेन । असत्यपि तस्मिन् भावात्, परस्परमा किङ्गानुसारेण । नापि सामान्यलक्षणानामासिना प्रत्ययानां सनिहितविषयता विषयवलेन उत्पत्तिर्वेति निषेधितमेतन्निवेदयिष्यते च ।

तस्माद्ये विषया साक्षादुपयोगेन विज्ञान जनयन्तस्तत्र परमपेक्षन्ते, तेज्ज्वस्य तत् आत्मान प्रतिलभन्ते । न चायमात्मप्रतिकल्म सामान्यस्य नित्यस्य कुतरिचत् सभवति । तस्मात् तत् केनचिद्व्यपदेश्यम् ।

न वै योग्यताप्रतिकल्म सामान्यस्य व्यक्ति भूम । किं तर्हि ? स्वाश्रयसमवायम् । स्वाश्रयसमवेत हि तदात्म[न्य]न्यत्र वा विज्ञानहेतुरिति । उक्तमत्र—अजन्यजनकयो कोऽयमा- थमाथमिभावलक्षण सववाय इति । स्वाश्रयसमवायापेक्षो विज्ञानहेतु । तेन ज्ञ्य एव स्मात्, तद्धेतो स्वभावस्य प्रागभावात्, पश्चात्ततो भावात् । नित्य तत्त्वभासद्भावे प्रागपि समवायाद्विज्ञानोदयप्रसङ्गात् ॥

न वै व्यक्ति सामान्यस्य सरस्वराद्व्यञ्जका । किं तर्हि ? तदुपाहिण इन्द्रियस्य । सोऽपि—

अज्जन्तादेरिव व्यक्ते तत्कारो नेन्द्रियस्य च ॥१५०॥

प्रतिपत्तेरभिधत्वात्तद्भावाभावकालयो ।

संस्तृतमञ्जनादिभिरिन्द्रिय प्रतिपत्तो निनिदतिश्रममासादयति स्पष्टास्पष्टभेदात्, अतत्कारिणश्चातत्संस्कारवत्त्वात् । नैव व्यक्तेरिन्द्रियस्य वस्यचित् सस्कारतद्भावाभाव कालयोस्तत्प्रतिपत्तिं प्रत्यविशेषात् । विषयसंस्कारस्तिवैन्द्रियाऽविशेषेऽपि तद्विशेषाधानादुपकारी स्यात्, नेन्द्रियसंस्कार । प्राग्बुद्धये दर्शनक्षयत्वाधानादुपकारक इति चेत् । सोऽपीन्द्रियमर्थ दर्शयन् कथं न प्रतिपत्तेर्भेदः ? एवंप्रतिनियमे च सामान्यान्तरस्य दर्शनी न स्यात् । व्यक्त्या वैन्द्रियसंस्कारासद्भावे तद्व्यवहारेषु सामान्येषु वदाच्चिदनिश्चयो न स्यात्, एकनिश्चयो वा, तस्या अविभाषायास्तोषु विशेषाभावात् । व्यक्तेर्यद्वैन्द्रियसंस्कारो यदि नैन्द्रियसंस्कार सामान्यस्य विज्ञानजननस्वभाव इति स्वभावादप्युत्तेरनपेक्षवैन्द्रियसंस्कार विज्ञान जनयत् ।

संस्तृतेन्द्रियसहकारित्वात् केवलमममर्पमिति चेत् । कोऽयमनापवातिशयस्य सहकार्यं ? अनित्या हि भावा सहकारिणो विशिष्टात्मलाभास्तमपेक्षेण । यो ह्येषा जगत् आत्मा, स तदै[17b] च क्षतो भवतीति जन्यते(ते)नैषा परस्परतोऽपेक्षा । सामान्य पुनरनासाद्य पर नित्य तास्वभाव किमितीन्द्रियमपेक्षते ? न हि तस्य केवलस्य यो न तत्स्वभाव स पुन वचचिद्भावी । व्यक्तेरिन्द्रियसंस्कार, तत्सहकारि सामान्य विज्ञानहेतुरित्यपि पारम्पर्येण व्यक्त कार्यमेव सामान्यमुखतः स्यात् ॥

अपि च—

व्यञ्जकस्य च जातीनां जातिमत्ता दधीव्यते ॥१५१॥

प्राप्तो गोत्वादिना तद्भावं प्रदीपादि प्रकाशक ।

यो हि बहिषमविज्ञानहेतु स तस्य व्यञ्जक । विज्ञानहेतुत्व गोत्वादपि प्रदीपादेरप्यस्ति, तेज संस्कारापेक्षिणश्चक्षुषोऽर्थप्रतिपत्त । तत् प्रदीपादयो गोत्वादिना तद्वन्त रन् । न हि व्यक्तेरपि ज्ञानहेतुता मुक्तवाच्या बाह्यदमिव्यक्ति सामान्यस्य, स्वभावातिशयस्याभावात्प्रकाशत्वात् । समवायोऽभिव्यक्तिरिति चेत् । उक्तीतरमेतत्तस्य समवायायोगादिति । समवायमात्रं हि व्यक्त्या सहास्य जात नाय कश्चिद्विशेष इति पूर्ववत् पश्चादपि न ज्ञानहेतु स्यात् । समवायादेव विज्ञानहेतुत्वे स्वाध्यमसमवायिनाम येषामपि दृश्यतापत्ति । तस्मात् ज्ञानहेतुवैव व्यञ्जकत्वम् । तच्च तुल्य प्रदीपादाविति स एव प्रसङ्गः ।

तत्राधेयता न व्यक्तित्वंति सामान्यस्येति । अवृत्तेर्नानकञ्च ज्ञानहेतु ॥

अत एव

व्यक्तेरन्याऽववाऽन्या येषां नास्तिस्तु विद्यते ॥१५२॥

तेषां व्यक्तित्वपूर्वास्तु कथं सामान्यबुद्धयः ।

विद्यत एवेत्यवधारणार्थस्तु शाब्द । विद्यमानो हि पदार्थ स्वसामर्थ्येनान्यत्र दुर्जि जनयन् स्वरूपानुकारिणी तत्तत्तन्मपेक्षते अन्यथातिप्रसङ्गात् । ॥ च सामान्यस्य सत् तत्त्वा न्यत्वपक्षयोर्न समवतीति ॥

एकत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनासम्भवात्

सा हि घुद्धिरेकभाविनी व्यक्त्यन्तरमेवमास्कन्देत्, भूतग्राहिणी यदि तत्र दृष्ट
किंचिदन्यत्र पश्येत् । तच्च

सत ॥१५३॥

अनन्यत्वेऽन्यभावाद् अग्रात्वेऽप्यनपाश्रयात् ।

न सम्भवि ।

स्वभावो हि भावान् तत्त्वमन्यत्वा वा लक्षयेत्, रूपस्यातद्भूतस्यान्यत्वाव्यतिश्रमात् ।
इदमेव खलु रूपस्यान्यत्वं यत्तत् (यन्न तत्) । आकारान्तरवदविशेषात् । तच्चेत् सामान्यस्य
रूपमनन्यत् । तदैव तद्भवति । अतस्त्वे वात्वन्तरवदप्यवप्रसङ्गात् । न नैकव्यक्त्यात्मनो
व्यक्त्यन्तरान्वावेशो व्यक्त्यन्तरवत्प्रसङ्गात् । ततो नाभ्यतिरेकिण सामान्यादन्वयिनी बुद्धि
स्यात् । नापि व्यतिरेकिणस्तस्य क्वचिदनाश्रयणात् । अत्यस्मापि व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावादेव
सम्भवेत् केनचिदनुपकार्यस्याप्रतिबन्धेनाभावात् । असम्भावञ्च ज्ञानोत्पत्तावतिप्रसङ्गात् ।
तदयमेकवस्तुदर्शनेनैकवस्तु प्रत्ययस्यान्यत्र वृत्तिभिच्छ्रुतत्वाप्यत्ये नातिक्रमतीत्युक्तमेतत् ।

तस्मादिदमर्थेष्वेकरूपा प्रतीतिविकल्पवासनासमुच्चि (स्वि)ता भ्रान्तिरेव । भावभेदो
वासनाप्रकृतिवत्तस्या आश्रय इति निर्लोठितमेतत्^१ ।

कथं तर्हीदानीं प्रथानेवरादिकार्यशब्दा भावेष्कतद्भूतभेदेष्वभेदेन वर्तन्ते ? तेष्वपि
यदासत्तेवासनोपस्कृतवान्निस्त^२सतते (ते) सर्वायंदर्शनेष्वनपेक्ष्यामि तच्छ्रेयं तथाध्यव-
सायासयामूतकल्पितव्यवच्छेदेन विकल्प (एष) विज्ञानप्रतिभासित्यर्थे उपपदानवलम्बप्रभवविकल्प-
समुत्पत्ता प्रवर्तन्ते । न हि तेषु तयाऽश्रयसु किंचिद्व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा सामान्यमस्ति ।
तयाभावात्कल्पप्रभा तु तदव्यभेद प्रतिभ्रन्त्रभिप्रायवद्भावात् स्यात् । तदभिप्रायवशादेव सामान्य
किं नेति चेत् । तेनावश्यं हि तत्र भेदो नान्तरात्मकः^३ [18a]त्वदेष्टव्यः । स एव सामान्य-
कार्यं पर्याप्त इति निष्प्रयोजना सामान्यकल्पना ।

यदि सत्त्वसत्सु भावेषु सामान्यबुद्धिर्नैवमर्थवती केवलं विष्णव एवेति नास्माकमस्या
विषयनिरूपणं प्रति कश्चिददर । क्वचिदविसर्वादाऽस्या वस्तुनि कार्यकारणभावप्रति-
बन्धात्, न तथाभूतग्राह्यसमावेशात् । प्रत्यसम्भत् । अतथाभावेऽपि भावादिति निवेद-
मिष्यामो निवेदितं न । भेदविषयत्वं पुनरस्या बहुल भिन्नपदार्थदर्शनवत्त्वेन तेषु भावाध्यव-
सायात् । तथाभावकल्पनायामेवापरत्र भावात् ॥

अपि चायं सामान्यमर्थान्तरं कल्पयन् स्वाध्यायमाश्रयत कल्पयेत्, सर्वेषां धाराशादिवत् ।
तत्र यदि स्वाध्यायमाश्रयत घटत्वादिकृत्येषु प्रदेशेषु घटाद्युत्पत्तौ कथं तेषु भिन्नदेशद्वयवर्तिन
सामान्यस्य सम्बन्धो यस्मात्तत्पूर्वद्वय्यादुत्पत्तिसुद्रव्य

^१ निर्जीतये०—क०

^२ स्वादिज्ञानस०—क०

^३ वस्तुदेष्ट०—क०

न्यायति

निष्क्रियत्वोपगमात् । न ह्यन्यवृत्तेर्भावस्य ततोऽनिचलतो भिन्नदेशेन भावेन तदुन-
यान्तरालाऽव्यापिनो योषो युक्ताः । आह उ

न च तत्रासीदिति पदच्चात्

न च तत्रोत्पन्नो न नुत्तरेतिवायात इति क इम व्याघातभारमुद्धोऽं समर्थोऽन्यत्र
जाडघात् ।

अपि च—

न चांसावत् ॥१५४॥

जहाति पूर्वं नाधारम्

उत्पित्तुवेद्याङ्गिप्रदेशम् । तयोश्च वर्तत इति ।

अहो व्यसनसन्ततिः ।

भिन्नदेशयोहि भावयोः सवन्धी द्विधा भवेत् । नानादयवारमतयान्योग्याभ्यामव-
यवाभ्या तत्सवन्धादालोक-रज्जुबन्ध-दण्डादित् । न हि सावयवत्वमन्तरेण भिन्नदेशाभ्या
मुपपत् वस्त्वचिचोगो युषतस्तस्य द्वितीयात्माऽभावात्, एकात्मनश्च तत्प्रदेशवर्तिसवन्धरूपत्वात् ।
अन्यथा तत्सवन्धायोकात् । एकस्याधिपस्य तत्र स्थानं तत्र सर्वत्र तेनैववर्तमानाऽस्थानमिति तत्
स्थितारंस्थितात्मनोरेकस्य विरोधादयुक्तमेतत् ।

सर्वत्र सर्वदा सर्वाकारस्थितामेति चेत् । तत्स्वभावदर्शनाशयः प्रत्ययः सर्वत्र सर्वाकारः
स्यात् । तथा च गामप्येव इति प्रतीयात् । अदवस्थिततात्मना द्रव्यत्वेन सवन्धात् । तत्स्व-
भावाप्रतिपत्त्या च तथा निश्चयात् । तस्य चैव स्याद्भूटाकारान्तराभावात् । तस्मात्ता-
नवयवमनेकदेशे युगपदाभीयते ॥

पूर्वाभावात्तयोः तु भिन्नदेशेऽपि वर्तते । स च नाभिमतः ।

अथान्न वर्तमानस्य ततोऽन्यस्यानजन्मनि ॥१५५॥

स्वस्मादवलतः स्थानाद्वृत्तिरित्यतिशुद्धितम् ।

अत्रास्तो अतस्ते नावस्तेन तद्व्यवहारेण न ॥१५६॥

तद्देशिनं च व्याप्नोति किमप्येतन्महादभुक्तम् ।

इत्यन्तरालोको ॥

यस्य तु सर्वगतं सागान्यं तस्यापि

व्यक्तवैकतं सा व्यक्त्याऽभेदात् सर्वत्रगा यदि ॥१५७॥

जातिदूश्येत सर्वत्र

न जातेनित्याया काचिद्व्यक्तिरिति निषिद्धमेतत् । तस्मात्तत्त्वमनपेक्षितपरोपकारा दूश्येत वा, न वा कदाचित्, तस्मिन् स्वभावे व्यवस्थानात् । स्वभावान्तरस्य कुतश्चिद-
नृत्पत्ते । अन्युपगम्याऽपि व्यक्ति व्यापिन्येकत्र व्यक्त्या भेदाभावाद्भवन्तव सर्वत्रेति व्यक्ति-
शब्देऽपि देशेषु दूश्येत ।

न च सा व्यक्त्यपेक्षिणी ।^१

यदि व्यक्त्यपेक्षिणी स्यात्,

व्यञ्जकाप्रतिपत्तौ हि न व्यङ्ग्य सप्रतीयते ॥१५८॥

विपर्यय, पुनः कस्मादिष्ट सामान्यशङ्कतो ।

योऽपि हि—

“स्वाधवेन्द्रियसंयोगोऽप्रतिपत्तिकम् ।

सामान्यमाश्रयकृत्येषु देशेषु न दूश्यते ॥”

इति प्रतिसमाधीत तस्याप्यस्यवेन्द्रियाश्रयसंयोग उपकारक इति । ततस्तद्दर्शी
यथास्थिता पश्येत् । न हि तस्या दृश्यमानाया क्वमवृष्ट [18b]तवीय युक्तम् ।

व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वात् सामान्यस्य व्यञ्जकरहितेषु प्रदेशेष्वदर्शनमित्यपि मिथ्या । तथा-
भूतस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्य तत्राभावात् । स्वप्रतिपत्त्या परप्रतिपत्तिहेतुर्हि व्यञ्जक प्रदीपादि
स्वरूपशून्ये देशे स्वव्याप्य न दर्शयति नैव व्यक्तिविपर्ययात् । कथं हि सा व्यञ्जिका च रमात्
सामान्यस्य, तत्प्रतिपत्तिद्वारेण च दृश्या स्यात् ? व्यङ्ग्या च सर्व प्रसज्यते । प्रदीपपटवत्
कथञ्चित्प्रतिपत्तिमन्तरेणादृश्यरूपत्वात् ॥

अपि चानेन किमत्रभवदभिसंश्लेष्य बह्व्यास सामान्यवाद आश्रित ? परस्परतो
भेदाद्व्यतिरेकिणीषु व्यक्तित्वव्यक्ति प्रत्ययस्यायोगात् । क्वमिदानी—

पाचकादिष्वभिन्नैर् विनाप्यर्थेन पाचक ॥१५९॥

पाचकपाठकादिष्वन्योन्यमनन्दयिष्वपि शब्दप्रत्ययानुवृत्तिरस्ति पाचक पाठक इति ।
॥ हि तेऽप्ययदेकमभिन्नमस्ति यत्र विप्रास्तथा प्रतीयेरन् ॥

कर्मास्ति चेत् । व्यक्तित्व एव तद्धि स प्रत्ययोऽस्तु । किमिदानी कर्मेणान्येन वा ?
भिन्नमस्तिप्रत्ययहेतुर्न भवतोत्प्रेक सामान्यमिष्टम् । तदपि भिन्नमपि कर्माभिन्न प्रत्यय
जनयेत्, व्यक्तिभि कोऽपराध कृतो येन तास्तथा नेष्यते ? तासांमेकरूपत्वात् ‘अस्येदम्’
इति व्यतिरेकप्रतीतिरतदाकारविशेषवती च न स्यादिति चेत् । उक्तमत्र यथा व्यतिरेको
विशेषप्रत्ययान्न यथास्वमर्थान्तरविशेषादिति ।

^१ न च सा व्यक्त्यपेक्षिणी—क० अनुदमेतत् । सापि न व्यक्त्यपेक्षिणी—म०

तस्माद्व्यवहितमत्

भेदात् हेतुः कर्मास्य

पापवाद्यभेदप्रत्ययस्य ॥

तत्कर्मजातिरभेदादेतुरिति चेत् ।

न जाति कर्मसंख्यायात् ।

न ह्युपान्तरसङ्ख्येयौ जातिरूपान्तरे प्रत्ययहेतुः । योऽयमिव वर्णादियुः । पापकर्मसु च कर्मजातिः । न च तानि कर्माणि पाचकत्वादेनाभिधीयन्ते । किं तर्हि ? तत्कर्माधीनो ब्रह्मम् ॥

तस्य कर्मसामान्यस्य

श्रुत्यन्तरनिमित्तत्वात्

पाक पाक इति हि तत् स्यात्, न पाचक इति । तस्य कर्मनिमित्तत्वे प्रोक्तम् ।

किं च—

हित्यभावाच्च कर्मणः ॥१९०॥

न ह्यनिस्य कर्म सर्वदाऽस्ति । तस्य च प्रत्ययस्य कर्मनिमित्तत्वे निरुद्धे कर्मणि न पाचन इत्युच्येत । पचत एव कर्मसङ्ख्यायात् ॥

तत् एव

सत्तवन्धात् सामान्य भावस्तु शब्दकारणम् ।

अतिप्रसङ्गात्

विनष्टे हि कर्मणि तत्सामान्यं न कर्मणि न कर्तरीति तद्वद्वत्तद्व्यवस्थेऽस्य नास्तीत्य-
सत्तवन्धात् शब्दज्ञानहेतुः, अन्यथाऽभि(ति)प्रसङ्गः स्यात् ।

अतीतमनात् वा निमित्तोक्तस्य तयोः प्रवृत्तिरिति चेत् ।

कर्माणि नास्तु ज्ञानाभिधानयोः ॥१९१॥

निमित्तम् । तयोः

अनेनित्तवतापत्तेः

असद्वि निरुपायं कथं निमित्तं स्यात् ? कार्यकारणलक्षणत्वाद्भूतत्वस्य । तस्य-
श्रुत्यान्तरापापमतीतानाया कर्माणिमित्तम्, अन्यच्च व्यक्यादिकं नेष्टमित्यनिमित्तं ते
स्यानाम् । तथा च न आतिनिमित्तस्तस्या ज्ञानाभिधानयोर्निमित्तत्वेनेष्टत्वात् ॥

तस्मिन् पापवादिशब्दनिमित्तम्, न कर्म, न सामान्यमिति चेत् ।

न च शक्तिरनन्वयात् ।

न हि शक्तिर्नाम किञ्चिदन्वयेव पाचकादीनाम्, तस्या एव पाकाकार्यक्रियोपयोगेन द्रव्य-
स्यानुपयोगित्वप्रसङ्गात् । तस्या तस्योपयोग इति चेत् । किमिदानीं शक्त्या ? शक्त्युपयोगाय
शक्त्यन्तरस्य व्यतिरेकिणोऽभ्युपगमेतिप्रसङ्गात् द्रव्यमेवोपयुज्यत इति बाध्यम् । तस्योपयोगे
शक्तावयंक्रियायामेवोपयुज्यत इति किं नेष्यते ? किमन्तरालेऽप्यधिकया शक्त्या ? तस्माच्छ-
क्तिरिति द्रव्यमेव सत्त्वमैम् । उच्य मान्वेतीति ततोऽप्यपि शब्दो न [19a] स्यात् ॥

सामान्य पाचकत्वादिति यदि प्रागेव सङ्गवेत् ॥१६२॥

व्यक्त सत्तादिवत्तो चेन्न पञ्चादधिक्येयत् ।

अपि पाचकत्वमिति सामान्यमेव किञ्चिद्भवेत् । सत्यर्थं तत्समवायस्याऽका-
दाचित्कत्वात् । सत्त्वादिवत् प्रागेव व्यक्त स्यात् । यावन्ति हि सामान्यान्वयं समवाय-
धर्माणि सानि सहोत्पादेनास्य समवयन्तीति सम्य । तद्व्यतिक्रमेण तस्य पञ्चादधिक्यविशेषात्
न तत्समवाय स्यात् । तत्समन्वित्वमात्रमेवगुण्यादि न तस्य प्राद्वनासीत् । तत्रैव चास्य
स्वभावे स्थितश्च(स्य) पञ्चाद्भूवतीति दुरुच्यमेतत् ॥

क्रियोपकारापेक्षस्य व्यञ्जकत्वेऽधिकारिण ॥१६३॥

नो(ना)पेक्षातिशयेऽप्यस्य अधिकत्वात् क्रिया कुत ।

धर्मोपकारकमेव^१ पाचकत्वं द्रव्येण व्यज्यत इति भेत् । स्थिरस्वभावस्यानतिश-
यादिविशेषायायिनि कापेक्षा ? अतिशये वा क्षणिकत्वात् कर्मण प्रतिक्षण स्वभावभूतस्या-
न्याय्यस्यातिशयोक्तात्तेस्तदपि क्षणिक स्यात् । तत् स्वोत्पत्तिस्थानविनाशिन क्रिया कुतो
यवपेक्ष व्यञ्जक स्यात् ॥

कथं तर्हीदानीमस्तत्त्वमिहै वस्तुनि ज्ञानसम्बन्धयोरुपपिनोर्नृति ? यथा पाचकादिपु ।
ननु तदेव चिन्तयते कथं लेख्यपीति । चिन्तितमेतत् यथा तेषु न सम्भवतीति । तत् किमिदा-
नीमिति ते स्थाताम् ? नास्तिमिति । किं तर्हि ? न वास्तवस्वनिमित्ते । यथास्व
वासनाप्रबोधाद्विकल्पोत्पत्ति । तत् शब्दा । न पुनर्विकल्पाभिधातव्योर्बस्तुसत्ता समाभ्य-
स्त्युक्तप्राप्तमेतत् । यथास्व समयवासनावज्ञाद्विरोधे(धि) रूपसमावेशोन्मत्तरापरदर्शनेऽप्यन्व-
यिनोस्तयोर्दर्शनात् । न च तत्र तद्विबन्धन करिषत् स्वभावोऽस्ति परस्परविरोधिना-
र्युगपदेकत्र समावेशायोगात् । अनियमेन तर्हि स्यात् । न ह्यनिमित्तं मयत् मवचिद् भवति
क्वचिन् भवतीति नियममर्हति । न खलु नैतदनिमित्तं वास्तवाविशेषनिमित्तात्वात् । बाह्य
तु तयाभूत दृश्य नास्तीति द्रुम । न चास्ति तस्मिन् भक्तिव्यग्न, मुक्ततमिरिहोपलब्ध-
प्येषु, लमायेषु च समयवासनारोपितरूपविशेषेषु च तथा विकल्पोत्पत्तो । न च तेषु स्मृत्य-
यन्त इति सर्वत्र सर्वाकारा, विभागेनैव तथोपलब्ध्याना विकल्पनात् । उक्तं चात्र विधिद-
रमाभि — प्रकृत्याऽपि केचिदेकज्ञानकार्या स्वभावभेदादिति ।

अपि च—

तुल्ये भेदे यथा जातिः प्रत्यासत्त्या प्रसर्पति ॥१६४॥

स्वविधान्यत्र सैवास्तु दायद्विज्ञाननिवन्धनम् ।

^१ इत्यन्तरालोच ॥

न निर्दिष्टं विद्वद्यास्ति यदि साध्यान्वयोऽपरः ॥१६५॥

एकस्य कार्यमन्यस्य न स्यादपर्यन्तभेदतः ।

यद्येते भावा व्यावृत्तिं भुक्त्वा स्वभावेन केनचिदन्वयिना क्षूण्या, तेषां यतूनामेक कार्यं स्यात् । यो हि तस्य स्वभावो जनको न हि सोऽन्यस्यास्ति । योऽस्ति [न] स जनको व्यतिरेकस्य नि स्वभावस्यात् । यज्जनकं तदेव यस्तु । तज्जनकं चापरम नास्तीति तापरं जनयेत् । ^२ न हि तस्य स्वभावो यो जनकः सोऽन्यस्यापि । यदि स्यात् सतो नि (त तेन) स्वभावेन ततोऽभिन्न स्यादित्यस्ति स्वभावान्वयः ॥

यद्येकात्मतयाऽनेकः कार्यस्यैकस्य कारणः ॥१६६॥

भावनैकरमा(त्रा)पि सोऽस्तीति व्यर्थं स्पुः सहकारिणः ।

यद्येकस्वभावत्वादेक एकस्य कारण, स तेषामभिन्न स्वभावा एवमविधानेऽन्यस्तीत्य-
वैकल्यात् कारणस्यैकोऽपि जनक स्यात् ॥

यस्यात्—

नार्थस्यभिन्नं तद्वृत्तं विधेयाः छत्तव्याधिनः ॥१६७॥

न हि तस्याभिन्नस्य स्वभावस्यार्थान्तरे निरोपोऽस्ति, विधेये शास्त्रे बहूने । स च तत्राप्य-
स्तीति नैकस्मिन्तावपि तस्या[पा]योऽस्ति । ये तु विरोधास्तेषां सहस्मिन्निति नियमाभावात्
स्यादप्यस्य । न च ते जनवा इष्टा । सहकारिणामेकस्वभावतया अवकाशाभ्युपगमात् ।
ततो जनकस्य स्थानाद्, अस्मा[19b]मिन्नस्मान्नवत्वादेकस्मिन्तावपि कार्योत्पत्तिः स्यात् ।
न च भवति ॥

^३ अतः —

एकापाये कलाभावाद्भिधेयेभ्यस्तदुद्भूतः ।

तत्कार्यमनैकसहकारिणाधारणमेकविशेषापायादपि न भवति । पुनरविकल्पेण सर्वेषु
विशेषेषु भवति । न त्वविकल्पेभ्यभिन्ने स्ये । कार्यं हि धृताश्चिद्भावापरमि यत्र भवति तत्तस्य
वैकल्यात् । न चाऽभिन्नस्य रूपस्यैकस्मिन्तावपि वैकल्यमस्ति, अविकल्पेऽपि तस्मिन्भवत्तस्याज-
नकारमता सूचयति । यत्तत्तत्तत्त्वैकान्याभ्यां च भावाभावावत् तत्र एवोत्पत्तिस्तास्मिन् सति

^१ इति सप्रहस्यलोक—क०

^२ न हि—क०

^३ अतः—क०

नियमेन भवन् । ततस्तद्व्यवस्थामनुसृत्य तत्प्रसङ्गात् । तस्माद्विरोधा जनना न सामान्यम् । १ यतस्त एव वस्तु ॥

यस्मात्—

स पारमार्थिको भावो य एवार्थप्रियाक्षयः ॥१६८॥

इदमेव हि यस्त्ववस्तुनोर्लक्षणं यदर्थक्रियायोग्यताऽव्योम्यता चेति वदयाम ॥

स च

अर्थक्रियायोग्योऽर्थः

नाम्नेति बोधेति न तस्मात् कार्यसमयः ।

तस्मात् सर्वं सामान्यमनर्थक्रियायोग्यत्वादवस्तु । यस्तु तु विरोध एव, एत एव तद्व्यपत्तेः ॥

स्वभावानन्वयात्तद्धोक्तस्य जनक रूपमन्यस्य नारतीत्यजनव स्यात् । अवसरदे वा भेदा-
विरोधात् सर्वो जनव स्यात् । नैतदस्ति । यस्मात्—

तेनात्मना अभिन्नमपि हेतु कश्चिन्न चापर ॥१६९॥

स्वभावोऽयम्

एवम् जनवादात्मनो निजमाना सर्वे सम जनवा न या वद्विचदिति स्यादेतत् यदेषां
न विशेष सम्भवेत् । ततो भेदाविरोधेऽपि नुतद्विचदात्मनितायात् वद्विचजनको नापर ।
स हि तस्य स्वभावो, नापरस्य । न हि स्वभावो भावाना पर्थन्योगमर्हति—'विमलित-
हृत्पुष्पो वा मोदवम्' इति । एतावत् स्यात्—तुल्योऽयं स्वभाव इति । निहेतुवदेवनेति
नियमाभावेनातिप्रसङ्गात् । तस्मात् स्वभावोऽयं स्वहेतोर्विरोधोऽयम् । तस्यापि तज्जन-
नात्मता तद्व्यवस्थानुसृत्यादिहेतुपरम्परा । मिथानां हि वद्विचदेतुर्नास्ति, स्वभावोदितस्य न
विचित्रापरम् ।

अभेदे तु स्यात्तो नाप्रोक्ष्यो तद्वत् ।

अभेदान् स्वभावेनैव विदवन्त्य एवमन्यम् विभागोत्पत्तिरिति विरोधादयो न स्युः, तयो-
पलक्षणाभेदस्य । इदमेव हि भेदाभेदयोर्लक्षणम्—एवमन्यमपि अग्निरेवोऽन्यनिरेवदप,
विरोधिनोरेवमन्यमन्यमवात् ॥

भेदोऽपि तेन संबं धेत्

१ तान्—४०

२ तेनात्मना हि भेदे हि हे०—१०; तेनात्मना हि भेदे हि हे०—४० ।

अथवा

भेदे हि वारव विचिद्वस्तुषमंतया भवेत् ॥१७६॥

अभेदे तु विरुध्यते तस्यैकस्य क्रियाक्रियो (वे) ।

भेदमात्राविशेषेऽपि स्वहेतुप्रत्ययनिर्णयमित्यत्रभाक्त्वात् वेचिदेव वारवा त्पुनान्यं
तत्त्वभावत्वादित्यत्र नैव विचिद्विच्छेदमस्ति । एवमेव तु तस्य सर्वत्र तथा वारवत्वमप्यत्र
चेति व्याहृतमेतत् ॥

भेदोऽप्यस्त्यक्रियातश्चेन्न कुर्युं सहकारिण ॥१७७॥

न वै सर्वाकाराऽविवेक धूमो भेदस्यापि भावान् । तस्मात् वरिषदवारकोऽस्तीति ।
तथापि कचचित् भेदात् सहकारिणोऽवारवा स्युः ॥

पर्यायेणाथ कर्तृण स किं तस्यैव वस्तुन ।

अथापि स्यात्—नैव वरिषदवारकोऽस्ति । सर्वेषां सर्वत्र पर्यायेणोपयोगात्, सप्तमेर्वा
विपरिणतायास्ततिनेतिन्या रूपान्तरेणोपयोगादिति । स एव सत्यत्र पर्यायो भेदाथ एवस्य
कथम् ? परिणामो वाऽस्तितरेविन्या ? विनाये वा कचचिदेवत्वहानिरिति यत् किंचिदेतत् ॥

किं च—

अत्यन्तमेवामेवै हि स्याता तद्वति वस्तुनि ॥१७८॥

अन्योऽथ वा तमोर्भेद सप्तमासप्तशरमनो ।

भानाश्चेवविनेगात्मना स्वात्मभूतेन भविन तद्वन्त स्युस्तादमिनस्वभावात्मावाङ्मूदस्यापि
कुत परस्पर भेद ? अथ न स तस्य समान आत्मा । तथा स्यात्तन्ना तेनापि न तथा
युक्त भवितुम् । तथाभावे ह्यतद्वर्मा स्यात् । न ह्यत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् स्वभाव एकी
युक्ति (वत्) ॥

न सर्वात्मनाऽभेद एव

तयोरेपि भवेद्भेदो यदि

न हि नवनिवरयकान्तिको भेदोऽभेदो वा, विवेकेन व्यवस्थापनात्—सामान्य विशेष
इति[20b] ।

येनात्मना तयो ॥१७९॥

भेद सामान्यमित्येतच्छदि भेदस्तद्वत्तन्ना ।

भेद एव

यदि सामान्यविशेषयोर्मेमात्मनामात्रस्य सामान्य विशेष इति स्थितिस्तेनात्मना भेदस्तदा

१ भेदस्त्वेदक्रियाहेतुनं कुर्युं सहकारिण —५०

भेद एव । यस्मात्तो हि तयो स्वात्मानो । तौ चेद्व्यतिरेकिणौ व्यतिरेक एव सामान्यविरोपयो,
स्वभावभेदात् । स्वभावो हि भाव इति ।

तथा च स्याद्विस्तारसामान्यविशेषता ॥१८०॥

भेदसामान्ययोर्ध्वं घटादीनां परस्परम् ।

व्यतिरेके च भेदसामान्ययोर्न भेद सामान्यवान्, न सामान्य भेदक, समग्रभावात्
परस्पर घटादिवदित्युक्तम् ॥

अपि च—

यमात्मानं पुरस्कृत्य पुरषोऽयं प्रवर्तते १८१॥

तस्मात्पुत्रफलवाञ्छावान् भेदानेनैव तवापयो ।

विन्येते स्वात्मना भेदो व्यावृत्त्या च समानता ॥१८२॥

अस्त्येव वस्तु नान्येति प्रवृत्त्यादिप्रसङ्गतः ।

सर्व एव गौरवान्निजोऽभिप्रीतो वेति भेदमभेद वा पृच्छन् विरोपयोग भावस्य स्वभावा-
स्यमपिकृत्य प्रवर्तते । स एव हि तयोष्यते । इव्यत्वादयस्तु न तत्र शब्दचोदिता, यदास्य
पूयगमिषानात् । अर्थस्य तदव्यभिचारात्ततो गति स्यात् । निर्लोठित चैतद् वाचापेण ।

तदयं गवाविशान्द्रप्रत्युपरपापितमर्थं भिन्नमभिन्न वा पृच्छशब्दान्तिरोपशेषेण तप विनिर्नि-
द्रिमुखदुःखि क्रियते ? तस्माद्योऽस्वात्माऽन्यसाधारणो य पुरस्कृत्य पुरषो विनिष्टार्थक्रियार्थी
प्रवर्तते, यदा गोर्वाहृदोहादौ, नाग्यसममिनोऽर्थस्य, यदा पुत्रप्रवेक्ष, स एव स्वभावो यथास्व
शब्दचोदित, न इव्यत्वादिसामान्यम्, तच्चोदतया तदा प्राप्तुमनमिष्टेतवान्, गवादिप्रमा-
नैराहृति, तदात्मभूतानां चानन्वयेन तन्मानुषयरूपत्वात् । तमेव नाय(य) भाव प्रशटे-
पयन्पुष्टने । तस्य भेदे इव्यत्वाद्यभेदोऽस्यावापक एव । सर्वत्र स्वभाव^१ एव भेदस्याभ्युपगमात्,
सामान्यस्य च व्यावृत्तिलक्षणस्य । स्वभावभूतस्य च सामान्याभेदोऽप्युक्तम् । स्वात्मनैवानेने तु
तत्स्वभावनिवृत्त्यनार्थक्रियार्थी सम इयोरपि प्रवर्तते । एतौऽपि सामर्थ्यात् तन्वभाववादेन
करोति, तद्व्य[त्य]ति तत्तुल्यमपि (त्यमिति) सोऽपि किन्न करोति ?

एतेनैव मदह्रीका किमप्यन्तरीलमाहुलम् ॥१८३॥

प्रलपन्ति प्रतिक्षिप्तं तदप्येकान्तसमवात् ।

मदयमह्रीक—स्यादुद्धो दधि स्यामेति किमप्यन्तरीलमनुक्तमह्रीकाऽयमारिनिष्ठा-
नादाहुल प्रलपन्ति, तदप्येकान्त निरस्त स्वभावेनैकान्तभेदात् ॥

तदन्वये वा

सर्वतयोपयमरूपत्वे सद्विरोधनिराहृतेः ॥१८४॥

उच्यते साध्यसिद्धयर्थं नाशे कार्यत्वसत्त्वत् ।

अपेक्षितपरव्यापारो हि स्वभावनिष्पत्तौ भावः कृतकः । तेनैवं कृतकश्रुतिः स्वभावा-
भिधायिन्यपि परोपाधिमेनमाक्षिपति ।

एतेन प्रत्ययभेदभेदित्वादयो व्याख्याताः ।

एवमुपाधिभेदापेक्षः क्वचित्स्वभावहेतुरुच्यते । क्वचिदनपेक्ष्य सामान्येन यदा
अनित्यत्वं एव सत्त्वम् । क्वचित् स्वभावभूतधर्मविशेषपरिग्रहेण यदा तद्वैवोत्पत्तिः । अगदा
विशाऽन्येऽपि स्वभावहेतुप्रविभागा द्रष्टव्याः ॥

सत्तात्त्वभायो हेतुश्चेन्न सत्ता साध्यते कथम् ॥१८९॥

अनन्ययो हि भेदानां व्याहतो हेतुसाध्ययोः ।

यदि सत्त्वमनित्यत्वेऽप्यत्र वा हेतुः स्यात् साध्यमपि कस्मादपेक्ष्यते ? तत् किञ्चैवं
प्रसाध्यमानं विशेषोभयतीति । न च विशेषः साधयितुं शक्यतेऽनन्यत्वाद् । यथाह—
“प्रमाणविषयाज्ञानात्” इति । सोऽयं विशेषो न साध्य एव व्याहृत्यते । किं तर्हि ?
हेतावपि तुल्यदोषत्वात् । न हि हेतुरनन्य- सिद्धेरङ्गम्, तत्र संखयात् ॥

नैव दोषो यस्मात् ।

‘भावोपापानमात्रे तु साध्ये सामान्यधर्मिणि ॥१९०॥

न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यात् अभिविद्धं च तावृत्तम् ।

न सर्वथा सत्तासाधने विशेषः साधितो भवति । भावमात्रविशेषणोऽस्ति कश्चिद-
र्थीति प्रसाध्यतोऽनिर्दिष्टस्वभावविशेषस्य कस्यचित् सत्ताभावे विरोधाभावात् । तेह सत्ता-
साधनप्रतिषेधः, किन्तु सर्वथास्ति कश्चिदिति कथनाऽस्य भेदमपरामृशन् दुबाणः क स्वार्थं
पुष्पाति ? तस्मादनेनोपापानभेद एव साध्यः ।

उपात्तभेदे साध्येऽस्मिन् भवेद्धेतुस्वभावश्च ॥१९१॥

सत्तायां तेन साध्यायां विशेषः साधितो भवेत् ।

य हि धर्मो प्रधानलक्षण एको नित्यः मुक्ताद्यात्मकोऽन्यो वेति यदा कथमिदं
विशेषितस्तत्त्वस्वभाव साधितो भवति । स च तथा भावेति : यदपि सत्तामात्रमन्येति
न तेन सिद्धेन किञ्चित् । नन्वेवमन्यादित्यपि प्रसङ्गः । तत्रापि नाम्निसत्तामात्रे कश्चि-
द्विवादः । विशिष्टाकारविशेषणस्य त्वमिमत्स्याज्जन्वयादसिद्धिः । न सैव(न वै च)
साधारस्त विशेषीनरीति । तदयोगव्यवच्छेदेन विशेषणादित्युक्तम्, वक्ष्यते च ।

तस्मात्तत्र सामान्यमेव साध्यते तदयोगव्यवच्छेदेन । न तयोदापि क्वचित् सत्तायाः
साधक प्रधानाद्विशब्दवाच्यस्वैवार्थस्य क्वचिदभावात् । निर्विशेषणं सा । कथमभावः ?

ज्ञेयानिषेयप्रमेयत्वे सोऽपि सिद्ध एव प्रधानार्थः । तत् किमिदानीं ज्ञेयमस्तीति सिद्धिरस्तु ? तत्रापि किं सिद्धं स्यात् ? अन्यत्र तु तदेवाग्निसामान्यं तत्रासिद्धमिति साध्यते । ननु तत्रापि तदयोगविरहिण्य सामान्येनान्वयो न सिद्ध एव । न नै कश्चित्तत्तामूतेनार्थनाश्वय करोति । प्रतिपादयता हि पर धूमोऽग्नितान्त्रीयका दर्शनीय—यत्र धू[222]मस्तत्राग्निरिति । ए तदाग्निमानेन व्याप्तः सिद्धो यत्रैव स्वय दृश्यते तत्रैवाग्निबुद्धि जनयति । तत्र साध्ये(ध्य)- [निर्देशे]न न किञ्चित् । तत्र दर्शन[त] सवन्वाख्यानमात्रादि(वाच्चे)ष्टसिद्धेस्तदनिर्देशे कथं तद्विधिष्ये नान्वयः । तदयमन्यविनामात्री सिद्धोऽप्यदिवाग्नेस्तत्प्रदेशायोग व्यवच्छिन्नत्वात् । स तथा साध्य उच्यते । न पुनस्तथास्योपन्यासपूर्वकान्वयः, साध्योक्तेरिहानङ्गत्वात् । तत्पूर्ववत्त्वे वा क प्रतिज्ञा साधनादपाकरोति ? सवा चाह—

“लिङ्गस्यान्यमिचारम्बु धर्मेणान्यत्र दर्शयते ।

तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिण गमयिष्यति ॥”

तस्मान्नाग्यादिशापनवत् सत्तासापनमप्यनवद्यमिति ॥

अपराधमुत्तरे दे वस्तुमाने [वु] सापने ॥११२॥

तन्मात्रध्यापिन साध्यस्यान्ययो न विहग्यते ।

सापने पुन सत्त्वे स्वभावविशेषात्परिग्रहेण वस्तुमात्रव्यपिनि साध्यधर्मं तात्पर्य- व्याधात । न हि तत्रावश्य विशेषपरिग्रहः कार्यः । “तन्मात्राध्ययेऽपि सापनसामर्थ्यात्, न साध्यत्वे, वैकल्यात् ॥

अपि य—

नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युक्त्याधय ॥११३॥

धर्मो विरुद्धोऽभावस्य ता तत्ता साध्यते कथम् ।

सत्ताया हि साध्याया सर्वस्वद्वयुर्न नयी दोषजातिमतिवर्तने—असिद्धं व्यभिचार विरोध यः । तत्र यदि भावधर्मो हेतुकथ्यते, ए वद्यमतिदसत्ताये स्यात् । यो हि भावधर्मं तत्रेच्छति स वयं स भाव नेच्छेत् । स्वभाव एव हि क्याचिदपक्षया धर्म इति व्यतिरेकीय धर्मिणो निश्चितते । न हि धर्मोऽपिमाचिनी शब्दबोधाच्चै वरिचिन्नेपोऽस्तीत्युक्तमेतत् ।

अथ पुनश्चधर्मं ध्यायनाधिनवस्तुनोऽर्ज्युदात्तेन व्यतिरेकमात्रस्याभावेऽप्यविरोधात् । यथा न भवति भूतं इत्यमूर्तत्वं निरुपाधयेऽपि स्यात् । निरुपाधस्याभावात् न प्रतिषेधविरोधनेति चेत् । तत् किमिदानीं विधिविषयोऽस्तु ? तदपि नेति चेत् । क्यामिदानीं न प्रतिषेध- निषय, विधिविमित्त (निवृत्ति) रूपरत्नान् प्रतिषेधस्य ? तदेतदप्यवच्छेदभावं इत्यारति समवदित- प्रचारानुद्धाविच्छेदेन एवमं यमकत्वं कथमानगान् कुर्यात् ? न य एवं स्वभावा उभयधर्मनो कुर्यात् सतोऽन्यथाप्यस्य वृत्ति मापने, सत्ताया वाऽन्यमिचारमिति कथं नोयता ?

उच्यते साध्यवृत्तिद्वयं नाशे वार्त्तितत्त्ववत् ।

अपेक्षितपरव्यापारो हि स्वभावनिष्पत्तौ भावः कृतम् । तन्मेव कृतवश्रुतिः स्वभावाभिधायिन्वपि परोपापिमेनमाक्षिपति ।

एतेन प्रत्ययभेदभेदित्वादयो व्याख्याता ।

एवमुपापिगोदापेक्षं नवचित्तरस्वभावहेतुरुच्यते । नवचिद्वनपेक्षं सामान्येन यथा अनित्यत्वं एव सत्त्वम् । नवचित्तरस्वभावभूतसर्वविशेषपरिग्रहेण यथा तत्रैवोत्पत्तिः । अनया दिक्षाऽप्येति स्वभावहेतुप्रविभागा द्रष्टव्याः ॥

सत्तास्वभावो हेतुश्चेन्न सत्ता साध्यते कथम् ॥१८९॥

अनन्वयो हि भेदाना व्याहृतो हेतुसाध्यो ।

यदि सत्त्वमनित्यत्वेऽत्र वा हेतुः स्यात् साध्यमपि कस्मान्नेष्यते ? तत् विज्ञेयं प्रसाध्यमानं विशेषीभवतीति । न च विशेषं साधयितुं शक्यतेऽनवपातः । यथाह— “प्रमाणविषयाज्ञानात्” इति । सोऽयं विषयो न साध्य एव व्याहृत्यते । किं तर्हि ? हेतावपि तुल्यवोपरवात् । न हि हेतुरनन्यसिद्धरङ्गम्, तत् सधयात् ॥

नैव दोषो यस्मात् ।

‘आवोपापानामात्रे तु साध्ये सामान्यमिति ॥१९०॥

न कश्चिदर्थं सिद्धं स्यात् अनिषिद्धं च तादृशम् ।

न सद्यः सत्तासाधनं विषयं साधितो भवति । भावमात्रविशेषोऽस्ति वरिष्ठं भीतिं प्रसाधयतोऽनिषिद्धस्वभावविशेषस्य कस्यचित् सत्तामात्रं विरोधाभावात् । नैह सत्ता साधनप्रतिपदः किन्तु सवधास्ति कश्चिदिति कचनाऽस्य भेदमपरामृश्यं ब्रुवाणं कं स्वार्थं पृच्छति ? तस्मादननोपात्तभेद एव साध्यः ।

उपात्तभेदे साध्योऽस्मिन् भवेद्धेतुरनन्वयः ॥१९१॥

सत्तामात्रेण साध्याया विज्ञेयं साधितो भवेत् ।

स हि धर्मा प्रधानरक्षणं एको नित्यः सुखात्मात्मकोऽन्यो वेति यथा कथंविदपि विरूपितस्तत्तत्स्वभावः साधितो भवति । स च तथा नावेति यदपि सत्तामात्रमन्वेति न तेन सिद्धं किञ्चित् । नन्वेवमन्यादित्वपि प्रसङ्गः । तथापि नाभिसत्तामात्रं कश्चिद्विवादः । विशिष्टाधारविशेषणस्य त्वन्निमित्तस्याऽनवयदसिद्धिः । न सैव (न वै स) आधारस्तं निशचीकरोति । तदयोग्यव्यवच्छेदेन विरूपणादित्युक्तम्, वक्ष्यते च ।

तस्मात्तत्र सामान्यमेव साध्यते तदयोग्यव्यवच्छेदेन । न तत्रह्यपि क्वचित् सत्तायां साधकं प्रधानादिशब्दवाच्यस्यैवायस्य नवचिदभावात् । निरविशेषणैव सा । कथमभावः ?

शेषाभिप्रेयप्रमेयत्वं सोऽपि सिद्ध एव प्रधानार्थः । तत् किमिदानीं ज्ञेयमस्तीति सिद्धिरस्तु ? तत्रापि किं सिद्ध स्यात् ? अन्यत्र तु तदेवाग्निसामान्यं तत्रासिद्धमिति साध्यते । ननु तत्रापि तदयोगविरहिणा सामान्येनान्वयो न सिद्ध एव । न वै कश्चित्तथाभूतेनान्वयः करोति । प्रतिपादयता हि पर धूमोऽग्निनान्तरीयको दर्शनीयः—यत्र घृ[22a]मस्तत्राग्निरिति । स तत्राग्निमात्रेण व्याप्त सिद्धो यत्रैव स्वयं दृश्यते तत्रैवाग्निबुद्धि जनयति । तत्र साध्ये(ध्य)-[निर्देशे]न न किञ्चित् । तत्र दर्शय[1व] संवन्धाख्यानमात्रादि(त्राच्ये)ष्टसिद्धेस्तदनिर्देशे कथं तद्विशिष्टे नान्वयः । तदपमग्न्यविनाभावी सिद्धोऽग्निदेवाग्नेस्तत्प्रदेशायोर्न व्यवच्छिन्नमस्तीति न तथा साध्य उच्यते । न पुनस्तथास्वोपन्यासपूर्वकोन्वयः, साध्योक्तेरिहानङ्गत्वात् । तत्पूर्ववत्त्वे वा कः प्रतिज्ञा साधनादपाकरोति ? तथा चाह^१—

“किञ्चस्याव्यभिचारस्तु धर्मोऽन्यत्र दर्शयते ।
तत्र प्रसिद्धं तदुक्तं धर्मिण गमयिष्यति ॥”

तस्माद्भावादिसाधनवत् सत्तासाधनमप्यनयन्नमिति ॥

अपरामृष्टतत्पूरे वस्तुमात्रे [तु] साधने ॥१९२॥
तन्मात्रव्यापितः साध्यस्यान्वयो न विहग्यते ।

साधने पुनः सत्ये स्वभावविशेषाभिरिहणं वस्तुमात्रव्यापिति साध्यधर्मं नान्वय-
व्यापातः । न हि तत्रावश्यं विशेषपरिग्रहः कार्यः । तन्मात्राश्रयेऽपि साधनसामर्थ्यात्, न
साध्यत्वे, रंकत्वात् ॥

अपि च—

मासिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाभ्यामः ॥१९३॥
धर्मो विरुद्धोऽभावस्य सा सत्ता साध्यते वचम् ।

सत्ताया हि साध्यायाः सर्वस्तदनुने ऋषी दोषजातिवतिवर्तते—असिद्धं व्यभिचार विरोध
च । तत्र यदि भावधर्मो हेतुर्लभ्यते, स वचमसिद्धस्ताने स्यात् । यो हि भावधर्मं तत्रेच्छति
स वचः स भावः नेच्छेत् । स्वभाव एव हि क्यानिर्देशायाः यथं इति व्यतिरेकीय धर्मिणो
निर्दिश्यते । न हि धर्मधर्मिवाचिनो शब्दधीर्वाच्ये वदित्वाऽप्योऽस्तीत्युक्तमेतत् ।

अथ पुनरप्यधर्मं क्वापदनाश्रितवर्तुनोऽर्थादालेन व्यतिरेकमात्रस्याभावेऽव्यवितोषात् ।
यमान भवति मूलं ह्यप्रमूर्तत्वं निरुपाश्रयेऽपि स्यात् । निरुपाश्रयस्याभावात् न प्रतिषेधविययतेनि
चेत् । तत् किमिदानीं विधिविधयोऽस्तु ? तदपि नैति चेत् । वचमिदानीं न प्रतिषेध-
विषयः, विधिविनिमित्त(निवृत्ति)रूपत्वात् प्रतिषेधस्य ? तदेतदपवच्छेदमात्रं द्वयोरपि संभवद्विषय-
प्रचारागद्व्यवच्छेदेन लभ्यं समकालं वचमाश्रयान् कुर्वान् ? न च स्वयं स्वभावात् तदवयवमन्तां
दुर्गात् सत्तोऽन्यत्राप्यस्य वृत्तिः भावने, सत्तायां भाव्यव्यभिचारमिति कथं नोपपत्तिः ?

अभावधर्मं तु भावमात्रव्यापिनोऽर्थस्य व्यवच्छेद हेतु सत्ताया वस्तुतोऽस्य विरुद्धो हेतु
स्यात्, तस्य भावे क्वचित्समवात्, अभाव एव भावव्यवच्छेदस्य भावात् ।

तदप्यत्र प्रकारोऽपि धर्मं सत्तासाधने न हेतुलक्षणम् । न चान्वा गतिरस्ति । तस्मात्प्र
सत्ता साध्यते । साधनत्वे पुनरस्या सामान्येन तन्मात्रव्यापिनि वस्तुधर्मे सिद्धसत्ताके धर्मिणि
नासिद्धि । तेन च साध्यधर्मेण व्याप्तिर्यदि वचननिर्दिशयेत् न विरोधव्यभिचारविति नाप्य
प्रसङ्ग । अनिश्चितताया तु व्याप्ती धर्मिसमाश्रये वा तत्स्वभावतया गमने न कश्चिद्
गमक स्यात् ॥

अत एव स्वधर्मोऽप्यप्य

सिद्ध स्वभावो गमको

वाच्य । न हि प्रकथयतया प्रकाशयन् प्रदीपस्तद्गुणप्रतिपत्तौ स्वामर्थत्रिया वदति ।

व्यापकस्तस्य निश्चित ॥१९॥

गम्य स्वभाव

तद्वर्त्मनिष्वभावेन निश्चितो व्यापकत्वेन तस्य धर्मिणो धर्मो गम्य ।

तस्याप्य निवृत्तौ वा विवर्तक ।

तस्य व्याप्यस्य धर्मस्याप्य निवर्तको व्यापकधर्म स्वय निवर्तमान । एव ह्ययमस्य
व्यापक सिद्धो भवति यद्यस्याऽभावे न भवेत् ।

तदनेन द्विविधस्यापि साधनप्रयोगस्य गमनकालक्षणमुक्तं वेदितव्यम् । द्विविधो हि
प्रयोग साधर्म्येण वैधर्म्येण च यथाहुरन्य—अन्वयी व्यतिरेकी [22b]वेति । नागनोवस्तुत
पक्षिभूतोऽस्त्ययत्र प्रयोगभेदः । साधर्म्येणापि हि प्रयोगपरिद्वयमेवति । असति तस्मिन्
साध्येन हेतोरप्यभावात् । तथा वैधर्म्येऽप्यन्यगतिरसति तस्मिन् साध्याभावे हेतुभावस्य
सदेहादिति निस्तरेण वक्ष्याम ॥

अनित्यत्वे यथा कार्यमकारणं यावन्निर्वाहिन ॥१९॥

अनन्योदाहरणमनयोर्दशैवति । तत्रान्वयी—यत् किञ्चित् कृतकं तत् सर्वमनित्यं यथा
पटादम् । शब्दश्च कृतक इति । कृतकस्यानित्यत्वेन व्याप्तिं प्रदर्श्य शब्दस्य च कृतकत्वे
कथिते सामर्थ्यदिवाप्त्यर्थं शब्द इति । तस्मान्नावश्यमिह पक्षनिर्देश इत्ययमन्ययिनि प्रयोग ।

व्यतिरेक्यपि नानित्यत्वाभावे कृतकत्व भवति । शब्दश्च कृतक इति । सिद्धतत्त्व-
भावतया तदभावे न भवति कृतकत्वस्य च भावव्याप्ती तदात्मन सतो भाव इति सामर्थ्यात्
सिद्धि, पूर्वपक्ष प्रतिज्ञावचनम् । अन्यस्त्ववर्षापत्त्या सिद्ध । न ह्यतदात्मनियन्त्रस्य तन्निवृत्तौ
निवृत्तिः । तस्मात्तन्निषय प्रसाध्य निवृत्तिर्वक्तव्या । सा चेत् सिध्यति, तदात्मनियम
मथैव 'मूचयतीति छिन्दोऽय ॥

कर्मिदानीं कृतकोऽवश्यमनित्य इति प्रत्येतन्यो यनेवमुच्यते । यरगात्

अहेतुत्वादिनाशस्य स्वभावादनूबन्धिता ।

न हि भावा विनश्यन्तस्तद्भावे हेतुमपेक्षन्ते । स्वहेतोरेव विनश्यता भावात् ।
तस्मात् कश्चित् कृतक रा प्रकृत्यैव नश्यत ॥

तथा हि

सापेक्षाया हि भावाना नावश्यभाषितेरुपते ॥१९६॥

निरपेक्षश्च भावो विनाशे । सापेक्षत्वे हि पटादीना केपाचिन्निवृत्ताणि स्यात् । येन
बाह्यत्वेऽपि हि^१ तद्धेतोर्भवेत् क्वचिदसम्भवं ।

यद्यपि बहुल विनाशकारणानि सन्ति तेषामपि हि स्वप्रत्ययाधीनसन्निधित्वाभावरय
सन्निधानमिति कश्चित् विनश्येदपि । न ह्यवश्यं हेतव फलवन्तस्तोपा वैकल्पप्रतिबन्धसंभवात् ॥

एतेन व्यभिचारित्वमुक्त कार्याऽव्यवस्थिते ॥१९७॥

सर्वेषा नाशहेतुना हेतुमत्ताशयारिनाम् ।

इत्यन्तरालोक ॥

तदयं भावोऽपेक्षस्तद्भावा प्रति तद्भावनिवृत्त, असम्भवप्रतिबन्धेन कारणसामग्री
सकला कार्योत्पादने ।

नन्वतपेक्षितमपि केपाचित् क्वचिज्जावश्यं तद्भाव, भूमिबीजोदकसामग्र्यामपि
कदाचिद्वद्विरुद्धात् । न । तत्रापि सन्तानपरिणामापेक्षत्वात् । नैव भावस्य चापिद-
पेक्षा । तत्राप्यनन्ता सामग्री याऽव्यवहृता कार्योत्पत्ते सा कलवत्पव । शैव च तत्राद्विपुलैव,
अपस्तु पूर्वं परिणामस्तादर्थ्य एव । न च ता तत्र कश्चित्^२ प्रतिबन्ध समर्थ, एवञ्च भावे
विचारानुसृते । उत्पत्तौ वैकल्पहाने । तदात्मनश्चाप्रच्युतस्य तदुत्पादने प्रति वैगुण्यं
कारणस्यादुर्वाणस्य प्रतिबन्धहेतोःप्रतिबन्धकत्वात् ।

ननु च अयमानीदृशोऽपि शास्त्रद्विजगते जग्ये न सापेक्षा, तदुत्पत्तिप्रत्ययानां कदाचित्तत्रापि
सन्निधानम् । कथं न सापेक्षा ? यावता स एवैषा स्वभावो नास्ति यस्तदुत्पादनं
शालिबीजस्मिति । अतस्तत्स्वभावापेक्षा । एवं तर्हि कृतवानामपि केपाचित् क्षमा वा स
एव स्वभावो नास्ति, यो विनश्यत । तस्मात्तत्स्वभावपक्षत्वात् विनश्यत । शालिबीजोदीना
रा स्वभाव स्वहेतोर्गति यो न तद्धेतु सोऽतस्वभाव स्यात् । नियन्त्रातिरिक्त एव हेतुस्व-
रूपेण प्रतीत एव । न च स्वभावविषयो नामाकस्मिन् मुक्तोऽपेक्षस्य देशान्तराध्यनियमा-
योगान् । तत्राऽत्रापि नियमहेतुर्वैकल्यो यन् इमे वैचिदनस्वरात्मानो भावा आना । न
चात्र कश्चिन्नियमश्च स्वभावस्यास्ति ।

सर्वजन्मिना विनाशसिद्धेर्बन्धस्वभावो नासीति चेत् । न [23a]वं जन्म नास्ति-
भावस्य हेतुः । न चाऽहेतोः स्वभावनिर्णयः । तस्मात्तात्र कश्चिद्धेतोः स्वभावप्रतिमाणः ।
तदभावात् फलस्यापि नास्तीत्यसमानम् ।

तेन निरपेक्षता विनाशस्य क्वचित् कदाचिच्च भावविरोधिनी तदभावे स्वभावेन
साधयति । यो हि भावो निरपेक्षः स यदि कदाचिद्भवेत् क्वचिद्वा तत्कालद्रव्यापेक्ष इति
निरपेक्ष एव न स्यादित्युक्तम् । स तर्हि गन्धर स्वभावो निरपेक्ष इत्यहेतुकः स्यात् ।
नाहेतुकः, सत्ताहेतोरेव भावात् व्योत्यस्य । सतो हि भयतस्तादृशस्यैव भावात् ।

नावस्य सतः कुतश्चिद्भाव इति चेत् । आकस्मिकी तर्हि सचेति । नेन कस्यचित्
कदाचित् क्वचिद्विरेतेत् । तद्धि किंचिदुपलभ्येत न वा भवेत् यत् किंचित् प्रतिबद्धमप्रतिबद्ध
वा । तेन सत्ताऽप्रतिबन्धिनी चेत् । न नियमवर्ती स्यात् । तस्माद्येवाकस्मिकी क्वचित् ।

कथं तर्हीदानीमहेतुको विनाश उक्तः ? जातस्य तद्भावेऽन्याऽनपेक्षणात् । उक्त
प्राज्ञ 'न विनाशो नामाऽन्य एव कश्चिद्भावोऽन्य एव हि नाशः । स एव ह्येवमक्षयस्यापी
जातः' इति । तस्यैव अन्ता स्वभावभूदर्थं व्यवस्यन्ति, न प्राक्, दर्शने[र्धि] पाटवानावाविति ।
तद्वशान् पञ्चाद्वषट्परमाप्नोते । विकारदर्शनेनेन विषयज्ञः ।

तदयं सत्ताव्यतिरेकेण नान्यत् किंचिद्विनाशोऽपेक्षत इति तद्व्याप्ती ॥

कथं पुनरेतद गम्यते निरपेक्षो विनाश इति ?

* अष्टमध्यायस्य तद्धेतो

अभावकारिणः त्रियाप्रतिषेधाच्चेति शब्दव्यात् । कथमष्टमध्यायम् ? सिद्धे हि भावे
कारको न स करोति । नाप्यन्यत्रियाया तस्य किंचिदिति तदतद्व्याकरणान्वाकिंचित्परो
नापेक्ष्यते ।

कथं त्रियाप्रतिषेधः ? विनाश इति हि भावाभाव मन्थन्ते । तदयं विनाशहेतु-
भाव करोतीति प्राप्तम् । तत्र यथभावाभावा कश्चित् धर्मः स्यात् स्वभावः, स एव भाव
इति नाभावः स्यात् । तस्मादभावः करोतीति त्रियाप्रतिषेधोऽन्य[स्य] कुतः स्यात् । तथा-
प्यमविनिर्दिष्टः किमित्यपेक्षत इति सिद्धा विनाशः प्रत्यनपेक्षा भावस्य ॥

तस्माद्—

अवत्येव स्वभावतः ॥१९८॥

यत्र नाम अवत्यस्मादन्यत्रापि स्वभावतः ।

शोऽयं क्वचित्कृत्वन्तुष्टोऽनपेक्षत्वात् स्वभावतः एव भवति तथान्यत्रापि स्वभावभावी
विरोधाभावाविशेषादिति ॥

या काचिद्भूतविषया द्विर्ध्वानुमितस्तुत ' ॥१९१॥

स्वसाध्यै कार्यमावाभ्या खबन्धनियमात्तयो ।

तस्माद् द्वित्रकारेण वस्तुविषयानुमिति कार्यैर्लिङ्गा स्वभावलिङ्गा च । यथास्व
व्यापिनि साध्ये तयोरेव प्रतिबन्धात्स्तिङ्गयोल्लिङ्गिनि यथोक्तं प्राक् ॥

प्रवृत्तेर्बाह्यपूर्वत्वात्तद्वायानुपसम्भवे ॥२००॥

प्रवृत्तित्वं भूतपुक्ताज्जयसन्धे प्रमाणता ।

तृतीयस्तु हेतुरनुपलब्धिरविशेषेण वदन्निदं गमक इत्युच्यते ।।

सनिश्चयसम्बन्धव्यवहारप्रतिषेधे हि सर्ववानुपलब्धिरिति शङ्कम् । सप्रश्रययाहि शब्दव्यव-
हार प्रवर्तन्ते । [तस्मात्ते] प्रवृत्तिरित्युक्ता । तथा ह्यनुपन्यस्यरेवासत्त्वमित्युक्तम् । तच्च
प्रतिपत्तवयान् वक्तुमशक्ता । तावद्धि स भावोऽस्य नास्ति यावद्व्यवहारप्रतिषेधः, सतामपि तेन
तदभिकारणात् । वस्तुतस्तत्त्वानुपलम्भमानो न सद्भासन्, सतामपि स्वभावादिविप्रकृत्यतिश-
चिदनुपलम्भनात् । तस्याऽस्त्येवमपि कुर्यात्वात् । तदेतदप्रतिपत्तुं प्रमाणाभावादिदुष्टं तत्त्वम-
नुपलम्भिलक्षणं स्वनिमित्तान् शब्दव्यवहारात् निवर्तयति ।

तेन याज्ञीयमनुपलब्धिरुपलब्धिलक्षणप्राप्तानां वस्तुतोऽप्यसत्त्वज्ञा, अग्रवृत्तियोग्यत्वात्,
तस्या अभ्येतत्त्वम्

^२ ब्रह्माण्यमत्र विद्यतेऽस्तिद्वयफलमस्ति सा ॥२०१॥

भारता[23b]शान्तीय प्रमाण ए(कमे)व—न ह्यसि तत्रको मनुपल्लव्यवोप-
सपल्लव्यवोप कारणेय शान्तिप्रभवेत् ॥

न पुनः पूर्वाऽस्तत्ताद्यापनी यस्मात्

१ सास्त्राधिकारेऽस्तवद्धा बहुचोर्ध्या भसोभिद्वया ।

अलिङ्गादय कथं तेषामभावेऽनुपलब्धित ॥२०९॥

मोक्षमस्तु भाषयन्नुपनिषदात्रण सर्वार्थानां प्रमाद्ययनिकुर्यात् सामयेत् । तत्र न शास्त्रनिष्ठतिरभावसाधनी, तस्य क्वचिद्विचारे[३]प्रयुक्ते । शास्त्रं हि प्रवर्तमानं कश्चिन् पुरुषार्थसाधनमुपायमाश्रित्य प्रवर्तनप्रयत्नाऽनवच्छेदप्रमाणसाधनाभ्यात् । तत्र च प्रवर्तने बहुवैविध्यं तावत्स्य निर्देशमा यथा—प्रत्यक्षमनियता वादिच्च पुरुषाणां क्षेत्रवृत्तयः अनियत-निमित्तभाविनः, कालदेशव्यवहारा वा प्रवर्तनानुपयोगिनो द्रव्यविधया । ■ तान् शास्त्रं

१. विषयानुगति द्विविधैव सा—म०

१ मुद्रितवृत्तौ चारिवासाभ्यं बोद्धव्यम् । विन्तु 'अगतायामित्यादिना ध्यावटं' इति
वक्ष्यन्तोपमां चारिवासाभ्यम् ।

३ साक्षात्पितासहस्र—४०, ५० ।

विपरीकरोति । न च तयाविप्रकृष्टेषु स्वसाधर्म्योपधानात् ज्ञानोत्पादनशक्तिरस्ति । न चावश्यमेव कार्योपलम्भो येनानुमीयेत । न च ते प्रमाणमप्यनिवृत्तावपि न सन्तीति शक्यन्ते व्यवसातुम् । तस्मात् सर्वानुपलब्धि साधनो निवृत्तिनिश्चयस्य ॥

तदिदम्

सादृशसिद्धयफलं नैति स्याद्वाऽप्रमाणता ।

नैवेद्यमनुपलब्धि प्रमाण व्यवसायफलत्वात् प्रमाणानाम् । न हि प्रवृत्तिनिषेधेऽपीय मिश्रकूपरिच्छेदं चेत् करोति । सद्ययादपि स्वचिच्छलोकस्य प्रवृत्ते । तथाप्ये तनिरवद्य यदि निश्चयपूर्वकं व्यवहरेदिति सेवमप्रवृत्तिफलं प्रोचता ॥

प्रमाणमपि काचित् स्वास्तिलद्रव्यमिति शक्यमिति ॥२०३॥

अत्र न सर्वानुपलब्धिरप्रमाणम् । काचित् प्रमाणमपि लिङ्गविशेषभाविनी यदोद्भासता प्राप्ता ॥

यत् पुनस्तत्प्रमाणमनुपलब्धिरिति

स्वभावज्ञापकज्ञानस्याप्य न्याय उदाहृतः ।

यस्य कस्यचित् स्वभावो गोपलभ्यते देशादिविप्रकर्षात् न स तदनुपलम्भमात्रेणातन्त्रमथोक्तं प्राक् । योऽपि ज्ञापकस्य लिङ्गस्य (स्या) भावावतीन्द्रिय प्रतिक्षिप्यतेऽर्थं, स्वभाव-विशेषो वा, यथा नास्ति विरक्त चेत् देवता विशेषा या, नास्ति सान्निहितविपरीत-ना(सा)मभ्युदयहेतुनेति प्रत्यक्षेऽप्यर्थं फलस्यानन्तर्याभावादतत्फलसाधर्म्याद्विपर्ययोऽप्यवदेतापि । न तावता तदभाव एव, व्यवहितानामपि हेतौ कल्पनानुत्पत्तिरशङ्कात्, मूर्धिकाऽङ्गकैविष-विकारवत् तद्भावे विरोधाभावात्तदनुपलब्धिमात्रमप्रमाणम् ।

भावे किं प्रमाणमिति चेत् । अत एव सद्योऽस्तु, भवेद्वा प्रमाणमित्यप्रतिषेधः । तदत्र केपाविदमना स्वभावानां नादौनपादवामावात् कारणाणां कार्योत्पादननियमामावाञ्च नवेत् ज्ञापकसिद्धिः । नैवेद्यं तदभाव, पुनः पर्यायेण केपाविदमित्यव्यक्ते ॥

कार्ये तु कारका[क्षा]मभावतर्पणं तापकम् ॥२०४॥

स्वभावज्ञाने साध्ये तदनुपलम्भ एवाऽप्रमाणमुच्यते, कारकानुपलम्भस्तु प्रमाणमेव । न ह्यस्ति सम्बन्धो यद्यपि कारणे कार्यं स्यात् ।

ननु कदाचित् कारणविनाशेऽपि कार्यस्थितिर्दृष्टा । न शून्य कारणस्थितिकालभावि कार्यमिति । हेतुर्दहिता तु भावोत्पत्तिरस्तीत्युच्यते । न च तथा स्थायी भावस्तदुत्पादानं । पारम्पर्यात् तु सन्तानोपकारात् तत्त्वार्थव्यपदेशः । यद्यस्य यद्यपिदभाव तिष्ठेत् तत्फल नास्तीति निश्चीयते ॥

स्वभावानुपलम्भश्च स्वभावेऽर्थस्य लिङ्गमिति ।

[24a] स्वभावभाव एव लिङ्गिनि । स्वभावानुपलम्भोऽपि कश्चित् प्रमाणमेव यद्यनु-
पलम्भमानो व्यापकः स्वभावोऽस्य सिद्धः स्यात् । यथा वृक्षत्व शिष्टापायाः ॥

तदभावः प्रतीयेत हेतुना यदि केनचित् ॥२०५॥

यद्यस्य स्वभावस्य व्यापकस्य यामात्रं कुतश्चिद् गमकादेतो सिध्येत्, सोऽयमस्यैव
स्व कार्यं ध्याय्य वा निवर्तयति । तदभावादिद्वौ निवर्त्येऽपि सञ्जयात् ॥

कथमिदानीं भावस्य स्वयमनुपलब्धेरभावसिद्धिः ?

दृश्यत्व्यं दर्शनाभावकारणाऽसमवे सति ।

भावस्यानुपलम्भस्य भावाभावः प्रतीयते ॥२०६॥

भावो हि यदि भवेत् यथास्य ग्राहकेन करणेनोपलभ्य एव मवेत् । स दर्शनप्रति-
बन्धिषु व्यवधानादिष्वसत्स्वपलम्भत एवानुपलम्भस्त्वसमिति निश्चीयते । तादृशं सत
उपलम्भाऽस्यभिचाराद् । अयमेव हेतुर्हेतुव्यापकयोरभावेऽपि वेदितव्यः ॥

विषयस्य च भावस्य भावे तद्भाववायनात् ।

तन्निश्चयोपलम्भो ह्यसत्ताया विमिश्रणः ॥२०७॥

यो हि भावो येन सह नावतिष्ठते, तदुपादानयोरन्योन्यवैगुण्यावयत्वेनारम्भविरोधात्,
तयोर्विषययोरेकस्य भावेऽप्यन्याऽभावगतिर्भवति यथोक्तं प्राक् ।

इदमनुपलम्भेनैव पृथग्यवस्थाप्यते, तत एव विरोधगते । विरोधाच्चाभावतापनात् ।

भवतु नामवचिधाया अनुपलम्भेरभावगतिः । सा पुन कथमनुमानम् ? कथं च न
स्यात् ? दृष्टान्तानपेक्षणात् । न ह्यस्या कश्चिद् दृष्टान्तोऽस्ति । किं न निरुपाख्य व्योम-
शुभ्रमादि दृष्टान्तः ? तदसत् कथमवगन्तव्यम्, येनैव स्यात् ? अनुपलम्भेरेवेति चेत् । तत्र
कथमदृष्टान्तिकाऽस्ततासिद्धिः ? सदृष्टान्तत्वे चाऽनवस्थाप्रसङ्गः । तथा चाप्रतिपत्तिः ।
तन्निरुपाख्याऽभावसिद्धिर्ब्रह्मदन्त्यत्रापि दृष्टान्ताप्रपेक्षणाश्चननुमानम् ।

शृण्वस्यैव देवानाग्रियो नावधारणपटुः । निमित्तं ह्यसत्तद्व्यवहाराणामुपलम्भा-
नुपलम्भिः । सा स्वसन्निधानात् स्वनिमित्तानेतात् साधयतीति स्वनिमित्तसामग्रीयोग-
सन्निधानं सर्वोऽन दृष्टान्तः । अस्तत्ता पुनरवानुपलम्बिरेव । अत एव (एवेयं) पारणान्
कार्यानुमानलक्षणात् (जति) स्वभावहेतावन्तर्भवतीति वदयामः ।

सत्तद्व्यवहारप्रतिषेधेऽपि प्रमाणनिवृत्त्या निमित्तवैकल्याऽप्राक्विनोद्गुरादयो दृष्टान्तो
न केवलं निरुपाख्यम् । निरुपाख्येऽप्ययमेव प्रवृत्तिनिषिध्यते । अनुपलम्बितप्रमात्रज्ञा
विद्वेह । सोऽयं भूको निमित्तं तदभावं बाष्पुपगम्य प्रवृत्तिनिवृत्ती विनोतयन् दधाम्पुगम
प्रतिपाद्यते निरुपाख्यवदन्यदेति ।

स एव तावदुपलम्भभावः कथं सिद्ध इति चेत् । एतदुत्तरं वक्ष्यामः ।

अन्यत्रापि ह्यनुमाने साध्यधर्मेण व्याप्त साधनमिच्छन् निगिति दृष्टान्तेन प्रत्यायो व्याप्यनिर्देशादेव व्याप्नुवतः सिद्धे ? निश्चितार्थस्यापि स्मृत्यर्थो दृष्टान्त इति चेत् । तदितरत्र समानम् । सोऽन्यमन्यत्रानुपलम्भमात्रादतद्व्यवहार प्रतिपद्यमानोऽपीह व्यामूढ इति स्म(स्या)येते ॥

अथ यदिदं 'न सन्ति प्रधानादयोऽनुपलम्भेरिति' तत्र कथमसद्व्यवहारविधिः, सद्व्यवहार-निषेधो वा ? कथं च न स्यात् ? तदर्थप्रतिषेधे धर्मिवाचिनोऽभयोगादभिधानस्य निर्विपर्यय-च प्रतिषेधस्यायोगात् । नैव दोषो यस्माद्

अनादिवाचनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः ।

शब्दार्थस्त्रिविधो^१ धर्मो भावाभावोभयाश्रितः ॥२०८॥

तस्मिन् भावानुपादाने साध्येऽस्यानुपलम्भजनम् ।

तथा हेतुर्न तस्यैवाभाव इत्यप्रयोगतः ॥२०९॥

निवेदितमेतद्यथा भेदे शब्दा. [24b] स्वलक्षणविषयाः, अनादिवाचनान्नभवप्रतिभासि-
नमर्थं विषयत्वेनान्नमसात् कुर्वन्ति । वक्तुं योतुवश्च तद्विकल्पभाज, यथाप्रतिभासिभस्तु-
प्रतिपादनसमीहाप्रयोगात्, तदाकारनिकल्पजननाच्च । न बोधादानकार्यप्रत्ययाऽप्रतिभासि-
रूप इत्येव तद्विषयत्वेनावसातुम् । स तु विकल्प, सदसदुभयप्रत्ययाहितपातनाश्रम्य इति
तत्प्रतिभास्याकाराध्ययसाधययोगे च भावाभावोभयधर्म्य इत्युच्यते । तदत्र धर्मिणि व्यपस्थिता,
सदसद्व चिन्तयन्ति 'किमय प्रधानस्य तत्प्रतिभास्यर्थो भावोपादानो न वेति' तस्य भावानु-
पादानत्वे साध्ये त एव प्रत्यागमेवेत्वादप्रतिषेधाहोऽर्थो धर्मि । न च स एवाध, स्वलक्षणमिति
शक्यं पशुम्, अत्राप्रान्तिरुद्धयोरप्यर्थयोस्तत्पानपायात् । कस्तुविपरीताकार[भि]निवेशिष्यपि
तीर्थान्तरीयप्रत्ययेषु नावात् ॥

परमार्थकतान्त्रे शब्दात्तामनिबन्धना ।

न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु दर्शनान्तरभेदेषु ॥२१०॥

अतीताऽमातयोर्वापि न च स्यादनुतावेता ।

वाचः कस्यादिवाचित्येवा बोद्धार्थविषया मता ॥२११॥

इति सप्तहस्तोक्तौ ॥

तस्य च यथासमीहितरूपानुपादानत्वे साध्ये तद्वानुपलम्भोऽस्य धर्मोऽस्तीति न साधन-
धर्मिप्रसिद्धिः । न पुनरत्रायमेव शब्दविकल्पप्रतिभास्यर्थोऽप्युच्यते, तस्य बुद्धानुपस्थापनाय
शब्दप्रयोगात्, तदभावे तदयोगात् ॥

अपि च—

शब्दार्थापह्नवे साध्ये धर्माधारनिराकृतेः ।

न साध्यः समुदायः स्यात् सिद्धो धर्मश्च केवलः ॥२१२॥

^१ ०विधौ धर्मो भावाभावोभयाध्यय — दृ० च०

यदि हि शब्दार्थ एवापोद्यत प्रधानशब्दवाच्यस्य धर्मिण एव निराकरणात् निराधार साध्यधर्मो स्यात् । तदयमाधारव्यवच्छेदाऽनपेक्षो न विवादार्थ इति नोपन्यसनीय एव स्यात् ॥

किं च—

सदसत्पक्षभेदेन शब्दार्थानुपवादिभिः ।
यस्त्वेव चिन्त्यते ह्यत्र प्रतिबद्ध फलोदय ॥२१३॥

साधकत्वाऽसमर्थस्य विचारं किं तदर्थमाह ।
यण्डस्य ^१रूपवेण्डस्यै कामिन्या किं षरीरमा ॥२१४॥

न हि शब्दार्थं सत्तत्त्वं वा कचित् पुरुषार्थं तु उपरुणद्धि समादधाति वा । यथाऽभिनिवेशमतरवात् । यथातरय चासमीहितत्वात् । तस्मादयं प्रवर्तमान सर्वथा सदसत्पक्षन्त्यामानवधीरितविकल्पप्रतिभासो यस्त्वेवाधिष्ठानीकरोति, यत्राय पुरुषार्थं प्रतिबद्ध यथागनीधीतप्रतीकारादि । न ह्यत्र शब्दार्थ समयस्तबनुभवाप्तावपि तदभावात् । तदममयन्निव्यापी तदसमर्थं प्रति न दत्तानुयोगो भवितुं युक्तः । न हि वृपस्त्वन्ती यण्डस्य रूपवैकल्पपरीक्षायाः समर्थते ॥

यत् पुनरेतदुक्तम्—'कल्पितत्त्वानुपलब्धिं धर्मं इति तस्य कोऽर्थः ?

शब्दार्थं कल्पनात्तानविषयत्वेन कल्पितः ।

धर्मो वस्तुवाभवाऽसिद्धिरस्योक्तो ^२न्यायवादिना ॥२१५॥

कल्पनाविषयत्वाच्छब्दार्थ एव कल्पितस्तस्य वस्तुवाध्यानुपलब्धिधर्म इत्यभिप्राय इति ।

युक्तम्—'न प्रमाणत्रयमिनुतावपि भावाभाससिद्धिः इति तस्माद्बुद्ध्यन प्रमाणनिवृत्ती निवृत्तिः, तदोत्सकलविषयत्वात् । आगमं पुनरिति किञ्चिन् व्याप्नोति । तन्निवृत्तिं कथं न मनिकेति ? उक्तमत्र—'गायत्रेण सर्वायां उपनिबध्यन्ते, अपचरणापचत्वादिति' ॥

अपि च

यान्तरवीर्यश्लाघावाच्छब्दाभासस्तुभि सह ।

नार्थसिद्धिस्ततस्ते हि वचनप्रमाणसूचका ॥२१६॥

न हि शब्दा यथाभाव वर्तन्ते यस्तैर्भ्योऽयं प्रकृतिनिर्दिशत । ते हि वस्तुनिवृत्ता युक्त्य इति यथान्तरीयकास्तामेव सम्यग् । न च पूर्व[25a]च्छा सर्वा यथायमाश्रित्य । न च तदप्रतिबद्धत्वभावो भावोऽन्य समर्थते ॥

यत्तर्हीदम्—

“आप्तवादाऽविवशवादासमायादनुमानतः” [भा० २१९]

इत्यागमस्यानुमानत्वमुक्तम्, तत् कथम् ? नाथ मुख्योऽनाधिक्यागमप्रामाण्यमासितुं समर्थोऽयत्नफलानां केषांचित् प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थमहानुज्ञासाध्यायश्रवणात्, तद्भावे विरोधादसंगत्वाच्च । तत्सति प्रवृत्तित्वे चरमेव प्रवृत्त इति परीक्षाया प्रामाण्यमाह ।

तच्च

सबद्धानुपुषोषार्थं पुरुषार्थाभिप्रायकम् ।
परीक्षाधिकृतं वाक्यमसौऽनघिहृतं परम् ॥२१७॥

सबद्धोऽप्यो वाक्यानामेकार्थोपसंहारोपनार । दत्तदाडिमादिवाक्यानामिदानीमुपसहार एवावयवा वक्तुर्वैगुण्यमुद्भावयेत् । अवयवोपायकलानि च द्वास्तथाणि कलार्था नाश्रित्य विचारयितुम्, अपुरुषार्थकलानि च । विषयमनाय तद्वनकनारत्नाऽऽदकारोपदेष्टवत्, वाक्यदन्त-परीक्षावच्च । तद्विषयेऽप्येवोपसहारवच्छयोपाय पुरुषार्थाभिप्रायि च द्वास्त ^१परीक्षेतायनापधा-गम्यं वास्तव्युक्तवत्त्वात् । तद्यदि परीक्षाया न विषयादभाक् प्रवर्तमानं शोभते ॥

क पुनरस्वाधिसवाद ?

प्रत्यक्षेणानुमानेन द्विविधेनाप्यवाचनम् ।
वृष्टावृष्टार्थयोरेत्याधिसवादस्तदर्थयो ॥२१८॥

प्रत्यक्षेणाऽऽधानं प्रत्यक्षाभिमतानामर्थानां तथामात्र । यथा मीलादिमुञ्ज[दुःख]निमित्तो पलक्षणरागादिबुद्धीनाम् । अतर्थाभिमतानां चाऽप्रत्यक्षता । यथा शब्दादिरूपसन्निवेशिनां मुखादीनाम्, द्रव्यकर्मसामान्यसयोगादीनां च । तथाऽज्ञापमापेक्षानुमानपिपयाभिमतानामनुमानेनात्र च तथामात्र । यथा चतुर्णामर्थसत्त्वानाम्, आत्मादीनां च । अज्ञापमापेक्षानुमानेऽपि—यथा रागादिरूपम्, मत्प्रभव वाधर्ममन्युपगम्य तत्प्रहानाच्च स्तत्त्वानिहोत्रादेरनुपवेश^१ । सेयं शब्दपरिच्छेदाऽऽधविषयबुद्धिरविसवाद ॥

आप्तवादाधिसवादसामान्यादनुमानता ।
इद्वेदगतमिहिता परीक्षेऽप्यस्य शोभते ॥२१९॥

तस्यास्यैवभूतस्याप्तवादस्याधिसवादसामान्याददृष्टव्यमिचारस्य प्रत्यक्षानुमानाऽऽभ्ये-
ष्यर्थे प्रतिपत्तस्तदाश्रितत्वात् तदयप्रतिपत्तिवदविसवादीन्नुमीयते । तत् शब्दप्रभवाप्रति सती न शब्दवदभिप्राय निवेदयत्वेत्यर्थोऽविशवादादनुमाननपि ॥

अथवाऽन्यथाऽऽप्तवचनस्याधिसवादादनुमानत्वमुच्यते ।

हेयोपादेयतत्त्वस्य सोपायस्य प्रसिद्धित ।
प्रधानार्थाऽनिसंवादादनुमानं परम् वा ॥२२०॥

हेयोपादेयतदुपायानां तदुपादिष्टानामवैपरीत्यमविसवाद्यो यथा चतुर्णामर्थसत्त्वानां यद-

माणनीत्या तस्मात्स पुरुषार्थोपयोगिनोऽभियोगाहस्य ऽविसवादात्, विषयान्तरेऽपि तयात्वोपगमो न विप्रसम्भाय, अनुपरोधात् निष्प्रयोजनवितथाभिधानवैफल्याच्च वक्तुम् । तदेतदगत्योभयमाऽप्यनुमानत्वमागमस्योपवर्धितम्—वरमागमात् प्रवृत्तावेव प्रवृत्तिरिति । न खल्वेवमनुमानमनु-
(न)पायमनान्तरीयकत्वादयेषु शब्दानामिति निवेदितमेतत् ॥

पुरुषातिशयस्वेवं यथार्थमपरे विदुः ।

यथायंदरौनादिषुणयुक्तपुरुष आप्त । तत्प्रणयनमविसवाद इत्यन्ये ।

दृष्टोऽयमर्थः शक्येत तात्तु स्रोतिशयो यदि ॥२२१॥

सर्वं एवायमावयमनामम वा प्रवृत्तिकामौन्वेपते प्रेक्षापूर्वकारी न व्ययनेन—अपि ना[25b]मात्रेऽनुष्ठेयं ज्ञात्वा प्रवृत्तोऽर्थवान् स्वामिति । स वक्ष्यदर्शनाऽविसवादप्रत्ययेनाभ्य-
शापि प्रवर्तत एकप्रायत्वालोकाव्यवहारस्य ॥

पुरुषपरीक्षया तु प्रवृत्तावप्रवृत्तिरेव, तस्य तथामूलस्य शातुमशक्यत्वात्, नानिष्टे,
तादृशामवितथाभिधानात् । तथाहि—

अयमेव न वेत्यप्यदोषाऽनिर्दोषताऽपि वा ।

बुद्धंभत्वात् प्रमाणानां दुर्बोधेऽपरे विदुः ॥२२२॥

चैतसेभ्यो हि गुणदोषेभ्यः पुरुषा सम्यग्मिथ्या^१प्रवृत्ताः । ते चातीन्द्रिया स्वप्नप्रवक्तव्य-
वाग्यवहारानुमेया स्युः । व्यवहारादयः प्रायशो बुद्धिपूर्वमन्यथाऽपि कर्तुं शक्यन्ते, पुरुषेच्छा-
वृत्तिर्यात्, सेवा च जिज्ञाभिः सन्धिस्तात् । तदयं लिङ्गस्यकारत्वं कथमनिश्चितम्बन् प्रतीयते ॥

अथ किं नैव स तादृशः पुरुषोऽस्ति यो निर्दोषः ?

सर्वेषां सविषयत्वात् निहृतासात्तिसम्यग्मिताम्^२ ।

सात्मीभावात् तदभ्यासाद्वीर्येऽप्राप्त्य(स)वा ववक्ति ॥२२३॥

स तु प्रहीणाश्र(स)वो दुर्ज्ञानः । दोषा हि निहृतासात्तिसम्यग्मितां विषयानिभवेत्तथापि-
कथं साधयन्ति प्रबालादिबतः । ते हि विकल्पप्रभवाः सत्यप्युपादाने कथमिग्नानोपगुणस्याभासा-
दपकपिण तत्पाटवे निरन्वयमिताश्रयमाणं स्युर्ज्यालादिबदेव । तेन स्थानेति निर्दोषः ॥

कथं निर्दोषो नाम ? यावता दोषविषयसत्तामत्वेऽपि दोषसात्मीनी विषयोऽप्यतिवन्
यथाप्रत्ययं दोषोऽप्यतिरपि । तामं दोषः । यस्मात्—

निरुपद्रवभूताऽर्पणभावस्य विषयैर्गै ।

न चाया मलवत्येऽपि बुद्धेस्तत्त्वसत्तात ॥२२४॥

^१ प्रथममुक्त एतत्पर्यन्तं श्रीसाहचर्यायनेन निव्यनीमापान स्वशब्दादितदुक्तो अनुदिशम्—

दृष्टव्या—४० टिप्पणी सं० १ पृ० ३९७

^२ सायाभिता—४० । नास्त्येन पाठान्तरं वृत्तनुगारि । ०द्वय धित—म०

अनुद्धमेनत् ।

न हि स्वभावो यत्नेन विना निवर्तयितुं शक्यः । श्रोत्रियवाधालिकगुणावत् । यत्न-
श्च प्राप्यनिवर्त्ययो स्वभावयोगुणदोषदर्शनेन क्रियेत । तच्च विपक्षसात्मानः पुरुषस्य दोषेषु
न संभवति । तस्य निरुपद्रवत्वात् । सर्वदोषहाने १, पर्यवसानजन्मप्रतिबद्धदुःखस्य
निवेकात् २, प्रथममुखरमस्वानुद्वेजनाच्च ३ । अमृतार्थं सत्त्वप्युपादानवशमापि सन्तानस्य
विपर्ययोपादानात् स्यात् । न तु भूतार्थं वस्तुबलोत्पत्तेः । अमृतार्थाश्च दोषाः न प्रतिपदा-
सात्म्यवाधिनः । तस्मात् पुनर्दोषोत्पत्तिः । यत्नेऽपि बुद्धेशूष्णपक्षे पातेन प्रतिपक्ष एव यत्ना-
धानात् परीक्षावतो विशेषेणादुष्टममन ॥

क. पुनरेषा दोषाणां प्रमयी यत्प्रतिपक्षाम्बासात् प्रहीयन्ते

सर्वासां दोषजासोनां जातिः परकायदर्शनात् ।

साधविद्या सत्र तस्मिन्नेहस्तस्माद् द्वेपादिसंभवः ॥२२५॥

न हि 'माहु न गमेति' गवयतः परिग्रहप्रन्तरेण क्वचित् स्नेहः । न चाज्ञानुरागिण क्वचिद्
द्वेषः । आत्मारभीयानुपरोधिनि, उपरोधप्रतिपातिनि च तदभावात् । तस्मात् एतान्जातीया-
भ्यासजमात्मदर्शनमात्मीयग्रहं प्रभूते । तौ च तस्मिन्हेम् । स द्वेपादीनि[ति] सत्त्वायदर्शनजा-
सर्वे दोषा तदेव चाज्ञानमित्युच्यते ॥

मोहो निदानं दोषाणां यत्तु बाधधीयते ।

सत्त्वायदुष्टिदग्धेन सत्प्रहाये प्रहाणतः ॥२२६॥

मोहं दोषनिदानगाढरमूढरयं दोषानुत्पत्तेः । पुनरप्यत्र सत्त्वायदुष्टिम् । तत्त्वतः
प्रधाननिर्देशे सति स्यात्, अनेकजन्मना दोषाणामेकोत्पत्तिविरोधात् । न च द्वयोः प्रधान्ये
एकैकनिर्देशः परभागमाह । उभयप्राप्येकनिर्देशो न विरोधः । प्रधान्यं पुनस्तदुपादानत्वेन
तत्प्रहाये दोषाणां प्रहाणात् । तस्मात् संभवति सत्त्वायदर्शनजन्मना दोषाणां तत्प्रति-
पक्षनेरात्म्यदर्शनात् प्रहाणम् । स तु क्षीण[26a]दोषो कुरन्मयो यदुपदेशादयं प्रतिपद्येत ॥

न भूत् पुरुषाध्ययं चवनमागमं प्रणेतुर्दुर्गन्धत्वात् ।

गिरा मिथ्यात्वहेतूनां दोषाणां पुरुषाध्यायात् ।

अपीरयेयं मिथ्यार्थमिति केचित् प्रचक्षते ॥२२७॥

न द्रष्टुं सर्वं एवमम. सभाष्यविप्रक्रमः । विप्रक्रमहेतूनां दोषाणां पुरुषाध्यायादपी-
रयेयं सत्पार्थमित्येके । नारणाभावो हि कार्याभावः साधयति ॥

य एववादिनस्तानेयं प्रति

गिरा सत्यत्वहेतूनां गुणानां पुरुषाध्यायात् ।

अपीरयेयं मिथ्यार्थं किं नेत्यन्ये प्रचक्षते ॥२२८॥

यथा 'राकादिपरीत' पुरुषो मूषावादी दृष्टस्तथा दयाधर्मतादिगुणयुक्तः सत्त्वात् ।
तद्यथा चवनस्य पुरुषाध्यायात् मिथ्यार्थेया, तथा सत्पार्थताश्रीति । स निवर्तमानस्तामपि

निवर्तयतीत्यादिभ्यः स्यात् । विपर्ययो वा । न हि शब्दा प्रकृत्याऽर्थवन्तः, समयास्ततोऽ-
र्थव्यते कायसत्तादिवत् । अप्रातिवृत्त्य तु योग्यता, समये तदिच्छाप्रणयनात्, निसर्गसिद्धे-
ष्विच्छावशात् प्रतिपादनायोगात् । तेऽर्थकाः पुरुषसत्कारार्थवन्तः स्मृ । तत्प्रकारमैतव
संया पोरुपेयता युक्ता नोत्पत्तिः । तत एवार्थविप्रलम्भात् । उत्पन्नोऽप्यन्यथा समितो
नोपरोधी, तदन्यपुरुषधर्मवत् । तदप्य निवर्तमान स्वकृतसमयसमवामर्थप्रतिभा निवर्तयति ।
सत्कृतस्तद्विवृत्त्या सत्यायंता ?

अथ पुनस्तपतिरेव पोरुपेयता, न समयास्थानम्—

अर्थज्ञापनहेतुर्हि संकेतः पुरुषाभयः ।

गिरामपोरुपेयस्वेऽप्यतो निष्पन्नसम्भवः ॥२२९॥

किं ह्यस्यापोरुपेयतया यतो हि समयादर्थप्रतिपत्तिः, स पोत्वेयो दितयोऽपि स्यात् ।
शीलसाधनसर्गवचन तदन्यथासमयेन विपर्ययसंकेतेनाऽप्यर्थमपि प्रकाशनसमवात् स एव बोधः ।

सवन्धाऽपोरुपेयत्वे स्यात् प्रतीतिरस्तद्विदः ।

स्यादेतत्—अकार्यमवगच्छा एव शब्दा । न तेऽप्येव पुरुषैरन्यथा विपर्यस्यन्ते तेनादोष
इति । किमिदानीं संकेतो ? त हि सवन्धो यतोऽर्थप्रतीतिः । स चेवपोरुपेयो नाय समयम-
पेक्षते । अप्रतीत्याद्ययो वा न च सवन्धः ?

संकेतास्तदभिप्यततास्तमर्थाऽप्यवस्थाना ॥२३०॥

न वै सवन्धो विद्यमानोऽप्यनभिप्यततः प्रतीतिहेतुः । सवेतस्त्वेनमभिप्यतवितः । स
तहि सिद्धोपस्थापी विमकारण बोध्यते ?

नन्विदानीं सवन्धस्य व्यापारो यदर्थप्रतीतिजननम् । तत् समयेनैव कृतमिति ।
भाष्योऽप्येव समयः समर्थ इति योग्यता तत्तमयमर्थवत् । तन् हि वै शब्द सवन्धोऽस्तु । समर्थ
हि रूप शब्दस्य योग्यता, कार्यकरणयोग्यतावत् । सा वेदधान्तर किं शब्दस्तेन सवन्धो वाच्यः ।
योग्यतोनपार इति चेत् । न । नित्याया निरतिशयत्वात् । तत्राप्यतिप्रमञ्जादुपकारमिदं ।
योग्यताया च स्वतो योग्यत्वेऽप्यैव किं नेष्यते ?

समयस्तहि कथं शब्दार्थसवन्धः ? पुरुषेण युते । नामिथायां गिदाता इति च
सवन्धोऽप्येवमज्ञानं, अनौपचारिकम् । अर्थविनाशमहीदृशेति वाच्यं 'अथ इदम्' इति विदुषः
स्वनिदानाभासिनमर्थं गुरुयतीति बुद्धिरुपवादिनपयोऽनेत्यवगच्छात् सवन्धः । ततः
शब्दान् प्रतिपत्तिरविनाशायान् । तद्व्याप्यत्वं समयः, तत् प्रत्यायनसवन्धविधे सवन्धास्थानान् ।
न तु न एव सवन्धः ॥

अतु नाय एव नित्यं सवन्धमेव

गिरामेकार्थनियमे न स्यादर्थान्तरे गतिः ।

न हि तेन सबन्धेनाऽसबन्धे(द्धे)ऽर्थे प्रतीतिर्युक्ता, तस्य वैकल्प्यप्रसङ्गात् । दृष्ट-
श्चेच्छावशात् कृतसमय सर्वे सर्वस्य दोषाः ।

अनेकार्थाभिसम्बन्धे विषद्व्यक्तिसमय ॥२३१॥

अथ मा भूद् दृष्टनिरोध इति सर्वे सर्वस्य वाचकाः । तथा न सर्वे सर्वसाधन, असंभवात्
कार्यकारणतायाः । तत्र प्रतिनियतसाधनेऽभिमतोऽर्थे ^१सर्वसाध्यसाधनसाधारणस्य [26b]
शब्दोऽप्यव्यक्तिमेव समयकारकरोतीति कुत एतत् ?

सोऽनियतो नियम पुरुषात् प्रतिपद्यते तदा

अपीत्येवतायाश्च^२ व्यर्था स्यात् परिकल्पना ।

अपि नामाऽसधीर्णम् (मेवा) र्थं जानीयामिति सकरहेतु पुरुषोऽप्राकीर्णः । तत्र मादृशा
पुरुषैः क्वचित् प्रमुक्ता सकीर्ण्ये, ते तादृशा एव सर्व[वि]साधारणाः सन्त क्वचित्ति-
नियम(मि)ता, तत्साधारितानात् । प्रकृत्यैव वैदिका नियता इति चेत् । नोपदेशमपेक्षेरन् ।
अन्यथा च सन्नेतेन [न] प्रकाशयेयुः । व्याख्याविकल्पश्च न स्यात् । उपदेशस्य चेष्टसमाय
शक्यविकल्पे नास्तीति व्यर्थेवऽपीत्येवता ॥

वाच्यश्च हेतुभिन्नायाः सम्बन्धस्य व्यर्थस्थितेः ॥२३२॥

अर्था हि बाह्या न स्य दन्तस्य, [नापि] शब्दोर्णानाम्, येनाभिन्नास्मत्तया व्यवस्था
भेदेऽपि मान्तरीयकता स्यात् । कृतवत्वाप्रतिपत्त्यवत् । नाऽप्येते विवक्षाजन्मानो ध्वनय,
अजन्मानो वा विवक्षाम्भङ्ग्याः । नावयिता । तत् कथमिदानीं तत्प्रतिनियमसमाध्य तदन्वय
साधयेयुः । न ह्यप्रतिबद्धस्मत्साधन इति ॥

असत्कार्यतया पुंभिः सर्वमा स्यात् निरर्थता ।

सत्कारोपपत्तेः मुख्य शब्दस्माननिव^३ भवेत् ॥२३३॥

इति सप्तहस्तोऽः ॥

अपि च । शब्दाभ्यंशो सबन्धो नित्यो वा स्वादनित्यो वा ? यदनित्यं पुरोञ्चा
वृत्तिरवृत्तिर्वा ? अनुप्यापीनत्ये पुरुषाणां यथाभिप्रायं देशादिपरावृत्त्या तेन प्रतिपादनं न
स्यात् । इच्छाशाम्पन्नायत्तस्य कदाचिदयोगात् पर्वतादिवत् । अयमेव नित्यत्वेऽपि दोषस्तस्य
स्मिररूपस्य परावृत्त्ययोगादिति सम सर्ववस्थानेऽपीदं प्रतिनियमाऽप्रावात् । ततो विशेषप्रति-
पत्तिर्न स्यादिति पूर्ववत् प्रसङ्गः । इच्छावृत्ती पीरूपेयात्वमिति विप्रलम्भशङ्का ॥

अपि च—

सर्वान्धनामनित्यत्वात् सबन्धेऽस्ति नित्यता ।

^१ इति विन्वतीभाषातः अनुदितं श्रीसाङ्गित्याचनेन स्वसपादितवृत्ती ।

^२ ०तायाञ्च—क० म० । अशुद्धमेतत् न वृत्त्यनुसारी । ^३ स्ताननिभ—क० म०

पराश्रयो हि सवन्धोऽप्रतिबन्धे तयो सवन्धिताप्रयोगात् । स चाश्रयोऽनित्य ।
अनायेऽस्य सवन्धस्याप्यपायोऽप्यथा नाश्रितः स्यात् । ततो न नित्य ॥

तदाश्रयार्थस्य वनन्वयः ।

नित्यस्यानुपकार्यत्वादकुर्वाणस्य नाश्रयः ॥२३४॥

जातेर्वाच्यत्वादि(द)दोष इति चेत् । न । तद्वचने प्रयोजनाभावादिति निर्लीकितमेतत् ।
सर्वत्र च जात्यसम्भवादयोगो [यथा] यादृच्छिन्नेषु ध्येयविधिषु । सर्वदा जातिचोदने
विरोधान्तरव्युदासंग प्रवृत्त्ययोगाच्च । तस्मादन्वयव्यतिरेकिणो भावस्य भावाभावी रावन्धः ॥

अर्थरत स शब्दानां सत्कार्यं पुरुषार्थिभा ।

तादेव भावाभावी आश्रित्याऽनवृष्टावपि सत्पुष्टी पुरुषस्य व्यवहारभावनात् प्रतिभात
इति पौल्लयेयो भावाना सत्तेय ।

किं च, आश्रयविनाशान्नष्टे सवन्धे स शब्द पुनरगवध(बद्ध)त्वाप्रापूर्वेण योज्येत ।
उत्पन्नोत्पन्नाश्च भावा स्थितसवन्धाभावादतदवन्धिनोऽवाच्याश्च स्युः ॥

तथापि

अर्थरेण सहोत्पादे

कल्प्यमाणे

न स्वभावविपर्ययः ॥२३५॥

शब्देषु युक्त

अथ मा भूत्तत्सवन्धस्य शब्दस्यार्थान्तरे वैगुण्यमर्थानां च अवाच्यतेत्युक्तोप्यं सवन्धवान्
यद्युत्पद्येत, सवन्ध उत्पन्नोऽपि न शब्दे स्यात् । तस्य तेनाऽनवन्धिपरवभावात् स्वभावविपर्यय-
मन्तरेण तद्भावायोगात् । अर्थेन सहोत्पन्नस्य चाऽन्यत् सिद्धस्यानुपकारिणि शब्देऽप्रमाथ-
याच्च ।^१ तस्यापि तदुत्पत्तिव्यवहारित्वे समर्थस्य नित्योत्पादनप्रसङ्गः, अतः[27३]पक्षवादि-
त्वस्यानुपकारात् । असाधर्म्येऽपि पक्षादपि स्वभावाऽवभावादवक्ति । वस्तुभूते तु

सवन्धे नाय बीदी विचक्षिते ।

न हि भावरेणोपेक्षी पृथग्भावनाप्रतिभासी तदोपेक्षावृत्तयः सवन्धः । साऽत्र निग्रा-
नामप्यपरावर्तयन् स्वभावः पुनरुत्पन्नः स्वयमुत्प्रेक्ष्य घटयेदिति तेऽपि तथा ग्युर्न च व्यववर्धनात् ॥

यदुत्पन्न-आश्रयभावावेवाश्रितसवन्धविनाशान्नित्यं न इति । तत्र

नित्यत्वादाऽवभावावेऽप्यभावाद्ये यदि जानिष्यते ॥२३६॥

न ह्यकम्, अनेकया बुद्ध्या त्रयेण ग्रहणायोगात् । न च तदेकया ग्राह्यम्, धर्मानुग्रह
ग्रहणात् । एकवर्षग्रहणकाले चानवबुद्धिर्व्यतिश्रमात् क्षणिकत्वाद्बुद्धीनाम् क्षणस्यैकपरमाण्व्य
तिक्रमकालत्वात् । आधिक्ये विभागवत् पर्यवसानाऽप्योगात् । अनेकानुव्यत्ययनिमित्तत्वात्
स्तत्पादन्त्यवर्णपरिसमाप्ते । यद्यनुभव स्मरणात् स्मृतिरपि तत्कालं । अनुभवस्मरणानु
क्रमयोर्विदोपानुपलक्षणत्वाच्च ।

नाप्यनेक पदादि, अभेदप्रतिभासनाद्भेदे, तदनेकत्वस्य निषेत्स्यमानत्वाच्च ।

तत्र वस्तु, तत्स्यैतद्विकल्पानतिश्रमात् । वस्तु च सवन्ध । स कथं तदाश्रय स्यात्,
आश्रयणीमाश्रयोगात् । अनाश्रितो ह्येव स्यात् । तथा चासवन्ध(बद्ध) ।

तस्मात्त र्वासायिक कश्चाप्येवोपलब्धः । तदभिप्रायप्रयोगाद्भुतशोऽभिव्यक्तो वा शब्दो
तदव्यभिचारोति नृत्वमस्य सवन्ध । सा चोत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वाऽप्यभिप्रायस्य वीर्ययोति
पीर्येय एव सवन्ध । तद्द्वारेण चार्थप्रत्यायने [न] नियम बाधनाभिर्यपीर्येयत्वेऽपि स
एव विप्रलम्भः ॥

अपीर्येयताऽपीष्टा कर्तृणास्मृते किल ॥२४२॥

याज्ञीयमपीर्येयता वेदवाक्याना कर्तृस्मरणाद्वर्ज्यते

स्तत्त्वस्याप्यनुवृत्तार इति विधिप्राप्तक तम् ।

तस्यैव तावदीदृश प्रज्ञास्वलित कथं भूतमिति तद्विरमयानुकम्प नश्येत् । तदपेक्ष्य-
नुवृत्तीति निर्देशात्तदनुवृत्तिं विना व्यापक तम् । कः प्राप्तिनो हितेऽप्यभिप्रलम्भस्यापराधः ?
तथा हि । स्मरन्ति मीमांसा मन्त्राणां कर्तृमण्डकदीप्तिम् । हिरण्यगर्भं च काशावा । तेषां स
मिध्या[28a]वाद इति चेत् । क इदानीमेव पीर्येयोऽप्योऽपि ? कुमारसमवादिप्वत्तानामन्य
वा प्रणेतारमुपदिशतौ यदेव प्रतिस्मृह्येरन् । तत्र प्रतिवहनेऽप्युपेतवाधति चेत् । नन्विदमेवान्
पणमाद्रामिति कस्य [किं] भाषा । तत् परमपि तुल्यमेव । तस्यैष्टेवावशेष इति चेत् । कुतोऽ
स्यैर्मिष्टिरप्रामाणिक प्रागासीत् ? अकस्माद्वाही चाम किं पुनः क्वचित् तापनमेषधै, यत्
पीर्येयाऽपीर्यमचित्तयाऽऽत्मानमावाप्तमिति ? तत् एवेष्टेरनभ्युपेतवाधाया तदयस्यापि तुल्यमि-
त्यनुवाचम् । अनतस्तदवर्ज्यं चायं वाक्यत्वेवप्रकाराणामपीर्येयत्वसाधनात् कार्यप्रमाणां
वा कथंचिदतिशयमभ्युपेतीत्यप्रत्ययैवास्त्य वृत्तिः । दृश्यन्ते च विच्छिन्नप्रक्रियासप्रदाया कृतवारच ।
तान् यत्नवन्त उपलभन्त इति चेत् । न । नियमाभावात् । अन्यथाऽनुपलम्भस्योपलम्भस्य
वा परोपदेशादप्रत्ययादनिश्चयाहेत्वात् । रश्मिं वृत्तानामप्यप्युपेतवर्जनात् निष्ठावगमनस्यावश्य-
त्वात् ॥

यथाऽप्यन्यतोऽप्युत्वा नेमं वर्णपदकम्पम् ॥२४३॥

वक्तुं समर्थं पुरुषस्तथाऽप्योपीति कश्चन ।

तस्यापि तदेवोत्तरम् । एवमपीर्यगत्वेऽपि विविधानी पीर्येयमित्यादि ॥

तथाहि

अन्यो वा रचितो ग्रन्थ सप्रदायावृत्ते परे ॥२४४॥

दृष्टः कोमिहितो येन सोप्येव नानुमीयते ।

न खलु किञ्चिदन्यदपीरुपेयत्वाधरोऽन्यत्रेदानीन्तनानामनुपदेशमाठाऽशक्ते । सान्यत्राप्ये-
केन रचिते ग्रन्थेऽन्यस्य तुल्या । तदनुसारिणा सर्वस्तथानुमेय, न वा कश्चित् । तस्य तथाऽ-
निष्टत्वादित्यादावप्युक्तम्—दृष्टेस्तदायत्वादित्यादि ॥

अपि च—

प्रज्जातोपो यत् । सिद्धः स तस्मादग्निकाष्ठवत् ॥२४५॥

अदृष्टहेतुरन्योप्यविशिष्टः सप्रतीयते ।

नाश्रयानाद्वेगोरहेतुको नाम । अदृष्टहेतवोऽपि हि भावास्तदन्ये स्वभावाऽभेदमनुभू-
वन्तस्तथाविधा समुजीयन्ते । १ हेतुभूतनिवृत्तावपि तद्वृत्तमनिवृत्तम् । कार्यधर्मव्यतिक्रमान् तत्
स्यादिति न कश्चित्तथा वचनीय, रूपविशेषो वा तथा दर्शनीयो य एव हेतुमनुभिरभ्यात् येनेष्टाऽ-
निष्टयोरिष्टविपर्ययो न स्यात् । स्वभावनिवृत्तेरच हेतोरभेदेन भावानां भेद स्यादाकस्मिक
इति न क्वचिद्विनिवर्त्तते । तस्माद् य स्वभावो यज्जन्मा दृष्ट सोम्यत्राप्यपिभज्यमान स्वात्मना
सत्कार्यधर्मता मातिवर्त्ततेऽनीन्यनवत् ॥

तत्राप्रवर्त्य ये भेद कार्यसामान्यदर्शनात् ॥२४६॥

हेतव प्रवितन्वन्ते सर्वे ते व्यभिचारिण ।

यथाऽऽद्योपि अधिकृतोऽग्निज्वालान्तरपूर्वको नारणिनिर्मयनपूर्वक, पथिकाग्नित्वाव-
न्तरान्तिविविधः । क्व पुन पथिकाग्नेर्व्यभिचारः १ ज्वालोद्भवसामर्थ्यं ह्याश्रित्य दहनस्य
हेतुन्तरं प्रविक्षिप्यते । यदि हि विना ज्वालाया स्यादन्यथापि स्यादिति । तत्र ज्वालेतर-
जन्मनोरवाध्यवाधकत्वे ज्वालाप्रभवत्वमन्यथाऽपि स्यादिति धर्मयोरैककार्यं सभवात् ॥ अधिक-
ग्निरन्यो वाऽर्थ एकप्रतिनिमित्तो न स्यादित्याशङ्क्यते व्यभिचार । सोप्यन्योप्यव्यतिरेकी
धर्मद्वयावतारो वस्तुसामान्येऽभिरुद्ध इत्युच्यते नावस्थावदिति विशेषे । निष्कलस्यात्मन-
स्तदवस्थाविरोधात् । न च ज्वालेतरजन्मनोर्वाध्यवाधकता पथिकाग्नौ, तस्य ज्वालाध्यति-
रेकेयाऽसभवाऽभावात् । एवमूत पथिकाग्निज्वालाप्रभव इति स्यात्, न सर्वं, तत्र विशेष-
प्रतिषेधस्य कर्तुमशक्यत्वात्, सम्बन्धिशेषस्य च शास्त्रस्याप्रतिपक्षत्वात् । यदपि विना ज्वालाया
स्यादन्यथापि स्यादिति । भवत्येव, यथा सामग्र्या शमवति, सा यदि स्यात्, अस्या
शमव प्रदर्शने तदभावा दशङ्क्येत् तत्र वा ज्वालाम्, २ स्यादेतत् ।

तस्मात्तस्य परपूर्वमव्ययन सर्वस्य तज्जाग्राव साधयति । तस्यान्यथासभवाभावात् ।
तथाविधस्य तु सत्त्वित्याप्रतिभारहितस्य तथा स्यादिति तयाभूतमेव वाच्यं स्यात् । तदवि-

शेषेण समवदिशेषमुच्यमान छाया न पुष्पाति । अथ विज्ञेयसमवो याक्ता तेषामपि पुष्पा-
णामशक्तिरेव, इदानीन्तनपुरुषवत् ? अत्रापि न शक्तिपुरुषत्वयो विविधिद्विरोधदर्शनमिति न^१
विद्वद्विधिरनुपलब्धिप्रयोगो ग[28b]मव । न ह्यतीन्द्रियेषु विरोधनिरस्तोत्पुनम् । न
चाय पूर्वप्रयोगाद्भूयते ।

यदि पुष्पा याक्ता स्युरिदानीन्तनासीति विदेषाऽनमये एतत् स्वात् । त च
दुःसाध । यत्रैकस्यादाकितस्तत्र [सर्वे]पुष्पाणामित्यपि पूर्ववत् व्यभिचारि । भारतादिषु
इदानीन्तनानामशक्तावपि कस्यचिच्छक्तिरिति ।

तस्मात् कारणानि विवेचयताञ्ज्येष्वपि तवत्प्रतिभयेषु स्वभावभेदो दर्शनीय ।
तदभावे सर्वतत्त्वता न वा रुचिषत् । न चाय लौकिकवैदिकयो स्वभावभेदमुत्पन्नान् ।
असति तस्मिन्स्तयो सामान्यस्वैय दृष्टेरेकरय वनिद्धमं विवेचयस्तत्स्वभावमभिविना तेनाऽऽप-
दक्य व्यभिचारजाद नियते ।

ननु वेदेतरमोस्तात्त्व[ग्यत्व]लक्षणोऽस्त्येव विरोध । सत्यमस्ति । न केवल तयोरेव
किं तर्हि डिण्डिकपुराणोत्तरयोरेपि । न स्वप्रक्रियामेवदीपनो नामभेद पुरुषकृति नाशवे,
अन्यथापि प्रसङ्गात् । यदि तादृशी रचना पुराणा कर्तुं न शक्नुमः, कृता बाऽकृतसर्वतो
विवेचयेद्वधत्तमवोरूपयो जेव । ननु न शक्नुमस्त्येव पुरुषा मन्त्र[ान् कर्तुं]म् । एत-
नुत्तरन विचारविषयम् ।

अपि च न मन्त्रो नामान्यदेव किञ्चित् । किं तर्हि ? सत्यतप प्रभाववता ममीहितार्थ-
साधन वचनम् । तदव्यक्तेऽपि पुरुषेषु दृश्यत एव, यथास्व सत्याधिष्ठानबलाद्विपदहृतादिसस्त-
म्भनदर्शनात्, शबरणा न केदाचिदद्यापि मन्त्रवरणात्, अवैदिकाना च बौद्धादीना मन्त्रकल्पाना
दर्शनात् । तेषा च पुरुषकृते । तत्राग्य[पीत्येयत्वे कथम्]पीरपेयमवितथम् ? तथा हि
बौद्धेतरयोर्मन्त्रकल्पयोहिंसामैद्युतात्तदनेनदयोऽनभ्युदयहेतवोऽन्यथा च वर्ण्यन्ते । तत्कथमेकत्र
विद्वद्वाभिधावि द्वय मय स्वात् ? तत्रार्थांतररूपने तदग्यथापि तुल्यमित्यर्थाऽनिर्णयात्
वचिवप्रतिपत्तिः । तथा च सुदम्यनुपयोगमवोरपेयम् । बौद्धादीनामन्त्रस्ये तदम्यथापि
कोशपानं स्यात् करणीयम् । विषयमार्तिहृते बौद्धा अपि वृत्त्यन्ते । तत्रामन्त्ररूपमपि विमर्शि
पिद्धम् । भूदामण्डलध्वानेरप्यनखरै र्मर्माणि विन्यन्ते । न च तान्यपीरपेयाणि त्रित्यानि
युज्यन्ते । तेषा क्रियासमवेष्टाररचनाया क प्रतिपात पुरुषाणाम् ? तस्मान् विविधशक्य-
क्रियमेवम् ।

नयपिदानीं सत्यप्रभवो मन्त्रकल्पो परस्परविरोधिनी ? न च सर्वत्र तो सत्यप्रभवो ।
प्रभावमुक्तपुरुषप्रतिज्ञालक्षणावपि तो स्त । अ प्रमाथो गतिसिद्धिविशेषाभ्यामपि स्यात् ।

यदि पीरपेया मन्त्रा सर्वे पुरुषा किं न मन्त्रवारिण ? तत्क्रियासाधनवैकल्यात् ।
यदि तादुर्प सत्यतप प्रमृतिभिर्वृत्ता स्यु शुष्यन्त्येव ।

अपि च । ग्रन्थानि पुरुष. करोतीति सर्वं. पुरुष काव्यकृत् स्यात् । अकरणे नैव वदिततद्वदित्यपूर्वेया वाचो युक्तिः ।

सत्य मन्त्रक्रियासाधनविप्लवा गन्वाश्च कुर्वन्ति । तत्तु कस्यचित् साकस्य न पश्याम, पुरुषाणा समानधर्मत्वात् । उक्तमत्र—न मनो नामान्यदेव किञ्चित् सत्यादिमता वचन-
समयादिति । तानि च त्वचित् पुरुषेषु दृश्यन्ते । सर्वपुरुषास्तद्गहिता इत्यपि तत्सम्भव-
विरोधाभावादनिरूप्य । न चात्यक्षस्वभावेषु अनुगलत्विनिश्चयहेतु । न च स्मृतिमति-
प्रतिबोधः सत्यशक्तयः सर्वपुरुषभाविन्य । तत्साधनसप्रदायभेदवद् गुणान्तरसाधनान्यपि स्युः ।
नापि सप्तपि सर्वो द्रष्टुं शक्त । अत एवादृष्टस्यानगल्लव । नापि पुरुषेषूपलब्धो. कस्यचिद्-
गुणस्य प्रतिरोद्धा, याध्यादृष्टेर्बाध्यवाचकभावासिद्धेः ।

एतेन सर्वज्ञानप्रतिषेधादयोऽपि 'निर्बातोत्तरा' । तत्राप्येवमूतो [29a] 'आदौऽजम-
समवन् तत्साधनसप्रदायो न' इति न्यायो नादृष्टज्ञापक, अतस्त्वभाव इत्यपि, सतामपि कार्पा-
नारम्भसम्भवात् । रवभाषविप्रकरणे द्रष्टुमशक्यस्याच्च ।

तस्मादध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकमध्ययनादिति आस्ताध्ययनेऽपि आवाह्यभिचारि ।

ननु वेदेन विनोपणादवोप । कः पुनरतिशयो वेदाध्ययनस्य यदन्यथाऽध्येतु न शक्यते ?
न हि विनोपणमविरुद्ध विपक्षेणास्मादेतु व्यावर्तयति, अविरुद्धयोरेकम् सम्भवात् । इदानी-
नानामामध्ययनादिति चेत् । उक्तोत्तरभेदत् । अदत्तनादिति चेत् । इदमपि प्रतिव्यूहम् ।
नाप्यदर्शनमानमभाव गमयतीति व्यभिचार एव । तस्मात् विनोपणमतिशयवाचित्यनुपात्तमम् ।

यत्किञ्चिदेवाध्ययन सर्वं तदध्ययनान्तरपूर्वकमित्यपि व्याप्तिर्न सिध्यति । सर्वस्य
तथाभावासिद्धे । यादृश तु मन्त्रिमित दृष्टं तत्तथेति स्यात् । दृष्टे विरोधे तन्निमित्ततया
तत्त्यागेन सामान्यग्रहण व्यभिचार्यैव दृष्टानसिद्धौ पाण्डुरव्यवक्तव्यम् ।

एतेन वचनादयो रागादिसाधने प्रत्युक्ता ॥

अस्तु वेदमध्ययनपूर्ववतासाधनम् ।

सर्वथाऽनादिता तिष्ठेदेव नाशुरवाधयः ॥२४७॥

तस्मादपौरुषेयस्ये स्यादन्योऽप्यनराधयः ।

पुरुषा एव हि स्वयमभूत् परतो आधीयते । नैवामस्याभूत्वरणाना स्वय शब्दा
ध्वनन्ति, १ येनाशुरोपेया स्युः । अपि स्युरपीरवेया यदि पुरुषाणामादिः स्यात् । तदाप्यन्य-
पूर्वनत्व न निश्चयि, अध्यापयितुं शक्यान्* । तत् प्रथमोप्येता नर्त्तव स्यात् । तदप्यनरादिः
पूर्वपूर्वदर्शनप्रवृत्तो हिम्बास्यानुनीटादियत् पुरुषव्यवहार इति स्यात् नाशुरोपेय एव ॥

१ निर्वाणिनो० क०

१ प्रतिषेध क०

२ ध्वनयन्ति—क०

३ एतत्पर्यन्तं निम्बवीनापात्रोन्दिताम् श्रीसाहचर्यादेनेन स्वसम्पादितवृत्तौ ।

अनादिस्वादपीक्ष्येत्ये बहुतरसिदानीमपीक्ष्येयम् । तथा च--

म्लेच्छादिव्यवहाराणां नास्तिवयवचक्षामपि ॥२४८॥

अनादिस्वात्तथाभावः पूर्वसत्स्कारसन्ततेः ।

म्लेच्छव्यवहारा अपि केचिन्मातृविवाहादयो भदनोत्सवादयश्चानादया नास्तिवयवचासि चाशुर्वपरलोकादयवादीनि । न हि सान्यनाहितसत्कारा परं प्रवर्तयन्ति । स्वप्रतिभारचितसमयानामपि यथाश्रुतार्थविवक्ष्यसहारेणैव प्रवृत्तेस्तत् किञ्चित् कुलस्निदागतमित्येकस्यो पदेष्टु प्रत्ययेनाभावाद् अपरपूर्वकमित्युच्यते प्रागेव यथादर्शनप्रवृत्तयः सम्यग्निष्ठ्याप्रवृत्तयो लोकव्यवहाराः ।

तन्वाविकल्पिकेष्वुष्टा एव व्यवहारा पश्चात् प्रवृत्ता इष्यन्ते । न । तेषामप्यन्य-
सत्काराहितानां यथाश्रयस्य प्रसोधात् ॥

भवतु सर्वेषामपीक्ष्येत्यत्वमिति चेत् ।

तदुपेय्योदयेत्ये क सिद्धेऽपि गुणो भवेत् ॥२४९॥

काममविशवादादकमित्यपीक्ष्येत्यत्वमिष्टम् । तद्विसर्वादकानामपि केवाविदनादिव्यवहारीति किमपीक्ष्येत्येन ?

सति वा वेदवानमानामपीक्ष्येत्ये

अर्थसत्कारभेदानां वर्तनात् सशब्दं पुनः ।

यद्यपीरपेदात्वेऽपि प्रतिनिवृत्तामेव तदर्थप्रतिभा जनयेदास्यासत्त्वं स्यात् । यद्येष्टं तु समारोपापवादाभ्यां नैरुक्तमीमांसकादयो वेदशाक्यानि विप्रसन्तो दुष्यन्ते । न च तेषांस्तोपा न संघटन्ते । समयप्राधान्यादर्थनिवेतास्यैकस्यापि वाक्यस्यानेकविकल्पसम्भवात् । प्रवृत्तिप्रत्ययानामनेकार्थपाटात् । रुद्धेरप्येकान्तेनाननुमते, अहङ्कृत्यवाहुत्यात्, तदर्थस्य पुरुषोपदेशापेक्षणात्, तदुपदेशस्य तद्विच्छावृत्तेरनिर्णय एव वेदशाक्यार्थम् ॥

अपि चायमपीक्ष्येत्यत्र साधयन् वर्णानां वा साधयेद्वाक्यानां वा ? तत्र--

अन्याऽविशेषाद्वर्णानां साधये किं कर्त्तुं भवेत् ॥२५०॥

न हि लोकवेदयोर्नाना वर्णाः । भेदेऽपि च अत्यभिज्ञाना[29b]विशेषात् तत् एवत्वान्निदिप्रसङ्गात् । भेदानुपलक्षणान्न वैदिकवर्णासिद्धिः । अत्यभिज्ञानादप्रतिपत्तिप्रसङ्गात्, अनभ्युपगमाच्च । तेषां चापीक्ष्येत्यत्रप्रसाधने ते तुल्या सर्वत्रेति किमनेन परिपोषितम् । तथा च सर्वो व्यवहारोऽपीक्ष्येयो न च सर्वोऽवित्तव इति व्यर्थं परिश्रमः ॥

अथ नावयमपीक्ष्येत्यमिष्टम् ।

वाक्यं न भिन्नं सर्वेभ्यो विद्यतेऽनुपलम्भनात् ।

न हि यम् देवदत्तादिपदवाक्येषु दकारादिप्रतिभास [मुक्तवाङ्मय प्रतिभास] बुद्धेः पश्यामो द्वितीयवर्णप्रतिभासवत् । न चाप्रतिभासमान ग्रहणे ग्राह्यतयेष्टमस्त्यन्यद्वेति शक्यमवसातुम्, आकारान्तरवत् । अग्राह्यतामपि कार्यं ममकमिति चेत् । स्यादेतदपि तेषु वर्णेषु सरस्वति तत्कार्यं न स्यात् । न भवति, तेषामविज्ञेयेऽपि पदवाक्यान्तरेष्वभवादिस्ति चेत् । न । तेषामविज्ञेयासिद्धेः । अविज्ञेय प्रत्यभिज्ञानात् सिद्ध इति चेत् । न । तस्य व्यभिचारात्, अनिदधानत्वाच्च । वर्णाऽविज्ञेयेऽपि वाक्यमेवात् प्रतिपत्तिर्नेदः कथमेव रयात् । सा च वाक्यात् । तच्चातीन्द्रियमिति कुत स्यात् ? सतिष्ठानमानेन जननेऽव्युत्पन्नस्याऽपि रयात् ।

तस्माद्वाक्यं न नाम किञ्चिद्वान्तर वर्णभ्यो यस्याऽपीरूपेयत्व साध्यते । तदभावाद्देवाऽ-
विशिष्टवर्णाऽऽरूपेयत्वमपि प्रथमपक्षे प्रत्युक्तम् ॥

अपि च—अस्तु नामाव्यान्तर वाक्यम् । तदनेकावयवात्मकं वा स्वावनवयव वा ?

अनेकावयवात्मके पृथक्तेषां निरर्थता ॥२५१॥

तेऽपि तस्य ग्रहणीऽवयवा पृथक् प्रकृत्या दघनर्थका ।

अतद्वये च तादृष्य कल्पित सिद्धतादिवत् ।

अर्थवानेवात्मा वाक्यम् । ते चावयवा स्वयमनर्थका । तेषु स आत्मा बल्पना-
समारोपितः स्यात् सिद्धतादिवत् माणवकादिव्यति वीर्येण एव ॥

अथ ना भूदेव दोष इति प्रत्येकं तेऽवयवा सार्यका दृश्यन्ते ।

प्रत्येकं सार्यकत्वेऽपि द्विर्याऽनेकत्वकल्पना ॥२५२॥

एकावयवगत्या च वाक्यार्थप्रतिपन्नत्वेत् ।

परिसमाप्तार्थं हि शब्दरूपं वाक्यम् । ते चावयवा तथाविधा पृथक् पृथगिति प्रत्येकं
ते वाक्यम् । तथा च नानेकावयव वाक्यम् । एकावयवप्रतिपत्त्या च वाक्यार्थप्रतिपत्ते-
रवयवान्तरापेक्षा कालोपपन्न न स्यात् । तस्य निष्कालत्वेन क्षणेन प्रतिपत्तेरेव ज्ञानोत्पत्तौ
निरोपाक्यमात् । अगत्या चैकत्वविरोधात् ॥

सङ्कुच्यती च सर्वेषां कामभेदो न युज्यते ॥२५३॥

मा भूदवयवान्तराऽप्रतीक्षणेनैकस्मादेवावयवाद्वाक्यार्थसिद्धेरनेकावयवत्वहानिर्नाशस्येति
सदृशं सार्वविषयानां श्रवणमिष्यते । तदापि कालक्षेपो न घट्टन एव, एकावयवप्रतिपत्तिवार-
ण एव सर्वेषां घट्टनात् । कमन्त्रवर्णे च पृथगर्थवतामेव रम्यादेव तदर्थमिदं रम्यस्य वैषम्यात् ।
सदृशतो च पृथगर्थेऽप्यदृष्टतामप्यनिरर्थवत्ता च न सिध्यति । ग्रहितेष्वर्थदर्शनादरोप इति
चेत् । न । पृथग्वसतो रूपस्य सपानेष्ववयवात्, अर्थान्तरानुत्पत्तेरेव । घट्टितेष्वतिपादिन-
त्वावयवमजोऽप्येव, पृथग्वसमर्थानामप्यवयवानामुपपत्तिरतिवैषादित्यवयवां वाच्यविरोधोपायोगात् ।
प्रत्येकं स्वक्यमेव समर्थेषु स्वार्था स्यादवयवत्वम् ॥

यथ पुनरेवमेवातवप्रथ वाक्यम् । तत्र

एकत्रयेऽपि ह्यभिप्रास्य क्रमशो गत्यसम्भवात् ।

कालमद एव न युज्यते । न ह्यकस्य क्रमेण प्रतिपत्तिर्युज्यता गृहीताऽगृहीतयोरेवेदम्, गृहीतागृहीताभावात् । अत्रेण च वाक्यप्रतिपत्तिर्दृष्टा, सर्ववाक्यव्याहारश्च वणस्मरणबालस्या नेवक्षणनिमेषानुक्रमपरिसमाप्ते । वर्णरूपाग्रस्पष्टिनश्च शब्दात्मनोऽप्रतिभासनात्, वर्णानु क्रमप्रतीने । तदविशेषेऽप्यनुक्रमकृतवाद्वाक्यभेदेत्यानुक्रमवर्ती वाक्यप्रतीतिः । वर्णानु [30a] वचोपकारानुपेक्षणे तैर्वशा बध्यवित् प्रयुक्तैरपि यत् किञ्चिद्वाक्य प्रतीयेत, विना वा वर्णस्तैरेतन्नुक्रमवर्तिरक्रमस्योपकारयोगाद्, अत्रमेण च व्याहर्तुमशक्यत्वात्, गत्यन्तराभावाच्च नैव वाक्ये वर्णा सन्ति ।

तदेकमेव शब्दरूप व्यञ्जकानुक्रमवशावनुक्रमवद्वर्णविभागवच्च प्रतिभातीति चेत् । अनुक्रमवता व्यञ्जकेनाक्रमस्य व्यक्ति प्रत्युक्ता, व्यक्तान्वयवन्विरोधात् । अवर्णभागे च यान्येऽसमाकृताविशेषकलमाक्यगतिर्न स्यादेव'स्य स(ख)कलाभावात् । सप्तलभृतिर्न वा कस्यचित् ।

समस्तवर्णसंस्कारवत्या'त्यया बुद्ध्या वाक्यावधारणमित्यपि मिथ्या, तस्यावर्णरूप सरपक्षिन् कस्यचित् कवाचिवप्रतिपत्त, वर्णाना वाक्येणाप्रतिपत्ते कृतोऽक्रममेकबुद्धिप्राह्य वाक्य नाम ? न चान्यवर्णप्रतिपत्तेरुर्ध्वमग्न[म]स(घ)कल शब्दास्थानमुपलक्षयाम ।

नापि स्वयमप्यय वक्ता विभावयति । केवलम् एव यदि स्यात् साधु मे स्वाविति' कल्याणकामतो मूढमतिरुत्थाया वदो समाप्तकल शब्दो भवतीति स्वप्नायते । न हि स्वयं माण्योरपि एवदाक्यवर्णवर्णा क्रमविधायकतरेण विभाव्यते । अकमायो बुद्धो पौर्वापर्याभा- धात् तेषा तत्कृत पदमात्रवभेदाना भवो न स्यात् ॥

नाप्यवर्णक्रमस्यतः शब्दरूपा वस्याम इत्युक्तम् । सति वा तदवित्पं वा स्यादित्य वा ? यदि—

अभिस्य यत्नसंभूत वीक्षयेय कथं न तत् ॥२५४॥

अवस्य ह्यवित्यमुत्पत्तिमत्तु नृनिषद् भवति । तथा ह्याकस्मिन्नव्ये सत्यस्य देशादिनिषयो ग स्यादित्युक्तम् । तच्च यत्नप्रविताऽविशुण्णकरणाना दृष्टमयथा नति कारणधर्मदर्शनात् पुण्यव्यापार एव कारणम् । अतः वीक्षय स्यात् ॥

निरयोपलब्धिवित्पत्त्येऽप्यनावरणसम्भवात् ।

अथ तच्छब्दरूपं नाप्य स्यादुपलब्धस्यभावात् च । स तस्य स्वभाव कदाचिन्नापेयीति

१ इत् तिब्बतीभाषातोऽनूदित थीसावृत्त्यायनेन रचयितावृत्तौ ।

नित्यमुपलभ्येत । एव हि स नित्य स्यात् यदि न कुतश्चिदपि सामर्थ्यात् प्रच्यवेत् । ज्ञान-
जननसामर्थ्यस्य तदात्मकत्वान् । अर्थान्तरस्य च प्रायेव निषिद्धत्वात् ।

नापि तत्त्वोपलभ्यात्मन किञ्चिदुपलब्धभाववर्ण सम्भवति । तस्य सतोऽपि तदात्मानमसङ्ग-
यन सामर्थ्या(ध्यं)तिरस्कारायोपेत । न हि तन्नातिसममनुशादयन् किञ्चित्परो नाम ।
किञ्चित्परस्य क कस्यावरणमन्यद्वेति निर्लोठितप्रायमेतत् ।

बुद्धपादयो घटादीना वयतिशयमुत्पादयन्ति, स्रष्टयन्ति वा येनावरणमित्यन्ते ? न धूमस्तौ
किञ्चिदतिपाययन्ति । अपि तु न सर्वे घटस्रष्टा सर्वस्येन्द्रियविज्ञानहेतव्य । परस्परसहिता-
स्तु विषयेन्द्रियाऽऽलोका परस्परतो विशिष्टक्षणान्वरोत्पादात् विज्ञानहेतव, अनुपकार्यस्याऽऽक्षा-
योगात् । क्षणस्वभावस्य नित्य जननमजनन बाष्पस्य सर्वदा स्यादित्युक्तम् । ते चाभ्य-
पक्षिण प्रतिपादिताऽज्येनान्योन्यस्योपकारिण, अन्यवधानदेशयोग्यतासहकारिणास्तौ तेषामन्यो-
न्यातिशयोक्तौ । ध्ववधाने हेत्वभावात् समर्थक्षणान्तरानुत्पत्तेर्ज्ञानानुत्पत्ति । तस्मात्
पूर्वोत्पन्नसमर्थनिरोधात्, सति [च] बुद्धोऽन्यस्योत्पत्तौ कारणभावेनाऽनुत्पत्ते कारणवैकल्यान
ज्ञानानुत्पत्तिरिति बुद्धपादय आवरणमुच्यन्ते । न [पुन] प्राणोन्मेषस्य प्रतिबन्धात्, तस्य
स्वभावादप्रच्युते ।

अथवा सम्भवत्यपि भावाना लज्जिकानामन्योन्योपचार, अचिन्त्यत्वाद्भेदुपलक्षणसामर्थ्य-
स्याऽनवधिदा । तेन यदिन्द्रियविषयमध्यस्थितमावरण [तत्] तौ विज्ञानोपपत्तिवैगुण्यत्वात्तत्सम्य-
भेदेनानिर्वाययेदपि, आवरणभेदेन शब्दादौ श्रुतिमान्त्रपाटवदन्तात् । अगम्या वयचित्प-
रिचित्करस्य सन्निधानस्याप्यसन्निधानानुत्पत्तत्वात्तस्येदमित्युपसंहारो विवक्ष्यनिमित्त एव स्यात्,
[30b] न वस्तुमात्रम् । न च समारोपाऽनुविधायिन्योऽपेक्षित्या । न हि माणवको दहनीप-
चारादाधीनते पावे । तस्मात् सत्यामपि विवक्ष्यतायामतत्परावुत्तयो भावा यथा-
स्वभाववृत्तय एव स्युः । तत् सत्यप्यावरणे ज्ञापयेदुरेन्द्रेन्द्रिवादय । न च तेषा । तस्मात्
तेनाऽऽपेक्षितोपा इति गम्यन्ते । न तन्मेव नित्याना शब्दाणा वरिणदिचत् सत्यतिशयहानि-
रूपतिर्वा । तद्यदि तेषा ज्ञानजनन स्वभाव, सर्वस्य सर्वदा सर्वविषयाणि ज्ञानानि सहज-
नयेयुः । नो येन वदाचित् वस्यचित् किञ्चिदित्येवान्त एव ॥

अनुतिद्विकल्पवाच्येत् वस्यचित् सहकारिण ॥२५५॥

स्यादेतत्—आवरणाश्रित्य सर्वे तद्वद न श्रूयन्तेऽपि तु विचितोपा प्रविणो पृह्वारि
प्रविनिपत्तमस्ति । तत् वदाचिद्रूपीनि तत्त्वतमेया वदाचित् वयचित्पुत्रयमिनि ॥

वस्यपयप्रतीक्षास्तु नियमस्तु विरम्यते ।

न वै त्वं कारणानीं सहकारिणि प्रतिशिक्षय । वि स्थोऽन्य एव वात्स्यानि तदवस्यो-
पकारिणम्, तयो लभ्यत्वानिज्यस्य वार्जोपयोगात् । तथा शब्दोऽपि यदि किञ्चिदोऽय कां

कुर्यात्, करोतु । पूर्वस्वभावनिमित्त इत्येतन्न स्यात्, तस्य प्रच्युते, अपेक्षान्त्र स्वभावान्तर-
प्रतिलम्भान् । न ह्यनुपकार्यपेक्षयते इत्युक्तमेतत् । तदुपकारस्य चाप्यन्तरत्वे तस्यति
सम्बन्धाऽभावादयोष्णुता । तस्य चाज्ञेयत्व उपकारदेव ज्ञानोत्पत्ते ।

तस्मादेव शब्दो नन्दिन्य न सन्निकर्षं जात्मानमन्यद्वा किञ्चित् ज्ञानोत्पत्तिसमाश्रय स्वज्ञान
जननेऽपेक्षते, सर्वस्य तत्राऽकिञ्चित्परत्वात् ॥

अपि चेत्ते शब्दा व्यापिनो वा स्युरव्यापिनो वा ?

सर्वत्रानुपलम्भ स्यात्सर्वामव्यापिता यदि ॥२५६॥

वयमेवदेशकर्तृत्वं तच्छून्यदत्तस्मिन् उपलभ्येत ? अप्राप्तग्रहणपक्षेऽदोष इति चेत् ।
न । तत्रापि योग्यदेशस्थितितारतम्यापेक्षणादयस्यान्तादिवत् । अन्यथा स्पष्टाऽस्पष्टश्रुतिभेदो
न स्यात् । सति चोपलम्भप्रत्यये सर्वत्र देवो तुल्यमुपभूयैरन् । तस्मान्नाऽव्यापिन ॥

सर्वेषामुपलम्भ स्यादुपलब्धपापिता यदि ।

न हि कश्चिच्छब्द नवविधास्तीति सर्वे युगपदुपलभ्ये(भ्ये)रन् । सर्वदेशस्थितैरेव
योग्येन्द्रियत्वादिपयसिधियानादप्रतिबन्धाच्च ॥

संस्कृतस्तोत्रलम्भे च क^१ सत्कर्त्ताऽधिकारिव ॥२५७॥

स्यादेतत्—सन्नपि न सर्वं शब्द उपलभ्यते सर्वेण, संस्कृतस्य संस्कृतेनैवोपलम्भादिति ।
तत्र न संस्कृतस्तोत्रलम्भोऽप्राप्येवविकारस्य संस्काराद्योवात् ।

इन्द्रिये^२ स्याद्वि संस्कार भृशुद्याप्रक्षिप्त च तत् ।

तत्र यदि संस्कृतेनोपलम्भ इत्यसंस्कृतेन्द्रियो नोपलभ्येत । यस्य संस्कार इन्द्रियस्य इति
॥ सर्वशब्दान् युगपत् भृशुयादिति प्रसङ्गोऽनिवृत्त एव ।

संस्कारभेदा^३ द्विप्रत्ययविकारविषयो यदि ॥२५८॥

अनेकशब्दसंघाते श्रुति कलकले कवम् ।

अथापि स्यात्—प्रतिनियता संस्कारा शब्दानाम् । तत्र केनचित् संस्कृतमिन्द्रिय
वस्त्वचिदेव ग्राहकमिति न युगपत् सर्वशब्दश्रुतिरिति । संस्कारविरोधात् श्रुतिनियमे इन्द्रिया
शामनेन शब्दमपातस्य कलकलस्य श्रुतिर्न स्यात् । न ह्येक शब्द कलकलो नाम मिश्रस्वभावाणां
युगपच्छ्रवणात् । स्वभावभेदाश्रयत्वाच्च भेदव्यवस्थिते । लघुवृत्ते सङ्ख्येन्द्रियप्रतिरिति
चेत् । वशादिस्वरपाठया गम्यावयवोपगहारात् सवुला प्रतिपत्ति स्यात् । वक्ष्यते चान्
प्रतिनेप । सत्मादेवगति^४ शक्तिप्रतिनियमादिन्द्रियस्याऽनेकार्थता वरन्ततो न भूयेम् (त) ।

^१ सत्कर्त्ता विना० क०

^२ इन्द्रियस्य तु संस्कार—क०

^३ भेदभिन्न—क०

^४ गती—क०

ध्वनयः केवलं तत्र ध्वन्यते चेत् वाचकाः ॥२५९॥

न न कलकले वर्णपदवाक्यानि ध्वनन्ते । ध्वनीनामेव केवलावा ध्वनात् । वाचके च प्रतिनियतशक्तोद्भिद्य न ध्वनिषु । तत्र

व्य[31a]निभ्यो भिन्नमस्तीति शब्देयमि(म)तिबहिदम् ।

न हि यच्च ध्वनिं शब्द [च] वाचक पृथग्रूपमपलक्षयाम । एकमेवैकदा वर्णानुक्रमध्वने राश्यात्मानं व्यवहराम । तत् कथं व्यवसायपूर्वकं व्यवहारमध्यवस्यन्तः प्रवर्तयाम । तस्माद् ध्वनिविरोध एकाय वर्णाचार्यः ॥

अपि च

स्थितेध्वन्येषु शब्देषु ध्वन्यते वाचकः कथम् ॥२६०॥

[न] ध्वनिरतो भिन्नरूपस्तेन सह पृथग्वा । न हि प्रत्यक्षोऽर्थं परोपदेवो गरीयान् । तदपि स्थितेध्वन्येषु व्याहृत्तुषु केवलमेव शब्द शुभ्रस्तदुपलम्भप्रत्ययाणां तदव्यतिथ्यादने सामर्थ्याभावात् प्रत्येति यदि समर्था स्युस्तत्साधितं तदुपलभ्येत ।

तत्त्वभावा एव प्रत्यया कथं कलकलेऽर्थान्तरमारभेरन् । न हि वारणामेदं कार्य-भयो युक्तं, भेदस्याऽहेतुकत्वप्रसङ्गादित्युक्तम् । न च कलकले वाचका न ध्वन्यते, पदवाक्य-विच्छेदानामुपलक्षणात् ॥

कथं वा शक्तिनियमाङ्गुलध्वनिपतिर्भवेत् ?

तानि प्रतिनियतशक्तीन्वपीन्द्रियाणि नाकारुणान् प्रतिशब्दनियतान् ध्वनीन् शुभ्रवन्ति, न त्वेव शब्दानिति क शब्देध्वेया निर्बेदः ?

यदुक्तम्—न ध्वनयो भेदेन वाचकेभ्यः सिद्धा इति । कथं न सिद्धा ? वचनादर्थ-प्रतिपत्तेः । न हि ध्वनिभागादल्पीयती(स) प्रतीतिः । न च सोऽप्य समेति । तदपि समस्त-पदवाक्यवक्ष्यसाध्याऽर्थप्रतीतिरसमस्तभावेषु ध्वनिषु न तत्रवतीति सिद्धमत्रचक्षत्वात् शब्दरूपं त्रयमङ्गुलकं ध्वनिरिति ।

तत्र । अक्रमस्य क्रमवर्णध्वनिरेकिण प्रागेव विधिज्ञत्वान् । अतिप्रसङ्गवचनम्—वर्मभाषाणां पूज्याशरस्याप्रतिपत्तयान् । एवाताब्जाप्रतिपत्तेस्तद्व्यतिरेकी हस्तप्रसारितु प्रतिपत्तिहेतु समस्तवक्ष्य कर्मात्माऽयम्युष्यस्य स्थान् व्यवयदेव । त्रयभाषिण एव तु वक्ष्य-स्व वरणप्रयोगान् भिन्ना वर्मभाषा, वर्मभाषा वा त्रयेण विरक्त्यविषया वक्ष्यामरेतमर्थप्रतीति जनयन्तीति न्याय्यम् ॥

किं च—

ध्वनयः सम्मता येस्ते शोध्यः कल्पवाचकाः ॥२६१॥

ध्वनिनिर्व्यञ्जमानोऽस्मिन् वाचकेऽपि कर्म न ते ।

क्रमोत्पादियध्वनिभाविर्ध्वनन्तु विल वाचका वक्ति । तमपि ते नैव सृष्टु प्रवासयन्ति, क्रमभावात् । नाप्येव एव भाग, तदन्यदेव्यर्थप्रसङ्गात्, एकवर्गभागकाले च समस्तरूपानुपलभणात् । तदयमप्रतिसहितसकलोपलम्भा । ध्वनिबहुफलम्भसाकल्यमनिधान साध्यमर्थं कथं साध्यत ? को हि विसर्गोऽयन्तानुपलम्भे सदसदतोऽपलम्भसाध्यध्वन्ये ? न च सनिधानमात्रेण साधनं, व्यक्त्यपेक्षणात् । सा चेय क्रमभाविनी सदसतोस्तुल्योपयोगति ध्वनिगिरशक्यसाधनं तत्रापि तथैतलमन्यन । सस्मान् वर्णेषु [नापि] वाक्येऽपीत्यपता ॥

वर्णानुपूर्वी वाक्य चेत् न वर्णानामभेदत ॥२६२॥

नार्थान्तरमेव लब्धरूप वाक्यमपीत्येवम् । किं तर्हि ? वर्णानुक्रमलक्षण हि नो वाक्यम् । तदपीत्ययं साध्यमिति चेत् । न । वर्णानामानुपूर्व्या अभेदात् । तेषामर्थान्तर वर्णेभ्य, दृष्टमाया प्रमाणोपलम्भप्रसङ्गात् । अदृष्टाया ततोऽप्रतिपत्तेः, ^१ लिङ्गाभावात् । भेदवत्प्राधान्यानुपूर्व्या अस्मान्ने वर्णमाक्रमविशिष्ट सर्वगतं पूर्ववत् प्रसङ्ग ।

तेषां च न व्यवस्थान क्रमान्तरविरोधत ।

यद्यञ्जनकानुपूर्वी वर्णानाम्, ते च न बहवः समावजानीया येन केचिद्व्यवस्थितक्रमा स्युः, अन्य मयज्जयत्तुत्य । किं तर्हि ? एक एव त्रैलोक्यप्रकारस्तथा गणार । तद्वानि रितमेव स्थान गणनमिति, यकारणवार्यो पूर्वापरभावस्य अवस्थितत्वात् । वृत्तवानामपि हेतुपरिणामनियमवत्तामशक्य क्रमविपर्यय कर्तुं यथा बीमाद्रूपपवाबीनाम्, ऋतुसकलरादीनां च । किं पुनरक्षिताऽवस्थास्वभावानामकृतकानां कथञ्चित् स्थितत्वाम्, पूर्ववत्स्थाप्यागम न्तराणाम्भावाऽपीयोगात् । स्थाने वा विनाशप्रसङ्गात् । विसर्गेण निर्यामामानुपूर्व्याम् । [31b] नवेतद् प्रतिषेधं वर्णान्वयेऽनूतोत्पादात्, वर्णबहुत्वाद्वा स्थान् । तच्चाऽनभिमतम् ॥

अपि च—

देशकालक्रमाभावाद् व्याप्तिनिरव्यवर्णनात् ॥२६३॥

सा चेयमानुपूर्वी वर्णानां देशकृता वा स्वाद्यया पिपीलिवाना पद्भक्ती, कालकृता वा पथा धीजाऽकुसुमादीनाम् । सा द्विविधाऽपि वर्णेषु न सम्भवति, व्याप्तेरित्यत्राच्च । अन्योपदेशपरिहारेण युक्तिर्हि दशवीर्णपर्यम् । तत्सर्वस्य सर्वेण तुल्यदेशत्वाद्द्वयेषु न सम्भवति, पातातपददाभादिवच्च । तथा कार्पण्डिहारेण युक्तिः कालोर्वीपर्यम् । यदेको नास्ति तद्व्यवस्य भावात् । तदपि नित्येषु न सम्भवति । सर्वदा सर्वस्य भावात् । न चान्या गतिरस्ति । तत्त्वार्थं वर्णोर्वीपर्यं वाच्यं यदपीत्ययं साध्येत ॥

अनित्यस्यापितार्थांश्च योऽप्यप्रोक्तः, ।

अथ मा भूय दोष इत्यनित्यान्, अव्यापिनश्च वर्णानिच्छेत् । तावपि पक्षो प्रागेव निराकृतावित्यपरिहारे ॥

व्यक्तिरूपोऽपि वाक्यं न नित्यव्यक्तिनिराकृते ॥२६४॥

न वर्णाणां रूपानुपूर्वी वाक्यम् । किं तर्हि ? तद्वचने । सा यथास्व वर्णाभि-
प्रेक्षितप्रत्ययवमाद्भवन्ती अमयोगिनीति तदनुपूर्वी वाक्यमित्यपि मित्या, तस्या नित्येषु प्रागेव
निषिद्धत्वात् । वाक्यं तावदप्येव साक्षाच्छब्दरूपधारेणा(न) ज्ञानजन^१ [तावमपी] गा
व्यक्तिरित्यास्यानमेतत् ।

व्यापारादेव तत्तिष्ठेः करणानां च कार्यता ।

२ [यत् सत् रूपं यत् एकोपलभ्यते, तस्य तदुपलब्धिनान्तरीयकामुपलब्धिमेवाश्रित्य
स्यैव कार्यता प्रज्ञापयति । सा वर्णोऽप्यस्ति । सैव चान्यथापि । तदाधरो न विरोधः ।
तत् त्वं तुल्येषुपममनिबन्धने न वर्णा वाक्यं ?

न पैतृपुत्रस्यैवाथवा कार्यतास्ति । विन्वहि ? यस्तत्पेव भवतीति सत्ताधमा ।
सा सत्ता कुत सिद्धा, येन कार्यता साधयेत् ? न ह्यसिद्धावामस्यामेव भवतीति । तस्मात्
सत्तासिद्धिस्तत्ताधमा । सा चोपलब्धिरेव ।

सयमेव यदि तस्य प्राद्व न सत्ता सिद्धा स्यात् । सा हि सत्तासिद्धिं वाक्यमिद्विपूर्विका ।
ननु तदुपलब्धिमेव यत् तथाभूतविज्ञानाव्यवधानोपयोगि । सिद्धमेव तदयमेव त्वातोपयुक्त-
मिति चेत् । कथमिदानीमुपयुक्तानुपयुक्तयोरेव ? नपि मेव सत्त्वस्वभावात्मन्यर्था,
तस्यैवातिशयस्योपयोगिमिद्वेत्तस्यावश्यकत्वात्प्रसङ्गान् । पर्यव भावे साध्यमिद्वि तदेव हि
तदोपयोगि युक्तम् । तद्विज्ञानयोगोऽप्यस्य तद्वत्प्रसङ्गः ।

तस्मादतिजेत एवाऽव्यवहितसामर्थ्योपयोगोऽवस्थाभेदस्तदन्यम् । ३ [अननिगमन्या-
वेता] प्रागेव निरस्ता ।

त च करणव्यापारादेव सिद्ध इति सर्वकार्यतुल्यधर्मा । तस्य तादृशस्य व्यक्ती सर्वं
अक्रयम्, न वा विञ्चिदपि, अविशयात् ॥

उपाहि—

स्वज्ञानेनात्मपीहेतु मिद्वेर्मे अश्वच्छेदो मत ॥२६५॥

१ एतत् पर्वन्तं निबन्धीनापातोऽनूदिन श्रीमहात्मानेन स्वसमादिनवृत्तौ

२ पक्षो [] कोष्ठरत्नानां पृ० ९३ पृ० ८ पर्वन्तं नास्ति । श्रीमहात्मानेनमस्या-
दित्येवमिति सूचितमत्र ।

३ अत्र मुद्रिते 'विश्वव्याप्तोपयुक्तमिति चेत् प्रागेव निषिद्धा' इत्येव पाठोऽस्ति ।
नित्यवच० वृत्तनुसारी स्वीकृतः ।

यथा दीपोऽन्यथा घापि को विशेषोऽस्य कारणात् ।

स्वप्रतिपत्तिद्वारेणान्यप्रतिपत्तिहेतुर्लोके व्यञ्जक' मिथो दीपादिवत् ॥ चेत् प्राक् मिदं स्यात् । समानजातीयोपादानलक्षणसिद्धेर्न तस्यैवातिशयस्य ज्ञानहेतोः, तस्य तत्सामग्री-
प्रत्ययत्वात् ।

ये पुनरसिद्धोपलम्भना कारणा एव, कुन्मलविषयत् घटादौ ।

अप्यभिज्ञानादयोपि सिद्धिहेतवो न हेतुलक्षणम् पुष्पन्ति ।

यद्यपि किञ्चिदुत्तरा अवारप्रतीति 'अ'प्रतीति पुर्वाग्रविषयविषया लङ्घित्यादि, तदपि न स्वलक्षणयोरभेदसाधने समर्थम्, तत्स्वभावाऽसिद्धे ।

सामान्येन वचने भिन्नविषयत्वस्याप्यविरोधः । एकविषययोरपि प्रतीत्यो पूर्वापरभा-
वाऽयोगात् । सन्निहितागनिहितकारणत्वेनेतेपादानुत्पादात् । सन्निधानेऽप्यनुत्पन्नस्यातत्त्वा-
रणात्वात् तयोर्भिन्नाखिलवारणत्वम् । तत्रैकाग्र्येऽपि शक्तस्याप्रतीक्षणात् युक्तिविरुद्धं पूर्वा-
परयोः प्रतीत्योरेकविषयत्वम् । प्रतीतिप्रतिभासस्वभावभेदेऽपि सामान्यादेव विषयत्वमप्य-
युक्तम्, घटादिव्यपि प्रसङ्गात् । तत्र दृष्टविरोधादसाधनत्वमिति चेत् । इहापि विरोधा-
भावः केन सिद्धः ? यावत् तत्राभिधेयतायांभेदेन व्याप्यो न साध्यते तावत् सन्निधौ
प्यतिरेकः । प्रतिकरणभेदः च भिन्नस्वभावः शब्दं श्रुती निविशमानो यदेकं साध्यते
किं घटादयः ? तत्रापि शब्दमेव व्यञ्जनभेदात् प्रतिभासभेद इति प्रत्ययस्यायुम् ॥

करणात्ता समग्रानां व्यापारादुपलब्धित ॥२६६॥

नियमेन च कार्यत्व व्यञ्जके तद्वत्त्वमवात् ।

न हि कदाचिदव्यापृतेषु करणेषु शब्दानुपलब्धिः । न चावश्य व्यञ्जकव्यापारोऽर्थ-
मुपलम्भयति, क्वचित् प्रवादीऽपि घटावनुपलब्धे ।

सैव नियमेनोपलब्धस्तदव्यापाराच्छब्दस्य तदुद्भवै स्यात् । अवर्तुम्यापारेपि
तत्सिद्धययोगात् व्यापिनिमित्तकारणमुपलम्भ इति चेत् । न इदानीं घटादिवु समाश्वासः ? तेषां
तथाऽनिर्दिष्टैरिति चेत् । शब्दः किमिष्टं तत्त्वमात्रपर्यायः । न चास्य कश्चिदनिश्चित इत्युक्तम् ।
प्रतिपिडे च व्यापिगिरिते ।

घटादीनां व्यञ्जकान्तरमभवाददोषः । प्रकाशो ह्येषा व्यञ्जकः सिद्धः । मृत्तालादीनां
व्यञ्जकत्वे तादृशा एव स्फुरन्ति अविशेषिते न तत्र व्यञ्जकानिश्चयः कारणा एव उपवारकस्य
गत्यन्तराभावात् ।

तदेतत् शब्देऽप्यपि तुल्यम् । तत्रापीन्द्रिययोग्यदेवतादिभ्यः करणानामतिशयात् घटादि-
कारकधर्मस्य च नरणेषु दृष्टे । तस्यैव प्रदीपादेविषयान्तरस्य च कस्यचित् व्यञ्जकान्ता-
रणात्वात् । तत्त्वान्तरानि तेषां व्यञ्जकानि स्युः । तत्साम्यं व्यक्ति शब्दस्य । भवन्ती या

करणेभ्योतिदामयता वा दान्दस्य ध्यवित्, आवरणविगम, विज्ञान वा, गत्यन्तराभावात् । तत्र नातिशयोक्त्यतिरिक्त्यताप्रसङ्गात् । तस्याः पूर्वापररूपहान्युपजननलक्षणत्वात् ॥

अथ

सदूपावरणानां च व्यक्तित्वे विगमो यदि ॥२६७॥

अभावे करणग्रामसामर्थ्यं किं न तद्भवेत् ।

न ह्यावरणस्याकिञ्चित्कराणि सम्प्राप्तिं नाम । विगमश्चाभावः । न चानाव-
शयं इति निषेदितमेतत् । नापि दान्दस्य नित्यस्य किञ्चिदावरणम्, असामर्थ्यादिति
उक्तम् । तस्मादावरणे वरणोपशेषः । नाप्येषामसामर्थ्यं तदभावाभावे] दम्बानुपलब्धे ।
अतो युक्तमेते गच्छन्त्यान् कुर्युः ॥

अन्यथा—

दान्दाविशेषादभ्येवामपि व्यक्तिः प्रसज्यते ॥२६८॥

तथाभ्युपगमे सर्वकारणाणां निरर्थता ।

यदि सर्वकारणसमानधर्माण्यपि कारणानि व्यञ्जकाणि न किञ्चिदानीं कार्यं स्यात् ।
न चैतद्युक्तं सर्वकारणानामानभेदप्रसङ्गात् । वस्तुगोप्याधेयविशेषत्वात् । आवरणभाव-
स्याश्रयत्वात् । वस्तुबोधेव ज्ञानस्यापि सिद्धत्वात् । ज्ञानं प्रति कारकत्वे वक्ष्यपितभा-
भूतानामभ्येवामपि तदाभावाप्रसङ्गेन सर्वस्य कार्यसाधकत्वात् ।

तस्मादप्यकारकानिमतोऽर्थकलापो न भवती, न विधागामिति व्यर्थ एव स्यात् ।
तथा वेदमनुपकार्योपकारकम् (क) निरीह^१ जगत् स्यात् ॥

अन्वयित्यत्ये च—

साधनं प्रत्यभिज्ञानं सत्प्रयोवादि शून्यतम् ॥२६९॥

अनुदाहरणं सर्वभावानां क्षणभङ्गगतः ।

क्षणभङ्गिनो हि सर्वमात्रा विज्ञानस्याङ्गारणत्वादित्युक्तम्, वक्ष्यते च । उत्पत्ति-
मन्तश्च परतः, सत्ताया आकस्मिकत्वायोगात् । तत्रेदं प्रत्यभिज्ञानं सत्प्रयोगमदिकं वक्ष्ये-
न्नेति शिरोरूपे । अपरापरस्माकनरावृत्तिष्वेव दीपादिषु दृष्टमिति विच्छेदमेव । न । अग्निप्र-
ज्वलनः साधर्म्यविप्रलम्भात् आत्मा दीपादिषु भावात् । अग्निप्रज्वलेन देवावष्टम्भेनोच्यते ?
तस्यैवाभेदस्य सर्वत्र धीर्वाप्येष विन्यत्वात् । तथा भेदस्यापीति चेत् । तेनैव मयापोस्तु ।
न च संग्रहितान् सिद्धिः । विवेकादर्शनादेनत्वमिति चेत् । न । ज्ञानधीर्वाप्येष सदसत्त्व-
मिदं स्वभावविवेचनमवात् । यदापराणि ज्ञानानि प्राक् सन्निहितकारणानि पूर्वज्ञानपरग्रा-

^१ निरीह—क०; निरीह—ब० वृत्ति ।

तान्येव स्युः । अजातानि तु वारणवैक्यं सूचयन्ति । समर्थस्य जननाद् । असमर्थस्यापि पुनः सामर्थ्याप्रतिलम्भात् । प्रतिलम्भे वा स्वर्याप्रयोगात् ।

तदयं सत्प्रयोग इत्यपि जननमेव, प्रयोगस्तु सामर्थ्यात्, स्वयं समर्थं तस्यानुपयोगात् । प्रयोग इत्यपीष्टसाधनसमर्थोत्पादनमेव । समानजातीयोपादानाधेयमनपेक्ष [वा] वात्स्यादि-प्रयोगवत् कर्मादिप्रयोगवच्च नश्यते ॥

योऽपि मग्यते यमर्थे प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षमेव । तत्र प्रत्यक्षादेव स्वर्यसिद्धिरिति । तदप्युत्तरत्र निवे[32a]त्स्यात् ।

बुध्य कुहेतुरन्योऽपि

नैव कश्चिदर्थो यः समानजातीयमन्वेति, सर्वधर्माणापेक्षदवस्थत्वात् । सर्वस्वर्यप्रति-
ज्ञायाश्च यथाभिधानं युक्तिविरोधादन्येऽपि नित्यहेतवो बान्ध्यदोषा ॥

बुद्धेरपुनराधये ॥२७०॥

बाधान्मुपेतप्रत्यक्षप्रतीक्षानुमितं समम् ।

यदि व्यक्तित्वनिर्दिष्टतत्त्वानुपूर्वीं जानयम् । तस्या अपौरुषेयत्वप्रसङ्गने बुद्धीनां पुष्पगुण-
त्वाभ्युपगमात् समयोऽत्रैव बाध्यते ।

प्रत्यक्षं स्वरूप्येतद यद् इमां बुद्धयः पुरयन्म्यानेभ्यः^१ पुरयगुणेभ्यो वा मनस्कारादिभ्यो
भवन्तीति । न च धर्मता नामाग्या भावाभाववित्तवाभ्याम् । स च भावः प्रत्यक्षः ।
अभावोप्यनुपलब्धिलक्षणं प्रत्यक्षसामर्थ्यमिति कस्यापि । तत्र एव पुष्पधार्यता बुद्धीनाम-
गुणेत्यान्वयमतिरेकसिद्धत्वावस्था ।

वि च—

आनुपूर्व्याच्च धर्मोभ्यो भेदः स्फोटनं चिन्तितः ॥२७१॥

कल्पनारोपिता सा स्यात् न च बाधुपपत्तयः ।

धर्मव्यतिरेका^२नुपूर्वीं स्फोटविचारानुक्रमेणैव प्रतिविहिता । नापि सा धर्मस्वभावा
वस्तुस्वभावस्य चैतद्विभक्त्यतिशयात् । अतद्वेषेषु तद्वृत्तमारोहप्रतिभासिन्या बुद्धेरपि विभ्रम
स्यादानुपूर्वीति । सा च कथमपौरुषेयी बुद्धिविद्वत्पुनःप्रत्युपस्थात्वात् । अपि चात्यन्तित्वस्य
कस्यचित् स्वभावस्याभावात् भवता ध्वनिनाम्नात्यन्तित्वेन भवितव्यम् । न चाहेतुमोक्षद्वे-
तुको वा नित्यं भवेत् न च पुष्पव्यापारान् । तस्मात् पौरुषेयः ॥

यद्यपिदं गम्यते अनात्यन्तिको ध्वनिरन्यो वा भाव इति ?

तत्तात्त्विकानुबन्धित्वाभावात्स्यादित्युक्तं ध्वने ॥२७२॥

न हि नामो भावानां कुतश्चिद्भवति । तद्भावस्वभावो भवेत्, भावस्यैव स्वहेतुस्य तदमेवो भावात् । न च भावविशेषस्वभावः, तस्य निषेत्समानत्वान् । तस्माद्भावमान स्वभावः स्यात् । तेन चाप्येष्टो वा सताभाजनः सर्व एव भावोऽज्ञात्यन्तिक इति सिद्धं भवति ।

न हिदम्, तत्सर्वं नामस्याहरजन्मासिद्धे । तथा ह्यग्निना काष्ठं दण्डेन घट इति विनाशहेतवो भावानां दृश्यन्ते । अन्वयन्यनिरोधानुविधानं हेतुहेतुमतोर्लक्षणमाह । न । पूर्वस्य स्वरस्य निरोधेऽप्यस्य विविधप्रत्ययाधयेन विहनस्यान्वयते ।

अस्तु शक्तिः काष्ठविनाशहेतुः । स विनाशोऽग्निजन्मा किं काष्ठमेवाहोस्विदर्यान्तरम् ?

अग्नेरर्यान्तरोत्पत्तौ भवेत् काष्ठस्य वर्धनम् ।

अविनाशान्

किमित्यर्यान्तरादर्थान्तरजन्मनि काष्ठमभूत् नाम, न दृश्यत वा ? अतिप्रसङ्गो ह्यस्य स्यात् ।

त एवास्य विनाश इति चेत्

यदि स एवाग्नौऽग्निजन्माऽभावस्तदिदमभूत्तत्वात् दृश्यत इति । भवतु तस्मैव नामाऽभाव इति ।

तथापि

कथम् ॥२७३॥

अन्योऽप्यस्य विनाशः

न हि कस्यचिदर्थस्य नामकरणमात्रेण काष्ठं न दृश्यत इत्युक्तम् । न चाप्योऽस्त्य विनाशोऽतिप्रसङ्गान्, विशेषमावातस्यार्यान्तरत्वेन वस्तुभूतस्य तदन्वयेन । काष्ठोऽग्निरुत स्वभावो विनाशो न सर्व इति चेत् । काष्ठ इति कः संबन्धः ? आध्यात्मिकसंबन्धश्चेत् । न । तस्य निषेत्समानत्वान् । जन्मजननावश्चेत् । अग्नेरिति किम् ? काष्ठादेव भावान् । तदपेक्षादुपगतेऽसौ इति चेत् । अनतिशयलाभिनः कापेक्षा ? लामे वा अपर-काष्ठजन्म स्यात् । पूर्वं स्वप्रच्युतिकारणं गर्भं दृश्यते । तत्र एवान्ते पूर्वविनाश इति चेत् । न पूर्वोपास्य संबन्ध इति त एव प्रसङ्गोऽगम्यमानश्च ।

तदवश्यं विनाशतत्त्वव्योम्यमुत्तरमनिवृत्तं प्रत्युपकुर्वानोऽग्निरपूर्वमेव जनयतीति पूर्वं तदवश्यं दृश्यते । काष्ठविनाश इति च काष्ठभावात् च्यवते । न चाभावः कार्यस्त्वकारी वा वारक एवेत्यनपेक्षणीय इत्युक्तम् । स्वभावाभावात् ततो भेदे निवर्तमा[32b]नस्य भावस्य स्वभाव एव समायित स्यादिति कथममृतो नाम ।

तस्मान्नान्योन्यस्य विनाशः ॥

अस्तु काष्ठं कस्मान्न दृश्यते ।

नोऽपमर्थान्तराववाप्यदशनेनया विरोधः ?

तत्परिग्रहतत्त्वेन तेनाऽनावरणं यत् ॥२७४॥

यदि तेनार्थान्तरणं परिग्रहीतमिति वाच्यं न दृश्येत, तत्वाप्यदशनावरणमित्यापन्नम् । न चैतद्गुणम्, आवरणं हि दर्शनं 'वर्ष्नीयाप्राग्निघातादीनि द्रव्यसामर्थ्यानि । सर्वप्रतिबन्धे च न-वनेनेव द्रव्यं विनाशितं स्यात्, सर्वशक्तिप्रचयावना[ति], पुनस्तत्राप्यग्नाविव प्रसङ्गाद् अनवस्था । अत्रानुपपत्त्यास्याभिघातसामर्थ्यादिषु सता वा तेनाग्नौ न विनाशितम् ?

यदि चाग्निसम्प्लवस्य विनाशाख्यस्यायस्य परिग्रहात् काष्ठं न दृष्टम् ।

विनाशाख्यं विनाशितं स्यादुत्पत्तेस्तत् पुनः ।

काष्ठस्य दर्शनं

अवश्यं दृष्टुत्पत्तिमत्र विनाशेन विनष्टव्याम् । तस्मिन् विनष्टे पुनः काष्ठादीना-
म-मज्जनं स्यात् ।

हस्तुपाते चैत्रपुनर्भवः ॥२७५॥

यथाऽप्राप्येवमिति चेत् हन्तुर्नाऽभरणत्वेन ।

विनाशस्य विनाशोऽपि न वस्तुन प्रत्यापत्तिः । न हि हन्तरि हृते तद्धतं प्रत्युज्जी-
वतीति चेत् । न । हन्तुस्तद्घातहेतुत्वात् । न ब्रूमो विनाशाहेतोरग्निरव्ययत्वेनैव विनाशेन
भविष्यमिति । किं तर्हि ? आवाभावस्यात्यन्तानुपलब्धिपक्षस्य । तन्निवृत्ती काश्या
गतिरवभाषस्थितः ? हन्ता हि चैत्रस्य न नाशकल्पः । किं तर्हि ? दण्डादिकल्पः ।
नाशकल्पे ह्यस्य मरणं तन्निवृत्ती स्यादेवास्य पुनर्याव ॥

अन्यत्वेऽपि नाशस्य स्यादघातः काष्ठमेव तु ॥२७६॥

तस्य तत्त्वावहेतुस्य नातोऽप्यस्य विद्यते गतिः ।

अनर्थान्तरमूत्रो विनाशः काष्ठात् । तदेव तद्वद्वति । तच्च प्रागेवास्तीति विमर्श-
सामर्थ्यं यस्याधीनाम् ? तस्मात्तु(तदनु)पचारात्तत्र नापेक्ष्यतो कथञ्चित्, नाप्यस्येवमिति
सम्बन्धमर्हेति, तत्प्राग्वारनिबन्धनत्वात् । अन्यथातिप्रसङ्गः स्यात् ।

पारम्पर्यशेषनारेऽप्यन्यथमयं विकल्पोऽनेति । स किमुपपारोऽर्थान्तरमाहोस्त्वित-
देवेति ? तदर्थान्तरावेऽपि तस्यति पुनरुपपारकत्वादिपर्यनुयोगस्तदवस्थः । तद्योजन्यत्वेऽपि ।
तस्मात् सतो रूपस्य तत्त्वान्यत्वाऽन्यतिक्रमात् । तत्रकारोत्पादनस्य च रूपनिष्पादनलक्षणत्वात् ।
तदतिक्रमाविवलो न कर्तव्येति न कस्यचिदेतुरहेतुद्वयं नापेक्षते । तस्मात् स्वयमयं
भावस्तत्त्वभाव इति सिद्धम् ॥

अहेतुत्वेऽपि नाशस्य नित्यत्वाद्भूतनाशयोः ॥२७७॥

सहभावप्रसङ्गश्चेदसतो नित्यता कुतः ।

स्यादेतद्—^१यस्यापि विनाशोऽहेतुक सोऽवस्य नित्य इति भावस्तदभावलक्षणो विनाशश्च सह स्यात्तामिति । न । तस्य नित्यानित्यपर्यायोभावात् । न ह्यसत्यस्य विकल्प भवति । तयोर्वस्तुपर्यवत्त्वात् । विनाशस्य चाकिञ्चित्त्वात् । भवतो हि केनचित् सहभाव स्यात् । न च विनाशो भवति । तस्माददोषः ॥

असत्त्वेऽभावनाशित्वप्रसङ्गोऽपि न युज्यते ॥२७८॥

यस्माद्भावस्य नाशेन न विनाशमभिप्रेत्यते ।

कथमाह विनाशो भाव नाशयेदतोऽविनाशो भाव स्यादित्यप्रसङ्ग एव । विनाशाद्भाव-
नाशाश्च्युत्पन्नमाह । यो हि विनाश इति निश्चिन्नेत्याह स कथं ततो भावनाशमिच्छेत् ।

कथमिदानीमसति ^२नाशे भावो नष्टो नाम ? नाऽसद्विनाशा नष्टा गच्छन्ते प्रत्युत्पन्ना-
वस्थापाम् । न हि यो येनाऽऽज्ञानं स तेन तया व्यपदिश्यते, प्रतीयते वा । यथाऽश्वो
विपापेन । न च विनाशो नास्त्येव । स तु नास्ति यो भावस्य भवेत् ।^३ भाव एव क्षणस्थितिधर्मा
विनाश । तमस्य स्वभावमुत्तरकाल विभावयन्तो नाशोऽस्य भूत इति यथाप्रतीति व्यपदित्य-
तीत्युक्तम् । न हि भावस्य किञ्चित् नदाचिद्भवति । स एव केवल स्वहेतुभ्यस्तथाभूतो
भवति । तत्र केनचिद्भवता स नष्टः । किं तर्हि ? स्वभाव एवास्य येन स नष्टो नाम ॥

कथं तर्हीदानीमहेतुको विनाशो भवतीत्युच्यते ?

नश्यन् भावोऽपरत्वेऽस इति तन्नाशनाश सा ॥२७९॥

अवस्थाऽहेतुस्वतन्त्रस्या भेदमारोप्य चेत्तसा ।

न भावो भावोऽपरस्मान्नाश प्रतिलभते, त्वयामृतस्यैव स्वयं जानैरित्यपरत्वेऽसमर्भ-
[33a]प्रतिपक्षार्थं तत्त्वभावज्ञापनेनार्थान्तरमिव धर्मिणो धर्मं चेतसा विभज्य तन्मात्रविज्ञासाया
स्वभाव एव तयोच्यते । तदैतन्मन्दबुद्धयः क्वचित्तत्त्वार्थनाम् पोषमाश्रयिप्रलम्बा नाश गूणम्,
तस्य च भावमारोप्य सहेतुत्वमहेतुक वाऽप्यभिहिततत्त्वया भाववित्तयाऽऽपानमाकुलयन्ति ॥

स्वतोऽपि भावेऽभावस्य विकल्पश्चेदस्य सप्तः ॥२८०॥

नन्वेपरभाविष्येऽपि विनाशस्य स्वत एव भावस्य मन्नाऽप्य तत्त्वान्वयविकल्पस्तुल्यः ।
तदा किमर्थान्तरभावे भावो न दृश्यते । अन्वयान्तरत्वेऽपि तदेव सद्भवति । तत्र किञ्चिदस्य
जातमिति कथं विनाशो नाम ?

नन्दः

न तस्य किञ्चिद्भवति न भवत्येव वेद्यतम् ।

^१ यथापि—क०

^२ भवति—क०

^३ विनाशे—क०

इत्युक्तम् ।

न ह्ययं विनाशोऽन्यो वा कश्चिच्छूरास्य भवतीत्याह । किं तर्हि ? स एव भावो न भवति । यदि हि मत्स्यचिच्छूराव श्रूयाथ भावोऽनेन निवर्तितः स्यात् । तथा च भावनिवृत्तौ प्रस्तुतायामप्रस्तुतमेवोक्तं स्यात् । न हि मत्स्यचिच्छूरावेन भावो न भूतो नाम । तदा न भूतो यदि स्वयं न भवेत् । न भवतीति च प्रसङ्गप्रतिषेध एव न पर्युदासः । अन्यथेहापि मत्स्यचिच्छूरावे न प्रतिषेधपर्युदासयो रुरभेदः स्यात् । उभयत्रापि विवे प्राधान्यात् । एव चाप्रतिषेधात् कस्यचित् पर्युदासोऽपि कश्चिन्न स्यात् । यदि हि किञ्चिन्नवर्तेत तदा तद्व्यतिरेकि वस्तुस्थेन तत्पर्युदासेन । तच्च नास्ति, सर्वत्र निवृत्तिर्भवतीत्युक्ते मत्स्यचिच्छूरास्यैव प्रतीते । तस्याऽनेनार्थान्तरभाव एवोक्तः स्यात् । न तयो परस्पर विवेकः । अधिकवेक ए पर्युदासः । तदेष व्यतिरेकाऽभावादन्यथोऽपि न स्यात्, तस्यैव स्वभावात्स्वतिलक्षणत्वात् । तत् स्थितिश्च तदव्यव्यतिरेके सति स्यात् । न च नास्त्योक्तप्रवृत्तिनिवृत्तिक जगत् स्यात् । तस्माद्यस्य नाशो भवतीत्युच्यते स स्वयमेव न भवतीत्युक्तं स्यात् । न वै घोषसाम्राट्पि यान्तरदृष्टो विधिः सर्वत्र योज्यमर्हति । न हि गर्दभ इति नामकरणाद्व्यतिरेकधर्मा मनुष्येऽपि योज्या । तथा न चैत्रस्य पुनो भवतीत्यत्र दृष्टो विधिविनाशोऽपि, विरोधात् । एव चाभिधानेऽपि प्रयोजनमावेष्टितमेव ॥

अतो

भावे ह्येव विकल्पः स्याद्विधेर्वस्त्वनुरोधतः ॥९८१॥

भावाऽवश्यं भवन्तमपेक्षते । स च स्वभाव एव, विस्वभावस्य स्वविद्वेषापर समाने शास्त्रात् । व्यापार इति हि तस्याभूतस्वभावोत्पत्तिः । आ नि स्वभावस्य वयं स्यात् ? कथमिदानीं भवत्यभावात् साधविषाणमित्यादिब्यवहारः । न वै साधविषाणं किञ्चिच्छूवतीत्युच्यतेऽपि त्वयमस्य न भवतीति भावप्रतिषेध एव क्रियते ।

अपि च व्यवहृताः एतदेव व्यापारयदिव समारोप्यादन्तर्गता प्रवर्त्तते केनचित् । न तु तथा । सर्वार्थविवेकतः हि तत्र तत्त्वम् । न कस्यचित् समावेशः । न तत्त्वेन विनाशः, वस्तुनि तद्भावात् । अत्रापि यदि नक्तृभिरेव स्यात्प्येते न तु स्वयं तथा, तथा न भवतीतीष्टमेतत् । तस्मात् स्वयं भवन् स्वभावा विकल्पः^१ नातिवर्तते तत्रैवमन्तत्त्वमिति ॥

अतस्त्वमेव स्वभावरस्यान्तत्त्वमिति । न हि स्वराद्योत्पन्नदेव परस्परमन्तत्त्वम् । स्वभावाप्रतिबन्धोऽन्यत्त्वमिति चेत् । कोऽथ प्रतिबन्धो नाम येन स च न स्यात्, नान्यत्वभावात् । अनेति चेत् । सर्वकारणानां परस्परमन्तत्त्वता स्यात् । तथा च सर्वं सर्वस्य समन्वितुषोपीति न करिषत् कुलरिषदन्यं स्यात् । एव चाऽव्याच्यतेऽपि वार्त्तकारणभाव एव शब्दान्तरगेकता स्यात्प्राप्त्येव । स्वभावाऽननुधम त्वन्तत्त्व द्वयम् । स स्वभाववता परस्परमन्तत्त्वैत्युक्तमेव । न च तज्जन्मलक्षणात् स्वभावप्रतिषेधोऽन्यत्त्वमिति प्रतिबन्धो नाम, वनायत्तस्य आभिधाराविरोधात् । ततो धर्मभेदान्नान्तत्त्वम् ।

ज्ञानकृतः प्रतिबन्ध इति चेत् । स्वादेतत्—यत्प्रतिपत्तिनान्तरीयकं यन्ज्ञानं तद्गतौ [33b]नियमेन तत्प्रतिभासनात् तद्वत्द्रूपमप्यवाज्यमिति । न । तस्य निस्त्वभावत्वात् स्वयम् । स एव हि तस्य स्वभावो यः प्रतिभाति । स्वभावस्ये तद्वत् प्रतिभासनप्रसङ्गात् । अप्रतिभासमानस्य च दृश्यस्याभावात् । अदृश्यत्वेऽपि न तद्रूपं ज्ञानमिति कस्य किमायता प्रतीतिः । न च यददायत्तप्रतीतिकं तस्य स्वभावप्रतिभास एव नश्यति । प्रकाशावत्प्रतीतीनामिव नीला-बीनाम् । का च तस्यार्थस्य प्रत्यासत्तिस्तत्र यत्तस्मिन्ननात्मरूपे प्रतीयमाने स स्वयं प्रत्युपतिष्ठते ।

अतिप्रसङ्गो ह्येव स्यात् । प्रतीयमानस्य तदुपादानतेति चेत् । कोऽयमुपादानार्थः ? न कार्यकारणभावोऽनन्युपगमात् । अन्युपगमे वा न कार्यकारणे नियमेनाऽन्योऽप्यप्रतीतिप्रत्यु-पस्थापने । प्रतीतेरेव तन्नागन्तरीयकत्वात् प्रत्यासत्तिरिति चेत् । ननु र्भावाऽसति प्रतिबन्धे न युवनेत्युच्यते । न चाकार्यकारणयोः कश्चित् प्रतिबन्ध इति चोक्तम् । यत्प्रतिपत्तिनान्तरीयकं यन्ज्ञानमित्यपि तज्ज्ञाने सति स्यात् । न हि यो विज्ञाने स्वरूपीणास्वरूपपाससंगेण न भासते तस्य किञ्चिज्ज्ञानम् । तदभावात् स्थित्यववाच्यतालक्षणमर्थरूपस्य । तद्भूतता वस्तुतस्तरथा-न्तरभागा भवितव्यम् ॥

यस्य तु विनश्यतो नावन्त्यं न किञ्चिद्भवति तेन

न भावो भवतीत्युपगतभावो भवतीत्यपि ।

यद्यप्य भावस्याऽभावो भवतीत्याह तदपि भावो न भवतीत्येवोक्तं भवति । एवं हि न निवर्तितो भवति, प्रतिषेधे विधेरश्वभावात् । तत एवास्य विवाधे न कश्चिच्छेदः ॥

तथा हि—

अपेक्षयेत् परं कार्यं यदि क्षितेति किञ्चन ॥२८२॥

यदि(इ)किञ्चित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ।

रात्रिं हि नार्थे कारकं भवति । न च नश्यतो भावस्य किञ्चित् कार्यमित्युक्तम् । तस्माद्यो नाम नाशहेतुः स भावे न किञ्चित् करातीत्यनिमित्तकरो नापेक्षणीयः । तस्य ध-मिदानौमन्युत्पन्नानिदावस्त्यवस्थ एव भावो नष्टो नागः ?

नन्वतिशयोक्त्यभाविष्य स एव तस्यातिशय उत्पन्न इति कथं ॥ नष्टो नाम ? तेन नायं तदवस्थो नष्टो नाम । येन स्वयं न भवति तेन नष्टो नार्थान्तरोत्पादादित्युक्तम् । न ह्यति-शयोक्त्या स्वयं न भूतो नाम । अभावस्य सर्वातिशयोक्त्यनित्यवस्था सर्वभावधर्मविधेर-लक्षणत्वात् । भावस्य चोत्पत्तिप्रमापेक्षलक्षणत्वात् । तस्माज्जाभावे कस्यचिद्भावोपशेषोऽ-न्यस्य ॥

एतेनाशहेतुकत्वेऽपि ह्यभूत्वा नाऽभावतः ॥२८३॥

सत्तानाशित्वदोषस्य प्रत्याख्यातं प्रसङ्गजनम् ॥

योऽपि मन्वते—अहेतुवेऽपि विनाशेऽभूत्तास्य भावात् सत्ता, अनित्यत्वं च दुर्निवारम् ।
अभूत्वा भवप्रहेतुवो भवतीत्यपि विरुद्धमिति—सोप्यनेनैव प्रत्याख्यात । कस्यचिद्वा-
चानभ्युपगमात् ॥

यथा केषांचिदेवैष्ट प्रतिषो जन्मिनां तथा ॥२८४॥

मादा १ स्वभावो भावानां वानुत्पत्तिमतां यदि ।

अथापि स्याद्भवतु नाम स्वभाव एव भावानां च इमे क्षणस्थितिधर्माणि । न तूत्पत्ति
मतामेव भविष्यति ।

न हि स्वभाव इति सर्वं सर्वस्य स्वभावो भवति । प्रतिपादयताम् ॥

सत्यमेतत् । तथाऽपि

स्वभावनियमाद्धेतो स्वभावनियम कस्ते ॥२८५॥

नामित्ये कथमेवोऽस्ति भेदकानामभावात् ।

न च प्रतिषोऽयो वा स्वभावोऽकस्मात् प्रतिनियमवान् । यादृशी तु स्वहेतो शक्ति
स्थितिस्तादृश फल भवतीति हेतुस्वभावनियमता फलस्वभावनिधयम् । आकस्मिकत्वेऽप्यस्योक्तो
दोषः । प्रतिपादयताहेतुस्वभावप्रतिनियमवत् नन्वरजनने^१ प्रतिनियमस्वभाव भाव पदपामो
येन तज्जन्मा तथा स्यान्नात्य, सर्वाकारजन्मना विनाशदर्शनात् ।

नन्विदमप्यनिश्चयेयम्—सर्वाकारजन्मानो नश्यन्तीति सामान्यं शेषदर्शनात् । विषय-
शक्तयो हि सामान्यो दूष्यन्ते । तत्र कानिच स्वावर्णि याज्जन्मनस्य जनयेत् । न ।
सौमधिकारात् । ये कदाचित् क्वचित् केनचिज्ज्ञाता सन्तो न जायन्ते, तेषां^२ सत्त्वानुबन्धी
मादा इति श्रुतम् । त एव वृत्तका अकित्या साध्यन्ते । न ह्ययं सभवोऽस्ति यत्ते ज्ञानजनन
स्वभावा पुनरनष्टा न जनयेत् अपेक्षेत्[34a]न^३ वा पर तज्जन्मनस्वभावस्य निष्पत्तेः । न
च तेष्वनपेक्षेषु कस्यचित् कदाचित् किञ्चिज्ज्ञान निवर्त्तनम् । न चैवभूत किञ्चिदस्ति, सर्वस्य
केनचित् कदाचित् क्वचित्ज्ञानात् । ज्ञानमात्रक्रियावामप्यज्ञानमप्येव यस्त्वेव न स्यात् । तदा
हि तत्क्षणं वस्तिवति अदपाम । तस्य च विनाशान्वयविचारात् स सत्त्वानुबन्धी ॥

प्रत्याख्येयास्त एवैषा सन्नधस्यापि मिश्रता ॥२८६॥

अत एव यथोपतादस्तुयात्रानुबन्धित्वादिनाशस्य शब्दवत् सन्नधनित्यतापि प्रत्याख्येया ।

या च सन्नधनित्यतायाऽर्थप्रतिपत्त्याययो जैमिनीवेत्यर्थे, साऽर्थान्तरमेव न
भवति । तथा हि योम्यतेति रूपातिशय एव भावानामित्यावेदितं प्राक् ॥

^१ नादास्व०—क०

^२ नन्वरजननप्रतिनियतस्वभाव—क०

^३ सन्तानानुबन्धी—क०

^४ अपेक्षेतरापर—क०

अस्तु चार्थान्तरं तथापि

संबन्धदोषैः प्रागुक्तैः शब्दशक्तिद्वयं रूपिता ।

उक्तो हि संबन्धार्थान्तरवादेऽनेकप्रकारो दोषः । तेनैव सा शब्दशक्तिद्वयमिति न पुनरुच्यते ॥

अपि च—

नाऽपीरूपेयमित्येव यथार्थज्ञानसाधनम् ॥२८७॥

बुद्धोऽन्यथाऽपि बहुधादिवदुष्टः पुरुषावता ।

भवन्तु नामाऽपीरूपेयाः वेदिकाः शब्दास्तथापि सभाष्यमेवैवामययार्थज्ञानहेतुत्वम् । न हि पुरुषोपोपमानादेवार्थं ज्ञानचिध्नमः, तद्वहितानामपि प्रदीपादीनां मीलोत्पलादिषु वितथ-
ज्ञानजननात् । तदिमे शब्दाः सस्कारनिरपेक्षाः प्रकृत्या पार्थेयं प्रतिभास^१हेतवः स्युः स्वभाव-
विमेषाद्बहुधादिवत्, वितथव्यक्तयश्च नियमेनैव । नियमकारणाभावादयुक्तमिति चेत् ।
अपितयव्यक्तियनियमे किं कारणम् ? तस्माद्यथार्थव्यक्तियनियमवत् प्रकृत्याऽन्ययार्थव्यक्ति-
नियमः किं न कल्प्यते ? अथवा बहुधादिवदेवार्थपूभयज्ञानहेतुत्वं स्यात् । न ह्यपीरूपेया
अपि बहुधादय एकन यथार्थज्ञानहेतवोऽपि सर्वत्र तथा भवन्तीति । तथा शब्दानामन्यपीर-
ूपेयत्वेऽप्युभयं स्यादिति ।

अथतु बहुधादीनां कृतकत्वाद्यथाश्रयव्यवसायव्याप्यत्वं, न पुनर्निरूप्य शब्देऽप्येतदस्ति ।
नन्वेवविषोऽन्यथाऽप्यस्त्येव धर्मैस्तेषामपि सकेतवलादन्यथावृत्तैः कार्यजननस्वभावविरपती
र्यथा समयादेरपेक्षणीयस्याभावात् ततः प्रतीतिरर्गेषु सर्वस्य सर्वदा स्यात् । न चास्ति ।
तस्मान्न शब्दः^२ स्थितस्वभावः^३ इति ॥

अपि च—

न ज्ञानहेतुत्वं स्यात् तस्मिन्प्रकृतके मते ॥२८८॥

निरयेभ्यो वस्तुसामर्थ्यात् हि जन्मास्ति कल्पयितुं ।

यद्यकृतकः शब्दः न तस्मादर्थेषु प्रतीतिरेव स्यात् । प्रतीतिजन्मेवैवकालयोस्तुल्यरूपरस-
प्रतीतिजन्मनि सामर्थ्यसमावृत्त्याऽप्योगात् । 'एवमय जनको जैवम्' इति विवेचनीयस्य रूपभेद-
स्याऽभावात् । न बाद्दोषप्रज्ञानकस्तादृश एव जनको युक्तः । अन्यथापेक्षापि निषिद्धं ।
तस्मान्न नित्यानां कञ्चित् विज्ञानजननसामर्थ्यम्, कदापिदजनने नित्यपजननप्रसङ्गात्, कार्य-
सातत्याऽप्रसङ्गान्त्व ॥ ते कञ्चित् कर्तार इत्युक्तप्रायम् ॥^४

यथा श्रव्येताः नित्याग्निमतेष्वकाशादिषु प्रतिपत्तयस्ता अपि न तत्स्वभावमाविश्य ।
तथा हि—

१ प्रतीतिहे—क०

३ भावाः—क०

२ शब्दाः—क०

४ इत्युक्तं प्राक्—क०

विकल्पवासनोद्भूता समारोपितगोचरा ॥२८९॥

जायन्ते बुद्धयस्तत्र केवलं नावगोचरा ।

स्वलक्षणविषया हि बुद्धिनिर्गमेन तयोऽप्यतोपस्थापना^१नुविधानितीति तस्मिन् साध्याकारणे योग्यता भवत्येव । तद्यदि नित्यानां यदायानां स्वलक्षणे कस्यचित् ज्ञानस्यान्, सर्वस्य सर्वदा स्यात् । यद्येवमिदं हि व्यक्तं यच्चचित् कस्यचिदुपयुक्तमानास्तदुपजननं योग्याऽतिशयप्रतिलम्भहेतुं वस्तुविषयपक्षेऽन्त इति युक्तम् । तथाऽप्यवशिष्टो नित्यो भावः केनचिद्गृहमाणं तत्कारणापेक्षो यदि ग्रहणमस्य जनयत् युक्तं यत्तेनैव गृह्यते । तच्च [34b] म्पिनस्वभावत्वात् न भवतीति सर्वेण समं गृह्यते न वा केनचिदिदिनि रान् वेनचिद् बुद्धौ न नित्यं वक्षिद्वैतान्द्रिय स्यात् । न चैतदस्ति । तस्मादवसामर्थ्यानिषेधा समारोपितगोचरा आन्तरमेवोपादानं किमन्यवस्तानामप्रबोधमाश्रित्य बाह्यार्थानुभूत्या भ्रान्त्य एवाऽऽवाद्यादिषु सर्वस्य भवतीति । तस्माद्वापरावृत्तिधर्माणं शब्दा । तच्चे वा कुत एतदयितव्यं प्रतीतय एवेति । न हि “अग्निहिनस्य भेषजम्” [तैत्ति० स० ७.४.१८२] इत्यादिषु यौतप्रतिपातसामर्थ्यं लोकप्रसिद्धमन्ते लयाप्यत इति सर्वं तथा भवति । लोकस्य स्वेच्छाकृतसद्भेदानुव्यवहारात् ‘विमद सोम’ स्यसद्भेदेतमनुविदधदेव प्रत्येत्याहोमिवच्छब्दस्वभावस्थिते इति सदेह । लोकेच्छायाऽपि परावर्त्यमाना शब्दा पुनस्त्यत्राव्यया दृश्यन्ते इति लोकप्रसिद्धयनुविधानेऽपि^२ ‘सामर्थ्येयाम ग्यामाव । तस्मात् कस्यचिदवैपरीत्यदसौऽपि सर्वेषां तथाभावे न सिध्यति ।

अकृतकस्वभावत्वेऽपि ह्येषा कश्चिन्मिध्मार्थनिवर्तोऽपि स्यादिति स्वभावापरिहानात् सर्वत्र सदाय स्यात् ॥

मिष्यात्वं कृतकेष्वेव दृष्टमित्यकृतं च ॥२९०॥

साधार्यं व्यतिरेकस्य विरोधि व्यापनाद्यधि ।

अथ यन्मिध्मार्थं यच्च तदसिद्धं कृतकमिति हेतुव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकस्य व्याप्तेरन्यथाऽनभवात्कृतक सत्यार्थगिति स्वादिनाऽप्यन्वयः । यो हि यथाऽप्यन्तस्तत्र सद्बुधतिरेक आद्य इत्यतः । न च विरुद्धवीरेकत्र समवोक्तिः । अनभवे च विजातीयस्य स्वप्नराक्षायारिष्टार्थसिद्धे, तत्साधकत्वाच्च^३ सिद्धस्य व्यर्थमन्वयदर्शनम्, व्यतिरेकमात्रमेव सिद्धिरिति । सत्यमेतदपि विपक्षयोर्व्याप्यव्यापकभाव सिध्यतः ॥ ॥ तु न सिद्धं यस्मात्—

हेतावतसम्बन्धुत्वे भावस्तस्यापि श्रद्दुष्यते ॥२९१॥

विरुद्धानां यदायानामपि स्थापकवर्शनात् ।

यदि हेतो साध्यविषयेऽप्याव गिष्येतदा साध्यव्यतिरेक हेतुव्यतिरेको व्याप्नुयात् । न च तत्र तस्याऽनभवे प्रमाणं पश्याम । न चाविच्छेदिविधं प्रतिपद्यसाधनो यद्विरोधप्रसङ्गात् । न चैक्यं दृष्टस्यावधारणमव एव, पृथक्चिद्वदमहेशादिनामपि दर्शनात्, अस्तित्ववत् प्रप्रत्यानन्तरीयकैतरयो । न च तथाविधस्याऽऽशानादसत्यमेव ॥

यस्मात्—

नास्तत्ताद्विद्विदित्युक्तं सर्वतोऽनुपलम्बनात् ॥२९२॥

प्रतिष्ठापामसत्तायां सन्दिग्धा व्यतिरेकिता ।

न ह्ययं पुरुषमात्रक सर्वं द्रष्टुं समर्थो येनास्य दर्शननिवृत्त्या न तथा स्यात् । यस्य हि ज्ञानं ज्ञेयसत्ता न व्यभिचरति स एव बुद्ध्याणं बोधेन—अदर्शनाभासीति । तदियं स्वभावदेन-
कालविप्रकर्षेण सन्तोष्यनुपलक्ष्या, स्वं । तथा हि कोऽप्यन्तरोक्षेऽर्थे सबाधनमितरद्वास्तवदर्शी
बधनस्वाकृतकरयेनरस्य वा विभावयितुं समर्थः । प्रतिपादितं चेत्तत् । बवचित्तयावृष्टानाम-
व्यर्थाणां पुनः कश्चिदन्वयाभावः । यया यच्चिद्देवो मधुराणि तिम्वकलानि सस्कारविशेषादा-
मलकीकलानि च । न चेदानीमवृष्टिना तानि प्रतिक्षिप्यव्याख्येयि । तस्यावृष्टतां च
स्याभिव्यर्थार्थं चेति न विरोध इत्याम ॥

न ह्येयमनुपलब्धिरद्वयत्वमस्वभावसाधिवेत्युक्तम् । तेन यत् किञ्चिन्मिथ्यार्थं तत्सर्वं
पीत्येयमित्यनिश्चयादव्याप्तिः । तथा हि—

अन्वयो व्यतिरेको वा सत्त्वं वा साध्यवर्गिणि ॥२९३॥

तन्निश्चयकर्तृताः सिध्यन्ति यदि साधनम् ।

तथा चोक्तम्—“य एव तूभयनिश्चिनवाची स साधनं दूषणं वा । नाग्नरप्रसिद्धः
सदिग्धवाची, पुनः साधनापेक्षत्वात्” इति । को ह्यदृष्टविरोधस्य सम्भवः प्रत्याचक्षीत ।
तदयं व्यतिरेकः सत्तादसाधनम् ॥

अ[352]पि च

यत्र तावद्विषयस्य वक्ष्यते व्यतिरेकिता ॥२९४॥

स एवास्य सपक्षः स्यात् सर्वो हेतुरतोन्वयी ।

यत् किञ्चिन्मिथ्यार्थं तत् सर्वं पीत्येवमिति हेतुविषयेण साध्यविषयस्य व्याप्तिस्वभा-
वेऽभावसिद्धौ स्यात् । तदभावे भवनत्वेन व्याप्यवयोभात् । यैव च विज्ञानोपयोग्यवृत्तिसिद्धिः
सैवान्वयस्थितिः, विषयव्यवच्छेदलक्षणत्वात् साध्यस्य । प्रतिषेधद्वयान्च विधित्तिद्वेति
काऽनन्वयाऽप्यतिरेकव्याप्तिसिद्धिः । तत्र कश्चिद्धेतुरतोन्वयी नाम । एकव्यवच्छेदस्य विज्ञातीय-
सिद्धान्तात्मीयकत्वात् । अनित्यनिरात्मताविव्यवच्छेदेऽपि तथा स्यात् । न । व्यतिरेक-
व्यवच्छेदस्य भावरूपत्वात् । न भावरूपव्यवच्छेदे भवानुपपन्नः । अभावव्यवच्छेदस्तु
नियमेन भावोपस्थापनः । भावाभावयोरन्योन्याविवेककृत्त्वात् । अभावरूपस्तु व्यतिरेकः ।
स व्यतिरेच्यमानो भावमुपस्थापयति ।

नैव नैरात्म्यादयं, स्वभावविशेषात् । क्रियाभोगाधिष्ठानाज्ज्ञानो ह्यात्मा निरात्मा ।
तत्त्वानन्वयलक्षणत्वादात्मनः । तद्वपुः नैरात्म्यं नात्मनिवृत्तिमात्रम्, अन्यथा निरुपाय्ये
कृतकत्वाद्योगात् न ततो नैरात्म्यसिद्धिः स्यात् । आत्मव्यवच्छेदेन निरात्मनो भावस्य
परामर्शदोष इति चेत् । पर्युदात्ते बतुमस्यार्थात्तदेव वस्तुस्य नैरात्म्यमायानम् ।

यस्यापि नाभावस्तो व्यतिरेकस्तस्य भावरूपव्यवच्छेदे न भावसिद्धिः स्यादिति नाग्वयानुपदगस्तथाऽनैरस्येऽपि न भावसिद्धिः स्यात् । यथा 'नेद निरात्मक जीवच्छरीर प्राणादिमत्वादिति' विषयस्योर्व्याप्यत्वापकभावचिन्ताधामप्राणादिमत्त्व एव नैरात्म्यं दृष्टम्, तदभावे च नास्तीति स्वयं न भवदपि प्राणादीनां नात्मनि सिद्धिमुपस्थापयति । तथा साध्येऽपि प्राणादिभिर्बुद्धस्यमानं स्यात् केवलम् । नैरात्म्येऽभावात् प्राणाद्यस्तत्तिरसना नात्मोपस्थापनास्तान् भावऽसिद्धेः । न च नैरात्म्यनिवृत्त्यात्मसिद्धिर्विषयव्यतिरेकदर्शनैऽपि प्रसङ्गात् । तत्र विषयव्याप्यत्वव्यतिरेकासिद्धौ । तत्सिद्धिरेव भ्रान्त्यसिद्धिः । असिद्धौ वा तद्व्यतिरेकवृत्तिसिद्धावपि तदसिद्धिरिति साध्येऽपि प्रसङ्गः । तत्राऽऽम्बवा व्यतिरेकश्चास्ति ।

निष्कार्यतायास्तु पौरुषेयत्वेन ज्ञात्तयाऽशोषेयान्निवृत्तावपि न सत्यार्थत्वं प्रकारान्तर-
तत्त्वात् । द्वैराग्येन शब्दानामेतत् स्यादेकनिवृत्तौ गत्यन्तराभावात् । तं त्वनर्थका अपि
स्थिरिति नेष्टसिद्धिः ।

अर्थप्रतीतेर्नानर्थका इति चेत् । न । एष पुरुषस्यापारः स्यात् । अर्थान्तरविकल्पवत् ।
यथाऽनर्थक्येऽपि भरतोर्वस्यादिचरितादिकमर्थमन्येऽन्यथा व्याचक्षते । तदनुसारेण केपाचित्
प्रतीतिः । तदाऽऽमनर्थक्येऽप्यर्थविकल्पः पुरुषकृतः स्यात्, न शब्दस्वभावकृतः, पुरुषोपदेशा-
पेक्षणादर्शान्तरवत्त्वं । न हि प्रकृत्या प्रकाशनात्मनपक्षान्तं यद्व्याचक्षते । पुरुषस्तु स्वतन्म-
स्यापारुमाचक्षणा उपदिशतीति न्याय्यम् । पुरुषसमितनिर्गुणसिद्धयोऽपेक्षापेक्षणाविरोधात्,
अन्यविरोधाभावाच्चैको नैसर्गिकोऽन्यस्तु पौरुषेय इति दुरवसानम् ।

अस्ति विशेषः प्रमाणसङ्गाद इति चेत् । एतदुत्तरं निरूपयाम — 'नास्तथ्यत्तपरोक्षेऽर्थे
प्रमाणान्तरवृत्तिः' इति । समानधर्मणोरर्थयोः प्रमाणमप्यदमात्रविशेषादेशाऽनौपेयत्वे बहुतर-
मिदानीमपीक्षेयम् । सन्ति पुरुषकृतान्यपि वाक्यानि कानिचिदेवविधानीति शेषेऽपि प्रसङ्गः ।
तद्वदेदामप्यभिमतार्थवत्तां पौरुषेयी च स्यात् प्रमाणानुरोधिनी च ॥

अपि चेद 'मन्त्रा अपौरुषेयाश्चेति' आहृतं पश्याम । [35b] तथा हि

समयत्वे हि मन्त्राणां कल्पयित् कार्यसाधकम् ॥२९५॥

युक्तम् । यद्येते मन्त्रा कल्पयित् सम्यक् — यथा मन्त्रणीतमेतदभिमतार्थोपनिबन्धनं
वाक्यमेव नियुज्जानमनेनाऽर्धेन योजयामीति — परार्थपरतानुरोधेनाऽन्यतो वा कुतश्चिद्वेदो
कृतः स्यात् । तदा मन्त्रप्रयोगात् कदाचिदर्थनिष्पत्तिर्वृत्ता, यत्समवादिच तत्पाठयानाम् ॥

अथापि भावज्ज्ञेयः स्यादस्यश्रान्त्यविशेषतः ।

न च पुरुषसमयात् मन्त्रेभ्योऽर्थसिद्धिः । किं तर्हि ? भावस्वभाव एव यदिमे
क्यचिद्विप्रकृता फलदास्तर्हि रूपवर्णानां सर्वत्रानिश्चितमिति यथाकथञ्चित् प्रयुक्तादपि फलं
स्यात् । वर्णा एव हि मन्त्रो नान्यत् किञ्चित् ॥

क्रमो मन्त्र इति चेत् ।

क्रमस्याप्यन्तरस्य च पूर्वमेव निराकृतम् ॥२९६॥

न वर्णव्यतिरिक्तोऽन्यः क्रम इति निवेदितमेतत् । अव्यतिरेके च वर्णा एव मन्त्रस्ते चाग्निशिष्टा सर्वत्रेति सर्वथा फलदा स्युः । उपप्लवस्तत्पत्नीयसोऽपि क्रमस्य भ्रष्टा दृष्टः । क्रमविद्वन्नुष्ठानादेकतासनिगे, असावज्येन विराधनाच्च । सर्वत्रशे तु कस्यचिदेव समस्तस्यानुष्ठानादसन्निधेर्नाशिन्यो ॥

किं च—क्रमस्थानर्थान्तरत्वेऽर्थान्तरत्वे वा वर्णात्मनस्तत्क्रमात्मनो वा मन्त्रस्थार्थहेनो-
रकृतत्वमित्यस्य नित्य सन्निधानमिति

निरर्थं तत्रार्थसिद्धिः स्यात्

यनो हि भावराक्ते फलोत्पत्तिः सा अविकलेति न फलवैकल्यं स्यात् । न हि कारणसाकल्ये कार्यवैकल्यं युज्यते । तस्याकारणत्वप्रसङ्गात् ॥

न केवलान्मन्त्रप्रयोगादिष्टसिद्धिस्तस्य विधानापेक्षत्वादिति चेत् ।

अज्ञानार्थसर्वशये ।

यदि हि गन्ता विधानादव्यतो वा कश्चित् स्वभावातिशयमासावयेयुः, स तत्र समर्थोऽप्येव स्यात् । न च नित्येष्वेतदस्तीत्युक्तम् । तत् किमयमसमर्थोऽप्येव इत्यनपेक्षत्वं इत्यनपेक्षा सदा युज्यते । न वा कदाचिदनिरायात् ॥

तर्ह्यस्य साधनं ते ह्यनुविशति तत्तत्तदीक्षीते ॥२९७॥

प्रयोक्तृभेदापेक्षा च नाऽस्तत्कार्यस्य युज्यते ।

यदि भावराक्तैव मन्त्रा सिद्धिप्रदा, न ते कश्चित् परिहरेयुर्वैयमानमस्य वा । न ह्यस्य प्रति स्वभावोऽनुष्ठानो भवति, तस्य तेनाऽनपकर्षणात् अज्येन चानुत्कर्षणात् । केनचित् सह कार्यकारणभानाऽऽगात् प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावात् । अत एवास्याऽनस्कार्यत्वान् प्रयोक्तापि नास्ति । यत प्रयोक्ता फलभङ्गुवीर्यम् ॥

तत्कार्यत्वापि भावस्य वस्तुभेदो हि भेदकः ॥२९८॥

प्रयोक्तृभेदाभियमः शक्ती न समये भवेत् ।

आर्षेयविशेषा ह्यग्निरथा भावास्तद्धेतो स्वभावात्तदेतत् सभासादितार्जितगयत्वादन्यथाऽ-
न्यथा स्युः, नाऽभेदे कारणविशेषे कार्याविनोपात् । विशेषे तस्याहेतुवत्त्वप्रसङ्गादित्युक्तमत्रायम् । तदिमे मन्त्रा स्वभावानियमाना फलशयिनः तर्था अपि न सूत्रादिप्रयोगेऽप्यन्यथा स्युः, सूत्र-
विप्राभिधानयो पुरुषयो स्वभावाभेदात् । न हि पुरुषेऽनुविशतिना नामप्यवहारभेदान् स्वभावभेदानुवन्वितापर्यायान्यथात्वमस्ति ।

तयोर्वाभिभेद इति चेत् । स सन्वाकृतिगुणसन्निभेदे^१ दृष्टो गवास्तनवः । अनुपदेन

येन लोक प्रतिपद्यते । न तद्वदनयो कचिदपि गुण विनियत पश्याम । अपश्यन्तश्च कथं भवे प्रतिपद्येमहि ।

योऽप्यथ नामभेदान्वयो लोके प्रतीतिभेद, सोऽमत्यपि जातिभेदे व्यापारविशेषानुष्ठानात्, अन्यथात्न स्यात् । वैचक्षण्यव्यपदेशादिनात् ।

संश्लेषविधिपट्टेन प्रयुज्यमाना मन्त्रास्त्वतोऽर्चिषिष्टमेव भवन्भावमादायन्ति । तेनावि-
शेषेण फलदा स्युः । यदा तु रामयादेश्य कथं तथाऽप्यमदोष, समयवारस्य ह्ये [36a]
फलोत्पत्तिनियमात् । स्वभाववृत्तयो हि भावास्तन्मुखेन प्रसङ्गमर्हन्ति । न पुरुषेष्टावृत्त-
यस्तेषां मयाकथचिद्वृत्ते ॥

यवर्षि प्रयोक्ता फलमश्नुत इति प्रयोग हि समीहितार्थयोग्यस्यापानादनम्, सन्तानपरिणमन
वा पर्याप्तम् । तदुभय विशेषजन्यमपि स्यात् । अन्यथा—

अनाधेयविशेषाणां किं कुर्वन् प्रयोक्त्रक ॥३९१॥

येन तत् कश्चित् फलमश्नुतेऽप्यो न ॥

प्रयोगो यदाभिष्यन्तिः सः प्रायेव निराकृत्य ।

न हि निर्याना कचिदभिव्यक्तिरित्युक्तं यतोऽभिष्यन्ताव प्रयाक्ता स्यात् ॥

ध्वनितश्च बुद्धिः सा मत्स्यात् स कर्तव्यं हि युज्यते ॥३००॥

ह्याद्युक्तं फलसम्बन्धो यस्ता हि व्यक्तिकारणम् ।

न हि सत्त्वस्यान्यत् स्वरूपपरिणामी व्यक्तिः । नाप्यावरणविवर्धनम् । किन्तु तद्वि-
षया प्रतीतिः । अभ्युपगमोऽप्यप्यप्यपदेशात् । तत्र यदि बुद्धिहेतुर्वक्ता स्यात्तत् तुर्य श्री-
तर्कपीति सोऽपि फल वक्तुवदनमधीत । न हि वक्तु कश्चिद्व्यस्तद्भावोऽन्यत्र तद्बुद्धिहेतुत्वात् ।
परोपाधिबुद्धिः धोतुर्न वक्तुरिति विशेष इति इति चेत् । क पुनरप्यधीतो वक्तु धोतरि येनो-
पाधिरिष्यते । तत् शब्दधुनिरिति चेत् । ननु तदेवेदं पर्यन्तमुच्यते कथं तत् इत्यादिबन्धात् ?
विषयीयमयमादयमस्य श्रावक स्यात् । तच्च न श्रवणम्, तस्य कथयिदम्यपरिणामात् ।
१ इन्द्रियस्कारादप्युक्ता । मा श्रावयति, अहं श्रावयामोति तयो प्रत्ययाद् वक्तुधोतुर्भेद इति
चेत् । अनुपकार्योपकारकाद् भ्रान्तिमात्रात्तद्भावेऽतिप्रसङ्गोऽप्यत्रापि भ्रान्त्या प्रत्ययदर्शनात् ।
सर्वधोपकाराभावे न तथा श्रवणो न युक्त । सर्वेषां परस्परमेव प्रसङ्गात् । भ्रान्तिरपि
कुपनिन्दुपकारे सति कथाचिन् प्रत्यासत्त्याऽन्यत्र भवति । साऽप्यत्यन्ताऽनुपकारे न स्यात् ।

तस्माद्वक्तृध्यानोर्व्यक्तिहेतुत्वेऽपि विशेषाभावात्तुल्य फलसम्बन्ध स्यात् ॥

अपि च—

अनभिष्यक्तशब्दानां करणानां प्रयोजनम् ॥३०१॥

मनोजपो वा ध्यये, स्यात् शब्दो हि ध्योगोचरः ॥

१ इति लिखतीमापातोऽनूदित श्रीसाकृत्यायनेन स्वमपादितवृत्ती ।

श्रीवद्वह्मलक्षणं शब्द । तदतिक्रमेऽपि प्रसङ्गात् ।

नन्वेव सामान्येऽपि प्रसङ्गः । न ब्रूमः शब्द एवेति । शब्दस्त्ववश्यं तत्त्वक्षणं, सशान्ता-
न्तरभावात् । तत्र यदि शब्दात्मना मन्त्राणामभिव्यक्तिहेतुं प्रयोक्ता, अनभिध्ययतधुतिरि-
यदायां करपाना प्रयोक्ता जायी न मन्त्रफलैः युज्यते । नापि मनसा जपन् । नहि तदा
घोषेण कचिदर्थं निभावयाम । न चाऽऽद्यात्मा मन्त्रः ॥

पारम्पर्येण तज्जन्मात् तद्व्यक्तिं साऽपि चेन्नस्ति ॥३०२॥

न हि मनसा ध्यायतोऽपि मन्त्राभावाद् बुद्धिः शब्दव्यवभातृते । ततः शब्दप्रभवात्
सापि शब्दव्यक्तिरेव । अनयस्यैव स्यान्—शब्दार्थविकल्पानामपि परम्परया प्रयुतिरस्तीति ॥

तेऽपि^१ तेषाम्युस्तदर्थो चेदसिद्धः कल्पमान्यभावात् ।

न ब्रूमः—तर्वा शब्दप्रभवा बुद्धिस्तद्व्यक्तिरिति । या तु तद्विषया सा तस्य व्यतिरिति ।
मनोविकल्पस्य तद्विषयवत्त्वमसिद्धम् । न हि स्वलक्षणे विकल्पाणां वृत्तिरिति निवेदयिष्यामः ।

ते हि धर्मास्वभावान्तरात् विकल्पवासनाप्रबोधावनेषितवाह्यार्थोपनिषयो भवन्ति,
वाह्याभ्यासाभ्यागमेऽपि भावान् । न हि यो यस्य सत्तापधानं नापेक्षते स तस्य हेतुः ।
ये हेतुश्च कथं विषयः । तस्मात् मनोविकल्पः शब्दव्यतिर्यवस्तत्त्वान् प्रयोक्ता स्यात् ।

तत्त्वमूना तद्विषया बुद्धिस्तद्व्यक्तिः, तदाश्रयः प्रयोक्तेत्यव्याप्युक्तम्—श्रोतार्यपि प्रसङ्गः
इति । तज्ज्ञाने च प्रयोगः शब्दं पुरुषं ध्यायिते, तस्य ज्ञानजननात् । न पुरुषः शब्दे,
तत्त्वान्यनुपकारात् । अथ च पुरुषः शब्दानां प्रयोक्तृत्वलोकिकोऽयं व्यवहारः ।

सर्वेदां शब्दस्यभावानां मन्त्राणां प्रयोगात् कृतावाप्तौ व्यर्थो मनोजपः, विकल्पास्य
मन्दरुपाऽस्त्यर्थात् ॥

तत्त्वानामन्यस्वभावानामेकभावविषयता ॥३०३॥

उच्यते समयकाराणामविरोधो न वस्तुनि ।

समयकारस्तु स्वलक्षणमिन्द्रियविषयः सामान्यलक्षणं च विकल्पवृत्तिः [36b] भागः
पराव्यवहारं सन्त्या सकलस्य समयमारोपयन् । यथासमयं चार्थं निष्पादयेदिति न मनो-
जपादो दोषः । वस्तुस्वभावात्^२ कलावाप्तावनत्स्वभावसम्पर्को न स्यात् ॥

यदुक्तं ॥ वर्षेऽन्योऽयं वाचिदानुपूर्वीति । न च

आनुपूर्व्यानिस्तत्या स्यात् सरो रम इति धृतौ ॥३०४॥

न कार्यमेव इति चेत्

^१ अथ 'अपि'ग्रहणे एकाक्षराधिक्यं भिन्नु वर्षेऽन्येभ्यः सन्तत्वात् न पाठः पृष्टोति ।

^२ कलौतपती—क०

न हि मरो रस इत्यादिपदेषु वक्षिणमभेद । न च धर्मव्यतिरिक्तमन्यत्र न वार्यभेद
स्यात् । भिन्नाच्च तयो प्रतिभा पश्याम । आत्पूर्वमेव चातुषाम् । न च कारणभेद
नायभेदो युक्त । तस्मादग्नि सा भेदवती यतोऽय प्रतीतिभेद ॥

सत्यम् ।

अस्ति सा पुनपाथया ।

तथा हि—

यो यद्वर्णसमुत्पन्नतात्तज्ज्ञात् ज्ञाततो ध्वनि ॥३०५॥

जायते तदुपाधि ॥ यथा सप्तमसीयते ।

तज्ज्ञानजनितज्ञान स युतायपदयुक्ति ॥३०६॥

अपेक्ष्य तत्स्मृति पश्चादायत्ते स्मृतिभात्मनि ।

इत्येव पोरुषेय्येव तदुपाहिचेतसाम् ॥३०७॥

कार्यकारणता ऽ वर्णव्यानुपूर्वोक्ति वक्ष्यते ।

चित्तसमुत्पन्ना हि धाग्विज्ञातिवर्णपश्यान्पाभिमाना । तत्र स्वप्नसमुत्पापनचेतसा
समनन्तरमेत्ययम् अकारोत्पापनचित्तमुत्पाद्यते । तथा देहज्ज्वाविषर्जनीयोत्पापनागि पूर्वपूर्वं
प्रययानि । तदिमेज्ज्वात्यहेतवो वर्णा स्वकारणानुपूर्वविजन्मान । युक्तिकालेऽपि यदा मन्दचारिण
पूर्ववर्णज्ञानसहकारिप्रत्ययापेक्षा स्वज्ञान जनयन्ति, तदा पूर्ववर्णस्मरणापेक्षा एव स्मृति
मुपलीयन्ते । स एव वर्णानां भिन्नकार्यकारणभावप्रत्ययनिवृत्तिधर्मा भिन्ननिवर्तनधर्मा च
स्वभाव पुनरुत्तरकारभेदमिज कम इत्युच्यते ॥

अन्यदेव ततोरुप तद्वर्णानां पद पदम् ॥३०८॥

कर्तृसंस्कारतो भिन्न संहित कार्यभेदश्रुत् ॥

तस्मात्त खल्वेक एव पदेषु वर्णानां स्वभाव, कर्तृचित्तमस्वारभवेन भवति । न च
परत्परत्सहित कार्यभेदहेतु ॥

सा ज्ञानपूर्वी वर्णानां प्रवृत्ता रचनाकृत ॥३०९॥

इच्छाऽविच्छेदसिद्धीनां स्थितकमविरोधत ।

वार्थकारणमूलप्रत्ययोत्पन्नस्वभावविशेषो वर्णानामनुपूर्वीत्युक्तम् । सा च पुरयवितर्क
विचारकृतेति न स्थितक्रमा वर्णा, इच्छाऽविच्छेदसिद्धि क्रमत्वात् । कर्मविशेषानुक्रमवत् । न
हि स्थितक्रमाणां देशकालयोर्हिमवद्विध्यमलयादीनां बीजाङ्कुरादीनां च स्वेच्छया क्रमरचना
शक्यते कर्तुम् ॥

तत एव पुरुषधर्मसंख्याते विकल्पानुक्रमे सति चावात् गच्छति चाऽभावानां

कार्यकारणतासिद्धे पुनर् वर्णक्रमस्य च ॥३१०॥

सर्वो वर्णक्रमः पुन्यो दहनेत्यनपुनितम् ।

सतीत्यनेन बह्वृत्तरेकस्यभावादबृष्टेऽन्येनोऽपि बहुनो नाऽनिवन्धनस्तस्य देशकालनियमाऽ
योगात् । नियमे च तस्यैवेन्धनत्वाद्वहनोपादानलक्षणत्वादित्यनस्य । तथाऽप्यमपि वर्णाश्रम
पुरुषादिकस्य यदि नापेक्षेत निराकृत्यन्ध स्वयं प्रकाशेत । यत्नेऽपि न शक्येत । तत्प्रभवात् क्व-
चिच्छनो सर्वस्तथा स्यात्, विधेयाभावात् । तद्भावभाविनस्तद्विसिष्टस्य वाञ्छितकृतौ सर्वत्र
वार्तिकारणभावश्च निराकृतः स्यात्, अन्यव्यतिरेकलक्षणत्वात्तस्य । लघाणान्तरं वा वक्तव्यम् ।
शब्देऽपि यदादयो भावाः कृत्रिमा अकृत्रिमा प्रसजन्ति । तनाप्येव विकल्पनायाः समवायः,
विशेषाभावाच्च । तानपि हि परक्रियादर्शनरूपकानयान्य करोत्यविदितकर्तारश्च केचिदिति
सर्वेण केषांचिद्वाऽऽक्रियामिनिवेशोऽस्तु । तस्मात् सर्वेभ्यः वर्णाश्रमपूर्वीं प्रसिद्धकार्यवारणमा-
वस्तुपरमं जतिरूपात् पुरुषकृता ॥

अत एव

असाधारणता सिद्धा मन्त्राख्यक्रमकारिणाम् ॥३११॥

पुंसां ज्ञानप्रभावाभ्यामप्येता तदभावनः ।

अथ कस्य वर्णानां विपनिर्घातादिसमर्थो नान्य इति यद्यप्येवमपि जानीयात् त तथैव
प्र[37a]तिपद्येत । न चैवम् । तस्मादथमनुनयं स्वभावतोऽपि कार्यं कृतुं कैश्चिदेव विज्ञात
इत्यस्ति परोक्षार्थदर्शी पुरुष । न हि—'अथमर्थे जायमिति' धन्यमृतेषु, अमकीर्णस्य
लिङ्गविशेषस्यासिद्धेः ।

प्रत्यक्षयोरप्यनुपदिष्टधर्मोऽन्तर्गतामन्त्रवारपरिज्ञानात् । उपदेशेऽपि कथयितुं स्वभावविदे-
काप्रतीतेरन्यत्र कार्यसंवादात् । तस्य च कर्त्तव्यात् प्राग्गृह्यमन्त्रावत्त्वात् ।

न चायमनुष्ठानं स्वभावतः कारकं, कस्यचिदनुं सिद्धे । अन्यस्य चित्तावपरस्य
व्रतचरणद्वेषेणात् । गृह्यस्मादपि कर्मण कयोश्चिदर्थान्नैवमर्थवत्त्वात् । बहुतामपि मन्त्राणां
पुन क्वचिद्विस्तृतावात् । न ह्यम प्रकारं स्वभावे युक्तं, स्वभावस्य सर्वत्राऽपिमेयान् । पुरुषस्तु
त्येच्छावृत्तिं तावत्तन्मात्रादिवत्तात्, मेवाविशेषाद्वा । कश्चिदनुपल्लसति, नापरमिति युक्तम् ।

व्रतचर्याप्रपादिना धर्माऽधर्मापेक्षया धर्माऽधर्मात्मनोर्वा प्रवृत्त्या सिद्धयसिद्धौ इति चेत् ।
न । धर्मविरुद्धाणामपि क्रीडस्तेयमैश्वर्यहीनकर्मोद्विषट्कालाः वनाशाः व्राजिनीमगिनीतन्त्रादिवृ-
त्तान् । तैव सिद्धिर्निषेधात् । न चैवमित्यो धर्मस्वभाव इति च यथावत्तरं निवेदयिष्याम ।
मैत्रीमोक्षधर्मपरायणाः च तन्निमित्तमेव कस्यास्ति च मिदं मिदं, विपर्यये च पुन सिद्धे ।
न चैकस्यात् धर्मस्य स तद्विरोधी धर्मो युक्तो व्यर्थमेव ।

कथमिदानीं धर्मपन्थमिष्टमधर्माऽन्यो व्रतादिरस्ते ? न चै तस्यैव तदिष्टं च प्रतादि-
विप्राकोऽपि तु पूज्यस्य कर्मण । ब्रह्महत्यादेरानुष्ठानान् पापप्रतिशम्भयन् । तस्य स्वधर्मात्मनो
व्रतस्यागमि फलमिति न । स तु मन्त्रादिप्रयोगस्यैव फलस्य कर्मण कश्चिदुपकारान्
पात्रक, विधत्तादुपकारकताते । पुरुषविमेषाथयविकाराधर्मो म धर्मत्वेन न स तथा
तदाराधनेन फलनीति । तत्प्रयोगोपनाशविपावामेव कृतवन्तः फलस्य कर्मण । विनापि
पुराणैः तदुपकारान् फलमिति चेत् । न । पुराणानाम्बन्धनाच्चर्याधिपुत्रावैवार्थप्रमदमान् ।

तस्याप्युपकारत्वे सिद्धः पुरुषविशेषो साधारणगुणः, तदधिमुक्तेरेव हि विपक्षक(विपक्ष)-
मादिकरणात् ।

तस्मान्न मन्वा. पुरुषप्रणीता अपि तदुपयोगनिरपेक्षा स्वभावेन कलदा ॥

येऽपि तन्त्रविदः केचिन्मन्त्रान् कांश्चन कुर्वन्ते ॥३१२॥

प्रभुप्रभावस्तेषां स तदुक्तन्वायवृत्तितः ।

रथ्यापुण्या अपि केचन तन्त्रज्ञा स्वयंकृतीर्यन्त्रं किञ्चित् कर्म कुर्वन्ति । तथान्योऽन्य-
तिलपदस्य स्यात् कर्मा च मन्त्राणामिति । न । तेषां प्रभाववर्तयाधिष्ठानात् । तत्कृत
हि ते समयमनुपालयन्तस्तद्गुणदेशेन च वर्तमाना समय्या, तत्समयौपदेशनिरपेक्षाणामसा-
म्यस्यत् । तथापि तदाकारध्यानादेरेव प्रयोगात् । तस्मात्तदधिष्ठातृमेव तत्तादुद्यमित्युच्येयम् ।

अपि च—सोऽपि तादृश प्रभाववानेवाऽन्यसाधारणशक्तित्वादिति पुरुषविशेष एव
समर्थितः ॥

कृतकाः पौरुषेयादय वाच्याः मन्वाः फलेप्सुना ॥३१३॥

न ह्यकृतकानां प्रयोग समवति । न चाप्रयुक्तेभ्यः फलमिति प्रयोगात् फलमिच्छता
कृतका मन्वा वाच्या, पौरुषेयादय, पुरुषाधिष्ठानमन्त्रेणान्यतौर्गभवत्कृत्यानां फलदर्शनात् ।
कृतसमयकाप्यादिपत् ॥

अशक्तिसाधनं पुंसांननेनैव निराकृतम् ।

प्रतिपादिता हि पुरुषकृतास्नदधिष्ठानाच्च कलदा मन्वा । नदस्ति कश्चिदतिरायवान् स
इति । तत्रप्रतिषेधसामान्यपि प्रतिव्युद्धानि ॥

बुद्धीन्द्रियोक्तपुंस्त्वविज्ञापनं यस्तु वर्धते ॥३१४॥

प्रमाणार्थं यथास्ति न हि शेष[37b]कतो मतिः ।

यत्तु बुद्धीन्द्रियवचनयोगात् पुंस्त्विति पुरुषातिशयप्रतिषेधसाधनं तत्त्वममकमेव,
प्रतिषेधसामान्यसाधनयोरेवमभावात् । न ह्यतीन्द्रियेष्वनर्हान् । प्रतिषेध. संभवति । सत्ता-
मन्येषामज्ञानात् । अत एव द्विरोधासिद्धे । अविरोधित्वा च सह समवायिविरोधादित्य-
प्युक्तम् । नापीतरसामान्यसिद्धिविशेषाऽभवत्स्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । ईदृशेषु ज्ञानुपलब्धेर्ह-
तुवप्रतिषेधात् । पुंस्त्वविज्ञापनयेऽपि कस्यचिद्विशेषस्य दर्शनात् । समवद्विदोषे न साम्याऽसिद्धि-
रित्युपपत्तम् । तस्माच्छेषपदनुमानमेतत् व्यतिरेकस्य सदेहादममममदर्शनेऽपि विपक्षवृत्तेः ॥

अपि यैववादिनो जैमिनीयाः स्वमेव वाच स्वयानां निपुण्यन्ति । तथा हि—

अथमर्थो नाथमर्थ इति स्वयं शब्दा यदन्ति न ॥३१५॥

कस्योऽयमर्थः पुरुषैस्ते च रागादिसंयुक्ताः ।

तत्रैकस्तत्त्वविज्ञान्य इति भेदश्च किं कृतः ॥३१६॥

तद्वत् पुंस्ये कथमपि ज्ञानी कश्चित् कथं न वः ।

न शस्त्रेते वैदिका शब्दा एव विज्ञेयन्ति—एते भवन्तो ब्राह्मणा अयमस्माकमर्थो ब्राह्मो नाप्य इति । केवलमभिव्यक्तार्थविशेषसमर्था श्रुतिमभिपतन्ति । तत्रैव पुरुष कश्चिदर्थं कल्पयन्त्योऽपरम् । न च शब्दानां कश्चित् स्वभावप्रतिनियमो येनैकमर्थमनुबध्यते नाऽपरम् । केवलं समयवशात् समाविशन्तो दृश्यन्ते । तेषामभिदितार्थनिश्चयमानाभत्यक्षावेष्टादविद्वानेव दोषोरप्लुतः कश्चित्तत्त्व व्याचष्टे नापर इति न न्याय्यम् ।

अथ कुतश्चिदतिशयाद् बुद्धीन्द्रियादीनां स एव वेति नापरः । तस्य कुतोऽयमतीन्द्रिप्रज्ञानातिशयः ? तथाग्योऽपि श्रुत्या देशकालस्यभावविप्रकृष्टानामर्थानां किमसंभवी श्रुत् । न हि तत्प्रतिषेधेतापनानि कानिचिद्यानि नैन उपलभ्यन्ते । यथाय तत्साधनसमवे-
ज्यस्य विशेषस्तथान्यस्यापि स्यादित्यनभिनिवेशो युक्तः ॥

यस्य प्रमाणसंबन्धे वचनं सोऽर्थविद्यति ॥३१७॥

न ह्यात्यन्तपरोक्षेषु प्रमाणस्थास्ति संभवः ।

स्यादेतत्—न वयं पुरुषप्रामाण्यात्^१ कस्यचिद्व्याख्यानमभिविष्टाः । किं तर्हि ? प्रमाणसंबन्धात् । बहुष्वपि व्याख्यातुषु यं प्रमाणं प्रत्यक्षादिकं सत्प्र-दयति सोऽनुमन्यते । तत्र । अतीन्द्रियेष्विन्द्रियादियुं प्रमाणान्तराऽवृत्ते । तदसंभवादेव ह्यागमस्तत्प्रतीत्यर्थमुपमा-
ष्यते । अन्यथा सत्यपि तस्मिन् प्रमाणान्तरावृत्तावप्रतिपत्तेः । तदसंभवं केवलादर्थप्रतिपत्ते-
रसाधनमेवागमः स्यात् । केवलादप्यतीन्द्रियेभ्यश्चित्पतिरिति चेत् । कथमतीन्द्रियस्य
नाम प्रत्यक्षादिविषयवचः ? ते पुनः स्वविषयेऽप्यगममपेक्षयैव सम्भवाच्चेत्, अनागमो
धूमादेरप्यादिप्रत्ययो न स्यात् । न च प्रवृत्ते आगमे प्रमाणात्तरमन्विष्यते । किं तर्हि ?
संवागमप्रवृत्तिर्न जायत इति चेत् । स्वयं समर्थस्य प्रसाधनेऽस्य तदावमोपधानं कमतिशय
पुष्पाति ? असमर्थं त्वागमप्रवृत्तिमपि नैव साधयिष्यति । सा चातीन्द्रियार्थसंबन्धाऽगम-
प्रवृत्तिरतीन्द्रिया कथमगमेन सिद्धा ?

अप्यर्थवशागमलक्षणं स्यात् । तथा हि—

इत्यत्र इत्यत्रसंबन्धविवक्षनं सत्कृतं वक्तुः ॥३१८॥

स भागम इति प्राप्तं निरर्थाप्रीत्येयता ।

तुल्येऽप्यागमवादे प्रमाणावलादस्यागमस्य वचिदागमत्वे प्रमाणवादे वचनानामाग-
मलक्षणं स्यात् । नापुनरपेक्षा, तस्या सर्वार्थेषु तुल्यत्वेऽपि प्रमाणावाचनात् प्रतिपत्तेस्तद्व्यवे-
पन्न्यनं प्रमाणाप्रवाकादित्यनिष्टत्वात् ॥

किं च—

यदात्यन्तपरोक्षेषुऽप्यागमज्ञानसंभवः ॥३१९॥

अतीन्द्रियार्थयितुं कश्चिदस्तीत्यभिमतं भवेत् ।

यद्यगमानपेक्षं ज्ञानयथातथ्यं पुरुषस्येव्यते परोक्षोऽर्थे—यन्ति पुरेषा अतीन्द्रियार्थदश इतीष्ट स्यात् । प्रत्यक्षपूर्वकाणां प्रमाणानामतद्दर्शनेऽसम्भवात् । प्रत्यक्षावृत्तेर्हि तेषु प्रमाणान्तरस्याऽसम्भवात् । अतदालम्बनप्रतीत्यर्थे प्रमाणमागमः । प्रमाणान्तरवृत्तिस्तु प्रत्यक्षमग्न्या-वर्णयतीति न पुरुषातिशयो निवार्यं स्यात् । तस्मान्नास्त्वतीन्द्रियेषु प्रमाणान्तरवृत्तिः ॥

अत एवागमस्यार्थविशेषवृत्तेरपरिज्ञानादयं नैमिनिरन्यो वा

स्वयं रागादिमात्रार्थं वेत्ति वेदस्य श्राम्यतः ॥३९०॥

न वे[38a]दयति वेदोऽपि वेदार्थस्य कुतो गतिः ।

मयं एव हि पुरुषोज्जितनन्तबोपविप्लवस्तमतीन्द्रियमर्थविशेषप्रतिनियम व्याख्या वा स्वयं न वेत्ति नाप्येनमन्यो वेदयति, तस्यापि पुरुषप्रसङ्गात् । न ह्यन्धेरावृत्त्यभाणोऽप्यन्यत्र प्रतिपद्यते । नापि वेद स्वार्थं विवृणोति, उपदेशार्थवर्णप्रसङ्गात् । तदयमपरिज्ञातार्थं शब्दगुहरेव शत्यभूतोऽसद्वर्तनस्नायूपनिबद्धो दुस्तरो दुःखमासादयति ॥

तेनाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वयंकाम इति श्रुती ॥३९१॥

सावेच्छमात्रमित्येवार्थ इत्यत्र कश्च प्रमाः ।

कश्चिदप्यर्थं प्रत्यासत्तिविप्रवर्परहितस्य “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वयंकाम” [मैत्री० १९ ३९] इत्यादिवाक्यस्य ‘भूतविगौरे यथाभिमतं मृतादि प्रक्षिपेत्’ इत्ययमर्थो न पुन ‘इदमात्रं ज्ञातेत्’ इति नातिशयं पश्यामः ।

नन्वय सर्वत्र समानं प्रसङ्गं परोक्षदक्षिकानां वचनानामर्थं यथाभिप्रायमिदानीन्तना समनुयति आहोस्विद्विषयमिति । न । उपदेष्टुं स्वाभिप्रायप्रकाशनेन सप्रदायसम्भवात् । न ह्ययमदक्षिकानां सम्भवात् । लोकप्रस्थायनाभिप्रायश्च बुवाणो लोकमनेन प्रसिद्धिमनुपालयतीति ततोऽपि तदर्थसिद्धिः स्यात् । नाशोक्षेयाणां शब्दानाम्, तत्र कश्चित् समीहान्नात् ।

अपि च—श्रायमेवानुपालयन्तं पण्डिता हेतोषादेयतदाश्रयेषु सघटन्ते, न प्रयादेनेति न समानं प्रसङ्गः । तच्च यथावसरं प्रतिपादयिष्यामः ॥

ननु कश्चित्लोकप्रतिवेमादिर्युक्तिविषयोऽपि सत्राकनीयपुरुषवचनार्थं प्रतिपद्यते । ॥ । अप्रत्ययत् । न हि कश्चिदस्सिद्धिः इति सर्वं तथा, व्यभिचारदर्शनात्, तत्पुनरुत्तरमिवादेन व्या-प्यतिशेधः । अतएव वेदमागमलक्षणमित्यम् । नातोऽर्थनिश्चयः । तत्र प्रमाणमागम इत्यप्युक्तम् ।

अपीक्षेयाणां शब्दानामर्थज्ञानं न सप्रदायात् मुक्तेर्न लोकादिति सत्राप्रतिपत्तिरन्यास्याः ॥

प्रसिद्धो लोकभावश्चेत्

प्रतिपत्तिहेतुः * ।

* एतत्पर्यन्तं तिस्रतीमापातोऽनूदिन श्रीसाहचर्यायनेन स्वध्यादितवृत्ती ।

तत्र कोऽतीन्द्रियार्थदृक् ॥३२२॥

अनेकार्थेषु शब्देषु येनार्थोऽयं विवेचितः ।

न ह्ययं लोकव्यवहारोऽपीरूपेयाच्छब्दार्थसंवाधात् । किं तर्हि ? समयात् स्वसारस-
चारसमयात् पर्यायनीयादिव्यवहारवदुपदेयापेक्षणात् । न ह्यपीरूपेये तस्मिन्मुपदेतो युक्तः,
तस्य केनचिदज्ञातात्, अतीन्द्रियत्वात् । ऐन्द्रियवत्त्वे स्वयं प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । रूपादिबन्त् ।
उपदेशे च पुष्टयायां स्वतन्त्राणां यथातत्त्वमुपदेशेनार्थविसंवादादस्याऽसिद्धेरनाश्वासः ।

वेदवद्व्याख्यानामप्यनाद्यपीरूपेय सप्रदायाऽविकच्छेदाद्वागतं ततोऽर्थसिद्धिरिति चेत् । तस्यापि
शब्दात्मके तुल्यं धर्मेणुषोच — कथमस्यार्थो वेदितव्य इति । पुरुषो हि स्वयं समितामा शब्दा-
नामर्थं शृङ्गाराहिकयाऽपि तावदबुधं बोधयैदित्यस्ति पीरूपेयाणामर्थगती उपायः । अपीरूपेयस्तु-
ष्टयो नैव करोति । न चास्य करिषत् नवचित् सवन्धनियमं ज्ञातुमीष्ट इत्यप्रतिपत्तिरेव तदर्थस्य ।

अपि च वेदस्तद्व्याख्यानां वा पुरुषेण पुरुषार्थोपदिश्यमानमवष्टसप्रदायमेवानुवर्तत
इत्यापि समदं शरणम्, आगमभ्रंशकारिणामाहोपुक्विक्रया, तद्दर्शनविज्ञेयेण वा, तत्प्रतिपन्न-
सनीकाराय धूर्तव्यसनेन, अन्यतो वा शुक्तिचित् कारणादव्यपारचनादर्शनात् ।

अपि चात्र भवान् स्वमेव मुख्यवर्णं स्ववासानुरागाकूनं विस्मृतवान् ‘पुरुषो रागादिभि-
रप्युक्तोऽनुत्तममपि दूयादिति नास्य वचनं प्रमाणम्’ इति । तदिहापि किं न प्रत्यवेक्यते सम्भवति
न वेति ? स एवोपदिशानुपप्लवाद्देव वेदार्थं वाग्यथाऽप्युपरिसेदिति । धूयन्ते हि कैश्चित्
पुरुषैस्सन्नोद्भूतानि शासान्तराणीदानीमपि कानिचिद्विरलाध्येतुकाणि । तद्वत् प्रचुराध्येतु-
काणामपि कश्चिन्निचित् काले कथञ्चित् गृह्यारम्भवात् । पुनः सभावित्रपुरुषप्रत्ययात् प्रचुरतो-
पगमनसभावनारम्भमात् । तेषां न पुनः प्रतानयितुं वा कदाचिरधीतविस्मृताध्ययमानानामन्येषां
वा समावनाभ्रशमयादि[38b]नाऽन्यथोपदेयसम्भवात् । तत्प्रत्ययाच्च तद्वक्तानामभिधारेण
प्रतिपत्तेर्वैतुष्येयत्वं सभायितात् पुरुषात् बहुलं प्रतिपत्तिदर्शनात् । ततोऽपि कथञ्चिद्विरलान्-
सम्भवात् ।

किं च परिमितव्याख्यातृषु पुरुषपरम्परामेव चात्र भवतामपि शृणुम । तत्र कश्चिद्
द्विष्टाङ्गपुर्तानामन्यतमं स्यादपीत्यनाश्वासः ।

तस्मान्नापीरूपेयाद्व्याख्यानात्, नापि सामयिकाल्लोकव्यवहाराद्वेदार्थसिद्धिः । अस्मा-
यिकत्वेऽपि नागार्थानां शब्दानां व्यवहारे दर्शनात् कस्यचिदप्रसिद्धार्थस्याप्रतिद्वन्द्व्यं वा पुनः,
न्युत्पत्तिदर्शनेन सर्वत्र तदाद्यदकाऽनिवृत्ते । सर्वेषां यथार्थनियोगेऽन्यवैतुष्येन यथासमय
प्रतीतिजननात्, इष्टानिष्टयोरनिवृत्तेषात् । अवशिष्टादनां सर्वार्थेष्वेकमर्थमत्यस्योगमनत्यस-
र्वादिनि पुरुषस्यामान्ये को विवेचयेत्ततो लोकात् प्रतीतिः स्यात् ॥

अपि च—स्वयमप्ययं न सर्वत्र प्रतिद्विगमनुसरति । यस्मात्—

स्वार्थोर्वेद्यादिशब्दस्य दुष्टोऽहङ्कार्यवाचकः ॥३२३॥

अनेनैव निर्वर्ण्यमान । मनुष्यातिशयिपुरुषविशेषनिकेतोऽस्तिमानुषसुसामिप्यनो नानोप-
करण स्वर्ग । तद्विवासिन्धुपरा उर्वशीनामेति लोकवादः । समनादुत्पान्यामेवार्थ-
वत्पनामय कुर्वाण शब्दान्तरेषु वथ प्रसिद्धि प्रमाणयेत् ।

तत्राविरोधादभ्युपगम इति चेत् । न । अत्राप्यतीन्द्रिये विरोधाप्रसिद्धे । अन्यत्राप्य-
विरोधस्य दुरन्त्यत्वात् । विरुद्धामप्यग्निहोत्रात् स्वर्गावाप्ति मान्वादय न लक्षयेदपि । विरो-
धाविरोधो च वाच्यसाधकप्रमाणवृत्ती । ते चात्यक्षे नाभिमतः । तत् कथं तद्व्याप्ति तत्प्रतीतिः ।

न च वचनवृत्तिरेवाविरोधोऽप्यत्रापि प्रसङ्गात् । अपौरुषेय आगमस्तस्य प्रवादादर्थ-
सिद्धिः । तत्र पुनर्विरोधचिन्तायामनावधार आगमे स्यात् । सत्यपि तरिगमतेषामावा-
दर्थस्याप्रमाणवृत्तेरन्यस्यापि बाधनीयत्वात् ॥

यदुक्तम्—“अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम” [मैत्री १ ३६] इत्यत्र इवमासभक्षणचोदना-
विकल्पो भवत्विति—स न भवति प्रदेशान्तरेषु तथार्थस्य वचनात् । न । तस्यार्वाङ्मरिज्ञानात्,
प्रदेशान्तरेष्वपि तथार्थावर्णकत्पनाया अनिवार्यत्वात् । यदि हि कश्चिद्विदितार्थोऽप्रमर्षोऽप्येव
शब्दराशि स्यात्तदा ततोऽर्थप्रतीतिः स्यात् । ते तु बाधस्येव स्यात् एव सर्व इति द्रष्टव्यं
प्रणीयन्ते ।

तस्मात्—

शब्दान्तरेषु तादृक्ष तादृश्येवस्तु कल्पना ।

तादृशी—“अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम” [मैत्री १ ३६] इत्यस्य ज्ञानयस्य ॥

अपि च—

प्रसिद्धिश्च नृणां वाकः प्रमाणं स च श्रेष्ठ्यते ॥३२४॥

ततश्च भूमीर्ययति किमेतद् द्विव्यकामितम् ।

न प्रसिद्धिर्नामान्या, अन्यत्र जनप्रवादात् । ते च सर्वे जना रागाद्यविघापरिगतत्वाद्य-
समाश्रयीमयाभातम्यवचना । तदेवा प्रवादो न प्रमाणम् । न हि वस्यचिदपि सम्मत्-
प्रतिपत्तेरभावे बाधस्यमर्थवद्भवति । पारसीकमात्रमपुनारवत् । तेषामेव पुराणो
वचनान् पुनः परोक्षार्थप्रतिपत्तिरिति तदेव वथ युगपद् द्वेयं च नाम्ने च ?

अथ^१ प्रसिद्धिमुत्तमस्य कल्पने न निबन्धनम् ॥३२५॥

प्रसिद्धेरप्रमाणत्वात् तद्वद्देहि निबन्धनम् ।

प्राप्तप्रतिशेवनेनाप्यत्र प्रवृत्तिर्मुण्यदोषदर्शनेन युक्तेति प्रसिद्धेरन्यथ इति चेत् । न ।
प्राप्ते प्रमाणवृत्तिलक्षणत्वात् । यत् विचन ग्रहणं हि प्रसिद्धिप्रमाणयतस्तन्मुखेन प्रतीतिः ।
न्याय्यात् प्राप्तिप्रतिषेधात्तुत्या स्वपरविनित्ययोक्तव्ययापि वृत्तिरिति च प्रसिद्धावनुरोधे ॥

अपि चेयम्—

उत्पादिता प्रसिद्धयेव शास्त्रेण शब्दार्थनिश्चये ॥३२६॥

यस्मात्प्रानास्यैवैतत्तत्त्व शब्दानां तत्र दृश्यते ।

न प्रसिद्धेऽर्थनिश्चये शब्दानाम्, तत एव शङ्कोऽपत्तेः । नानार्था हि शब्दा लोके दृश्यन्ते । लोकावादनं प्रतीतिः । अत एव नानार्थेति ततोऽर्थनियमो न युक्तः ॥

अन्यथाऽसंभवाऽभा[392]वात्प्रानाशब्देः इत्यर्थं द्यते ॥३२७॥

अथैव शास्त्रेण भाष्यं निषादकमप्युच्यते ।

अन्तरंगोक्तः ॥

तस्मादविदितार्थविभागेषु शब्देष्वेकमर्थमत्यसंयोगमनालम्बनसमारोपं विनिश्चित्य व्याख्यातो ज्ञेयमिति शब्दपात्रेण स्वमेव मनमाहेति न तौर्पचरान्तरादस्य विभेदं पश्यामः । तथा हि—तदर्थं दृष्टव्यं व्यापारगुणस्य सम्भारोपेणाऽभिधानं न स्ववचनमि(म)तिर्गते । तत्प्राप्तिः केवलं मिथ्या विनीतनैवामनं समुद्घोषिता स्यात् । तथा हि—

एष त्वागुरव्यं मार्गं इति वक्तव्यं वदन् ॥३२८॥

अथः स्वयं शब्दोक्तिः तयोर्भेदः परीक्षयामासुः ।

मिरिमादन्त्याशब्दवचने त्वागुरोप्योपशब्दः स्वतन्त्रस्य वा स्वयं वचनोपगमे न कश्चिद्विधेयोपपन्नः अथ प्रतिपत्तिमाह्वयः ॥

अपि वैश्वार्थनिर्देशे सति एव ज्ञेयमिति शब्दानां । न एव यत्तस्य—

सर्वत्र योग्यत्वं वैश्वार्थयोगे नियमः कृतः ॥३२९॥

न हि शास्त्रस्य कश्चिदर्थं स्वभावनिमित्तं, सर्वत्र योग्यता । अर्थोपपत्तेः च तदर्थस्य शब्दविधेयस्य पुरोपास्य कश्चिदुक्तमनाऽनन्यमनाऽनन्यवान् ।

तानां शान्तिनिष्ठा केन विदितव्यताहेति ।

पुरोपपत्तेः हि शब्दे कश्चापि द्विवचना न ता कश्चापि कश्चिद्विधेयवदेव हि विदितव्यता पूर्वकाणां शब्दानामर्थनियमः प्रतीतेरिति । अर्थोपपत्तेः न हि विदितव्यताहेति कश्चिद्विधेय ? स्वभावभेदस्याभावात् । सति वा, प्रत्यक्षस्य नूनं प्रतीतिरुच्यते । अर्थोपपत्तेः कश्चिद्विधेयता तु भाव्यता । न चास्ति कश्चिद्विधेयः । सर्वत्र हि स्वभावभेदस्याभावात् ॥

ततस्तथा—

विवक्षा नियमे हेतुः कश्चिद्विधेयताहेति ॥३३०॥

अर्थोपपत्तेः सा नास्ति तस्य संज्ञकता कृतः ।

विवदाया हि शब्दोऽर्थे^१ नियम्यते, न स्वभावतः, तस्य नवचिन्तप्रतिबन्धेन सर्वत्र नुत्यत्वात् । यत्रापि प्रतिबन्धस्तदभिधाननियमाऽभावात्, सर्वदायै वरणाभ्यामभिधानप्रसङ्गात् । तस्माद्विषयाप्रकाशनायाऽभिधायनिवेदनलक्षणं संकेतं त्रियते । अपौरुषेये तु न विषया, न संकेतः, वस्तुचिदभिधायऽभावादिति न नियमो न तज्ज्ञानम् ॥

स्वभावनियमेऽप्यत्र न योग्येत तथा पुन ॥३३१॥

अदि संकेतनिरपेक्ष स्वभावत एवार्थेषु शब्दः, न^२ नियमः स्यात् । उक्तमत्राऽप्रतिबन्धावनिवर्त^३ इति ॥

अपि च । स्वाभाविके वाच्यवाचकभावे न पुनविषयता,

अथेष्ट न निपुज्येत संकेतश्च निरर्थकः ।

स्यात् । न हि स्वभावभेद इन्द्रियगम्य स्वव्रतीतो परिभाषादिकमपेक्षते । नीलादिभेदवत् । तदपेक्षप्रतीतयस्तु न वस्तुस्वभावाः । किं तर्हि ? सामयिका राजचिह्नादिवत् । यद्यपि सामयिकं स स्वभावनियतोऽप्युक्तस्तस्यैच्छावृत्ते । अत एव संकेतात् स्वभावविरोपस्य व्यक्ती नियमः कुत ? स्वेच्छावृत्तिः संकेतः । स इहैव कर्तुं शक्यते नान्यत्रति नोपपत्तेर्योऽस्ति । स च पुरुषं स्वेच्छया क्रियमाणस्तमेव स्वभावः व्यनक्ति नायमिति न नियमोऽस्ति ॥

यत्र स्वातन्त्र्यमिच्छया नियमो भवति तत्र क ॥३३२॥

योऽस्यैवेन संकेतो वेष्टानेवास्य यीर्यताम् ।

इत्यन्तरालोकः ॥

यस्मात् किलेदृशं सत्यं यथास्मिन् शीतनोदन ॥३३३॥

काव्यं कैदेकदेशत्वादप्यदप्यपरोऽप्रीतिः ।

अन्यस्वपौरुषेयमागमलक्षणं परित्यज्यागम्या प्रामाण्यं वेदस्य साधयितुकामं ग्राह—
अवितयादि वेदवाक्यानि यत्राप्रतिपत्तिः, वेदेकदेशत्वात् । यथा “अग्निहिमस्य भेषजम्”
[तैत्ति० स० ७ ४ १८ २] इत्यादि बाधयमिति ॥

तस्मैदम्

रत्नसुत्वरूपत्वादेकभाष्ये च वाक्यात् ॥३३४॥

लोचयद्वचमिचारित्वात् सिक्तं न्यायविदेदृशम् ।

स्वगमीदृशमाचार्योक्तानुमानं नीत्याधिकानां यच्छेषवदनुमानं तस्य व्यभिचारमुद्धरणयता यथा तुल्यरूपतया फलानां तुल्यरससाध[39b]नवदेकस्थात्थन्तागमात् कृष्टवद्वृष्टतनुसपाक-
साधनवन्वासाधनमुक्तम् । तदसाधनत्वे न्यायरश्च पूर्वमेवोक्तः । उक्तं चेद[भागमतदाग-
मस्मा]मि । सत्तु सर्वस्य शाक्यविचारस्य विषयस्य यथास्व प्रमाणेन विधिप्रतिषेधसिद्धौ

नान्तरीयकत्वाभावेऽपि शब्दानामर्थे वर सशयितस्य युतिस्तत्र कदाचिद्विवादस्य सम्भवात् ।
न त्वन्यत्र दृष्टप्रमाणोपरोधस्य पुरुषस्य प्रवृत्तिरिति ॥

य पुन प्राकृतविकल्पस्य बह्वेः शीतप्रतिष्ठातसामर्थ्यस्याभिधानं सत्यार्थमुपदर्श्य सर्वं
सत्यार्थमाह शास्त्रं शक्यपरिच्छेदेऽपि विषये प्रमाणविरोधाद् बहुतरमकृतमपि

नित्यस्य धुंसः कर्तृत्वं नित्यान्वाधानतीन्द्रियान् ॥३३५॥

ऐन्द्रियात् विषय हेतु भावानां विषयानां स्थितिम् ।

निवृत्ति च प्रमाणाभ्यामन्यद्वा व्यस्तगोचरम् ॥३३६॥

विरुद्धमागमापेक्षेणानुमानेन वा वदत् ।

विरोधमसमाधाय शास्त्रार्थं चत्वरर्थं सः ॥३३७॥

सत्यार्थं प्रतिज्ञानानो जयेद्वाप्येन बन्धकीम् ।

अप्रच्युताश्रुत्यप्रपूर्वाग्ररूपं पुमान् कर्ता कमेण वर्मणा कर्मफलानां च भोक्ता समवायि-
कारणाधिष्ठानमावहितेत्याह वेदः । तच्चायुक्तमित्यावेदितप्रापम् । नित्यत्वं च कैयानिन्द्रा-
णानामक्षणिकस्य वस्तुधर्मातिक्रमादयुक्तम् । अप्रत्यक्षाभ्येवं सामान्यादीनि प्रत्यक्षाणि ।
जन्मस्मृतिनिवृत्तीदृश विषया पदार्थानाम् । अनाधेयविशेषस्य प्राग्वक्तुं परापेक्षया जनकत्वम् ।
नित्यतेरकार्यरूपस्याव्ययवशेन स्थानम् । कारणाख्य विनाश इत्यादिकमन्यदपि प्रत्यक्षानु-
मानाभ्यां प्रसिद्धविषयमागमाभायणं ज्ञानमानेन बाधितमग्निहोत्रादे पापसोधनसामर्थ्यादिकम् ।
तर्कवैवाचितो वेदस्य सर्वस्य शास्त्रसारीरे प्रमाणविरोधमप्रतिसमाधाय सबन्धानुगुणोपायपुण्यार्था-
भिधानानि च शास्त्रधर्मानप्रदवर्तयन्तप्रसिद्धविषयसत्याभिधानमात्रेण प्रज्ञाप्रकर्षदुरवगाह-
गर्हनेऽपि निरूपयित्वा साधयितुकामो बन्धकीमपि प्रारम्भमेव विनयते ।

काचित् किल बन्धकी स्वयं स्वामिना विप्रतिपत्तिस्थाने दृष्टोपालभ्या । सा त
प्रत्युभाप—परसक्त मात पुरुषस्य वैपरीत्य मयि धर्मपत्न्या प्रत्यपमकृत्वात्मीयमोर्नेत्राभिधानयो-
र्नलबुद्बुदयो करोति । [तिन जर]त्कायेन ग्रामकाष्ठहारकेण प्रापितापि न सगता । रूपगुणा-
नुरागेण किल मन्त्रिमुख्यदारक कामयेऽहमिति ।

एव जातीयकमेतदपि बह्वेः शीतप्रतीकारवचनेन दृष्टप्रमाणविरोधस्याप्यस्तपरोक्षेऽर्थ-
शिवसंवाधानुमानम् ॥

सिद्ध्येत् प्रमाणं यद्येवमप्रमाणमयेह किं ॥३३८॥

न ह्येक नास्ति सत्यार्थं पुरुषे बहुभाषिणि ।

यथेदमतिदुष्करमत्यन्तसत्याभिधानं तथात्यन्ताप्रत्यक्षाभिधानमपि । तत्रैतस्य वचनस्य
कथञ्चित् सत्तादेताद्वयव्यष्टस्य तद्वचनराधेस्तथाभावे न कश्चित् पुरुषोऽनाप्तः स्यात् ॥

अपि च ।

नाय स्वभावः कार्यं ना वस्तुनां वयतिरि ध्वनिः ॥३३९॥

त च तद्व्यतिरिक्तस्य विद्यतेऽप्यभिचारिता ।

न तावदेतद्वचनं वाच्यानां स्वभावो नाप्येषां कार्यम्, तदभावेऽपि वस्तुविदक्षामात्रेण भावात् । न चान्य वक्षितं वक्ष्यविदध्यभिचारी । व्यभिचारे च ततोऽन्यस्यापि तत्सम्भावात् तत्भावात्तत्प्रतीतिरव्युक्ता ॥

प्रवृत्तिर्वाचकानां च वाच्यवृष्टिर्भूतेति चेत् ॥३४०॥

स्यादतत् कार्यमेष वचनं वाच्यस्य वाच्यदर्शनवृत्ते ॥

एव सति

परस्परविरुद्धार्थं कथमेकत्र सा भवेत् ।

यद्येव प्रतिनियमो वाच्य वस्तवन्तरेण दृश्यो न प्रवर्तत इति । भिद्येव प्रकाशेऽप्येव वस्तुनि विद्वद्वचनोपसंहारेण वचनवृत्तिर्न स्यात् । न ह्येष समवायिस्त एक शब्दो निष्प्रवृत्तिः [40a] नित्यस्य स्यादनित्यस्येति ॥

वस्तुभिर्नागमास्तेन कार्यं चिन्तामन्तरीयका ॥३४१॥

प्रतिपत्तुं प्रसिध्यन्ति कुतस्तेभ्योऽर्थमिच्छय ।

आगम प्रमाणं तदावशिष्टार्थप्रतिपत्तयेऽशो यत्र तदव्येपते । समधिगतयापातध्यानामुप-
दशाऽनपेक्षणाद्, अज्ञस्य चातीन्द्रियगुणपुरुषविवेचनस्यामर्यात् वचनानां समीहितार्थसत्तामन्त-
रेणाऽपि वृत्तिः पश्यतो भवितव्यमेवावृष्ट्यभिचारवचनसामपि पुण्याणां वाचि शङ्कया—किं
यथार्था नैति । तेन न युक्तमनेन वक्ष्यविद्वचनेन किञ्चिद्वेत्तुम् ॥

तस्मान्न निवृत्त्यापि भावाऽभाव प्रसिध्यति ॥३४२॥

यद्युक्तं सर्वविषयत्वादागमस्य सति वस्तुयमित्येवादेनास्य वृत्तेस्तत्प्रवृत्तिरज्ञानानुपलम्पि-
रभाव साध^१यतीति । तदस्य सर्वविषयत्वेऽपि वस्तवन्तरेणावृत्ती स्यात् । सन्न नास्ति ।
ततः प्रतिपत्तुं कामस्याऽसिद्धिरित्युक्तम् ॥

तेनासन्नवचनकलानुपलम्पिर्न सिध्यति ॥३४२३॥

तस्माच्च प्रमाणमयनिवृत्तावपि विप्रवृष्टेऽप्यभाववत्किञ्च ॥

वेदप्रामाण्यं वक्ष्यचित् कर्तुं वाद स्थाने धर्मोच्छ्रय जातिवादावलेपः ।
सन्तापारम्भ पातहानाव चेति ध्वस्तप्रज्ञाने वञ्चलितज्ञानि जाडय ॥

प्रमाणवार्तिके प्रथम परिच्छेदे ॥७॥ लेखकपाठकयोः शुभम् ॥

॥ दिग्गजाणि ॥

टिप्पणानि ।

पृ० १ का० १ 'विघ्नत'—आचार्यमनोरथनन्दिना कारिकाया प्रमाणसिद्धिपरिच्छेदे प्रथमकारिकात्वेन सम्मता । उद्धृता—प्रमेयक० पृ० ३४ । त्या० २० पृ० ८५ ।

पृ० १. का० २ 'प्राय'—इयमपि कारिका आ० मनोरथनन्दिना प्रमाणसिद्धिपरिच्छेदे-
अन्तर्भाविता द्वितीयकारिकात्वेन ।

पृ० १ प० १२ 'अर्थानर्थं' इत्याद्युत्पानवाक्यमुद्धृतम्—अष्ट० पृ० २३४, सम्मति०
टी० पृ० ४६९ ।

पृ० १ का० ३ 'पक्षधर्म'—कारिकेय धर्मकीर्तिना हेतुबिन्दौ प्रत्यक्षसहाहिकात्वेन
संस्थाप्य व्याख्याता विस्तरेण । प्रारम्भिक च व्याख्यानमस्या अत्र या वृत्तिमनुसरति—हेतु०
पृ० ५२-५३, हेतु० टी० पृ० ३-२० । उद्धृता—त० श्लो० पृ० २१२ । सम्मति० टी०
पृ० ५५६ ।

पृ० १ प० १५ 'प्रयोजनभावादि' व्याख्येय ईश्वरसेनस्येति—हेतु० टी० पृ० ११।
क० टी० पृ० १२ ।

पृ० १ प० २० 'सजातीय' अत्र दिङ्नामस्येया कारिका अनुगतव्या—

'तत्र य सन् सजातीये द्वया वास्तदवश्ये ।

य हेतुविपरीतोऽस्माद्विरुद्धोऽन्यत्वनिश्चित ॥'

प्रमाणसमुच्चयतृतीयपरिच्छेदे न्यायमुले (का० ७) चान्तभूतिवि । क० टी० पृ० १४;
हेतु० टी० पृ० १३ । न्याय० ता० पृ० १९८, हिस्ती० इ० लो० पृ० २४३, दु० लो०
भा० १ पृ० ३२१, प्र० मी० टि० पृ० १४२ ।

पृ० १ प० २४ 'आलोप्यमान'—प्र० वा० ४ १९० ४

पृ० २ प० ८ 'वक्ष्यमान'—का० ४२-१८८

पृ० २ प० ८ 'सर्व एव'—वाक्यमेतत् आचार्यदिङ्नामस्य—क० टी० पृ० २४, न्याय०
ता० पृ० ३९; श्लो० ता० पृ० २३१, त्या० मं० का० ७ । अष्ट० पृ० १४६;
अनेकान्तज० आ० १ पृ० २३१; सम्मति० टी० पृ० ५६४

पृ० २ प० १५ 'सर्वेषां'—विशेषाभिना द्रष्टव्यमत्र—हेतु० पृ० ६३, हेतु० टी०
पृ० १८, १५०; क० टी० पृ० २६ ।

पृ० २ का० ४ 'कार्यम्' द्रष्टव्यम्—हेतु० पृ० ६३, हेतु० टी० पृ० १५१ ।

पृ० २ का० ४ 'हेतु' उद्धृताऽयमत्र—ईश्वर० वि० भा० ३ पृ० २०० ।

पृ० २ प० २१ 'अज्ञेय'—द्रष्टव्यम्—हेतु० पृ० ६३; हेतु० टी० पृ० १५२ ।

पृ० ३ प० ८ 'अनवस्थानात्'—द्रष्टव्यम्—प्र० वा० ४ २७५ ।

पृ० ३ प० ११ 'मोहात्'—द्रष्टव्यम्—प्र० वा० ४ २६३, २६७ ।

पृ० ४ का० ८ 'दृष्टम्'—उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० २ पृ० १८९, ईश्वर० वि० भा० १ पृ० २०२ ।

पृ० ४ का० ९ 'हेतुना' उद्धृतेयम्—न्यायम० भा० १ पृ० ११६; न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८८, भा० २ पृ० २००, न्याया० वृ० पृ० ६४ । स्या० र० पृ० ५८६, सम्मति० टी० पृ० ५६३ ।

पृ० ५ का० ११ 'एकं' उद्धृतेयम्—न्याय० ता० पृ० १०७, न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८७, भा० २ पृ० १९७, न्यायकु० पृ० २३६, तत्त्वम० पृ० ४१७ । सम्मति० टी० पृ० ५५९, ईश्वर० वि० भा० २ पृ० १३३, ईश्वर० वि० भा० ३ पृ० १९७ ।

पृ० ५ का० १२ 'अतीतकं' उद्धृतेयम्—न्यायकु० पृ० ४५९, प्रमथ० पृ० ३८१, स्या० र० पृ० ५९० ।

पृ० ६ प० ६ 'निवैवविं' द्रष्टव्यम्—प्र० वा० १ १९५ त ।

पृ० ६ प० ९ 'कठमयाधि' अस्य पक्षस्य समालोचनार्थं द्रष्टव्या-अष्ट० पृ० २८३ ।

पृ० ७ का० १७ 'हेतो' उद्धृतेयम्—त० श्लो० पृ० २०३, प्रमाणप० पृ० ७२; प्रमेयक० पृ० ३५४, न्यायकु० पृ० ४३९, स्या० र० पृ० ५१८, न्याय० वि० भा० १ पृ० ५१९; बृहदा० वा० प० १५२१ ।

पृ० ७ का० १७ 'वर्णित आचार्यदिदनाग्नेनेति तप'—क० टी० पृ० ५७, म० टी० पृ० २९२ ।

पृ० ७ प० १६ 'एष' इत्यादि वाक्य दिदनागस्य न्यायमुले—क० टी० पृ० ५८, म० टी० पृ० २९२ ।

पृ० ७ का० १९ 'नास्तीति' अत्र 'विपक्षे हेतुर्नास्तीति' इति दिदनागवाक्यमभिप्रेतम्—क० टी० पृ० ६० ।

पृ० ८ प० ८ 'इत्येकै' अत्र ईश्वरसेनादयः अभिप्रस्ता—क० टी० ६१ ।

पृ० ८ प० १५ 'नैव निरात्मकम्' अत्र विरोधाधिन द्रष्टव्यम्—न्यायवा० पृ० ४६, ९२—१२३ । प्र० वा० ४ २०८, न्यायविन्दु ३ ९७—१०८, प्र० मी० टि० पृ० ८६, वृ० ली० भा० १ पृ० ३३८, भा० २ पृ० २०८ ।

पृ० ८ प० २२ 'तथा तपश्च' इत्यादि वाक्य दिदनागस्य—क० टी० पृ० ६३, म० टी० पृ० २९३ ।

पृ० ८ प० २६ 'य एव' इत्यादि वाक्य दिदनागस्य—क० टी० पृ० ६४ ।

पृ० ९ प० १२ 'विकृतां' आचार्यदिदनाग्नेन कथं विकृताव्यभिचारिहेत्वाभासो वर्णित इत्यभासोप । न्यायविन्दु ३ ११०—१२० । विशेषाधिन द्रष्टव्यं न्यायवा० पृ० ९३, १६९, श्लो० अनु० ९१ त ।

पृ० ९ प० १५ 'यद्यद्वर्तनं' इत्यादिवाक्य दिदनागस्य—क० टी० पृ० ६६; म० टी० पृ० २९४ ।

पृ० ९ प० ० 'आचार्योय' आचार्यस्य सिष्य इत्यर्थे — व० टी० पृ० ६८; म० टी० पृ० २९५ ।

पृ० १० प० १४ 'अनुपसम्भ' अत्र वैशेषिक आक्षिप्यते आचार्येण—क० टी० पृ० ७२, म० टी० पृ० २९५ ।

पृ० १० प० १८ 'प्रत्याचक्ष्ण' चार्वाकीयानिप्रेत — क० टी० पृ० ७३ ।

पृ० १०, प० १९ 'कश्चित्' चार्वाकीय विवक्षित — क० टी० पृ० ७३ ।

पृ० १० प० २० 'अपर' साङ्ख्योपाधिप्रेत — क० टी० पृ० ७४ ।

पृ० १० का० २५ 'तस्मात्'—उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० २ पृ० १९८ । सन्मति० टी० पृ० ५६२ ।

पृ० ११ का० २८ 'तस्मात्'—उद्धृतेयम्—न्यायक० पृ० २०२ ।

पृ० ११ का० २९ 'तद्भावा'—उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० २ पृ० २३७, २४१ ।

पृ० ११ का० २९ 'विदुषाम्' उद्धृतोऽयमक्ष — त० व० पृ० ३, न्याय० वि० भा० २ पृ० १७८, न्याया० वृ० पृ० १०३, स्या० र० पृ० ९६७ ।

पृ० ११ प० २६ 'यदय' अनुद्धमेतत् । यदर्थे इति शुद्धम् ।

पृ० ११ प० २७ 'प्रतिक्षिपति' 'आचार्यविद्वन्नाम न्यायमुखे इति खप ।

पृ० १२ प० ३ 'अर्थोपस्था' इत्यादि नाम न्यायमुख आचार्यविद्वन्नामस्य ।

पृ० १२ प० ४ 'आहु' आचार्यविद्वन्नाम इति शेष ।

पृ० १३ प० ७ 'प्राक्'—का० ९—८ ।

पृ० १३ का० ३३ 'कार्ये'—उद्धृतेयम्—न्याय० ता० पृ० १०५, न्यायक० पृ० २०७, न्याय० वि० भा० १ पृ० ५०१, भा० २ पृ० १८०, न्याया० वृ० पृ० १०३, प्रकरण० पृ० ६५, सन्मति० टी० ७६, ५५८ ।

प० १३ का० ३४ 'अवश्यम्' उद्धृतेयम्—सन्मति० टी० पृ० ७६, ५५९ ।

पृ० १३ प० १६ 'अवश्यम्' इत्यादि शब्द उद्धृतम्—हेतु० टी० पृ० ४७, सन्मति० टी० पृ० ३, अनन्यगतज० भा० १ पृ० २६२, स्या० म० का० ५, न्याया० वृ० पृ० ३८ । सन्मति० टी० पृ० ३, ३२७ ।

पृ० १३ प० २२ 'वक्ष्यामि'—का० ६७-६९ । विधेयत पृ० २८ ब्रष्टव्यम् ।

पृ० १४ का० ३६ 'कार्यम्' उद्धृतेयम्—प्रमेयक० पृ० ३५०, न्याय० वि० भा० २ पृ० १०१, २५३ । स्या० र० पृ० ५१५, सन्मति० टी० पृ० ५७, ५८, ३२२, ५६९ ।

पृ० १४ का० ३७ 'नित्यम्'—उद्धृतेयम्—न्याय० ता० पृ० १०७, न्याया० वृ० प० ४७, प्रकरण० पृ० ६६, अन० वृ० भा० १ पृ० १४५, सन्मति० टी० पृ० ६९, ७४ ।

पृ० १५ प० ३८ 'अग्नि' उद्धृतेयम्—प्रमेयक० पृ० ५१३, न्याय० वि० भा० २ पृ० १०१, १८६, २५४, स्या० र० पृ० ८२०, सन्मति० टी० पृ० ५० ।

पृ० १५ का० ३९ 'धूम०' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० २ १८६; ईश्वर० वि० भा० ३ पृ० २२१

पृ० १५ ना० ४० 'अन्वय०' उद्धृतेयम्—त० श्लो० पृ० ७७; अष्ट० पृ० १५ ।

पृ० १५ का० ४१ 'स्वभावे' उद्धृतेयम्—प्रमेयक० पृ० ३५० । सम्मति० टी० पृ० ३२१, ५६९

पृ० १६ का० ४२ 'सर्वे' उद्धृतेयम्—सम्मति० टी० पृ० २४३, अष्ट० पृ० १७३; प्रमेयक० पृ० ४८०, न्याय० पृ० पृ० ९८, —अनेकान्तज्ञ० भा० १ पृ० ३३३, अने० पृ० भा० १. पृ० ६३, स्या० र० पृ० ८०७

पृ० १६. ना० ४३. 'तस्मात्' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा पृ० ४२; श्लो० न्या० पृ० ५७८, अष्ट० पृ० १७३, सम्मति० टी० पृ० २४३, प्रमेयक० पृ० ४८०; न्याय० वि० भा० १. पृ० ४७९; अने० पृ० भा० १. पृ० ६३, स्या० र० पृ० ८०७

१ पृ० १६. का० ४४ 'तस्माद्यो'—उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा पृ० ३८; न्याय० वि० भा० १ पृ० ४७९; अष्ट० पृ० १७३, स्या० र० पृ० ८०७; ईश्वर० वि० भा० १. पृ० २९०

पृ० १७ ना० ४५ 'एकस्य' उद्धृतेयम्—न्यायम० भा० १. पृ० ८७, २७७; श्लो० शर्करा० पृ० २४; लमि० भा० पृ० १५२, त० श्लो० पृ० ४०५, सम्मति० टी० पृ० ५०७; प्रमेयक० पृ० २३६, न्यायकु० पृ० ५२४, न्याय० वि० भा० २ पृ० १६९, २००, स्या० र० पृ० ५३४ ।

पृ० १७ प० ८ 'उक्तम्' द्रष्टव्यम्—पृ० १३ प० १५ ।

पृ० १७ का० ४६ 'नो चेद्' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा पृ० २४, प्रमेयक० पृ० ४७० । स्या० र० पृ० ७३१, सम्मति० टी० पृ० ५०७ ।

पृ० १७ का० ४७ 'तस्माद्' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा० पृ० २४, त० श्लो० पृ० ४०५, न्यायक० पृ० २०८, न्याय० वि० भा० १ पृ० १०, ६९, ११८, ५०४, भा० २ पृ० १५२, ३६१ । अष्ट० पृ० १५३; स्या० र० पृ० ५३४

पृ० १८. प० ५ 'उक्तम्' द्रष्टव्या वृत्ति —का० ३५ ।

पृ० १८ का० ४९ 'तस्माद्' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा पृ० ४६ ।

पृ० १८. का० ५० 'कश्चित्' उद्धृतेयम्—अष्ट० पृ० १४१ ।

पृ० १८ ना० ५२ 'यावन्तो' उद्धृतेयम्—ईश्वर० वि० भा० ३ पृ० १२७, २०० ।

पृ० १८ ना० ५३ 'अन्यथेन' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा पृ० २५; सम्मति० टी० पृ० २२०

पृ० १९ का० ५४ 'यस्यापि' अत्र वीरोपिकमत निदिष्टम् । उद्धृतेयम्—न्यायम० भा० १ पृ० २७७; न्याय० ता० पृ० ८९ ।

पृ० १९. का० ५४ 'मानोपा०' उद्धृतेयम्—अष्ट० पृ० १५२ ।

- पृ० १९ प० १४ 'धीर्वाहि' अशुद्धमेतत् । 'धीर्वाहि' इति शुद्धम् ।
- पृ० १९ वा० ५५ 'सर्वा' उद्धृतेयम्—न्यायम० भा० १ पृ० २७७, न्याय० ता० पृ० ९० ।
- पृ० १९ का० ५६ 'यसो'—उद्धृतेयम्—अष्ट० पृ० १५२ ।
- पृ० १९ प० २८ 'गृह्यते' अशुद्धमेतत् । 'गृह्येत' इति शुद्धम् ।
- पृ० २० का० ५७ 'एको' उद्धृतेयम्—न्याय० ता० पृ० ९० । अष्ट० पृ० १५२ ।
- पृ० २० प० २१ 'न प्रत्यक्ष' इत्यादि वाक्यपुद्गलम्—अनेकान्तज० भा० १ पृ० २०० ।
- पृ० २० का० ६० 'प्रत्यक्षं' उद्धृतेयम्—हलो वाचरा पृ० २५ ।
- पृ० २० का० ५९ 'यत्न' उद्धृतोऽयमत्र—संयति० टी० पृ० ३८२ ।
- पृ० २१ का० ६१ 'तत्रापि' उद्धृतेयम्—त० हलो० पृ० १०९ ।
- पृ० २२ प० १३ 'प्रत्यायविषयम्' द्रष्टव्या का० १५९ ।
- पृ० २२ प० ३२ 'उक्तमर्थ' द्रष्टव्या वृत्ति—वा० २६ ।
- पृ० २३ प० १५ 'विकरण्य' अशुद्धमेतत् । 'विकरण्य' इति शुद्धम् ।
- पृ० २३ प० १५ 'वक्ष्याम' अनन्तरमेव इति शेष ।
- पृ० २४ प० ११ 'अवृष्टा' इत्यादिवाक्य विद्वन्नागस्य—क० टी० पृ० १६५ ।
- पृ० २४ का० ७० 'परस्परम्'—उद्धृतेयम्—अनेकान्तज० भा० १ पृ० ३४७, न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८०, भा० २ पृ० ४९ । ज्यो० पृ० ६८०, बृहतीप० पृ० ५२,
- पृ० २४ का० ७१ 'तथा'—उद्धृतेयम्—अनेकान्तज० भा० १ पृ० ३४७, न्याय० वि० भा० १ पृ० १४० भा० २ पृ० ४९ । ज्यो० पृ० ६८०, बृहतीप० पृ० ५२
- पृ० २४ का० ७२ 'तस्या' उद्धृतेयम्—अनेकान्तज० भा० १ पृ० ३४७, ज्यो० पृ० ६८०; बृहतीप० पृ० ५२ ।
- पृ० २६ का० ७५ 'एक' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८०, भा० २ पृ० ५१ ।
- पृ० २६ का० ७३ 'अव्यक्त' उद्धृतेयम्—ज्यो० पृ० ६८० ।
- पृ० २६ का० ७३ 'शाखाद' उद्धृतेयम्—ईश्वर० वि० भा० १, पृ० २५० ।
- पृ० २६ का० ७६ 'अवरादि' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८०, हलो वाचरा पृ० ८, २६ ।
- पृ० २७ प० १५ 'बाह्य इव' अशुद्धमेतत् । 'बाह्य इव' इति शुद्धम् ।
- पृ० २७ प० १५ 'व्यवहारिणाम्' अशुद्धमेतत् । 'व्यवहारिणाम्' इति शुद्धम् ।
- पृ० २८ का ७८ 'तत्त्व' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८१ ।
- पृ० २८ का० ७९ 'तस्या' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८१; न्याय० क० पृ० १९३ ।

पृ० २८ वा० ८० 'अर्था' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८२ ।

पृ० २८ वा० ८१ 'त एव'—उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४८० ।

पृ० २८ वा० ८२ 'स च'—उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० २ पृ० ५२ ।

पृ० २९ वा० ८६ 'मया' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्वरा पृ० ५४ ।

पृ० २९ वा० ८९ 'ससृज्यन्ते'—उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० ४७८;
समति० टी० पृ० ७१० ईश्वर० वि० भा० २ पृ० २८६

पृ० २९ वा० ९१ 'ग्राह्यो' व० टीवानुमारी पाठ 'ग्राह्यम्' इति । क० टी०
निदिष्ट पाठान्तरम्—'ग्राह्यो' इति ।

पृ० २९ वा० ९२-९३ 'समान' उद्धृत—ईश्वर० वि० भा० १ पृ० ११४ ।

पृ० ३२ प० १९ 'द्रु(ड)क्तम्'—द्रष्टव्या वा० ७५ ।

पृ० ३३ प० ९ 'वक्ष्याम' द्रष्टव्य प्र० वा० २ २१० त ।

पृ० ३४ का० १०८ 'प्राप्ते' असुखमतत् । 'प्राप्तो' इति छुट्टम् ।

पृ० ३६ वा० १०९ 'प्रतिभातो' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० २ पृ० ५० ।

पृ० ३६ प० १११ 'एकप्रत्य' उद्धृतेयम्—न्याय० भा० १ पृ० २७६; न्याय०
पृ० ३१९, प्रमेयक० पृ० ४१७, न्याय० वि० भा० १ पृ० ५२८ । सप्तो० गो० पृ०
२२७, स्या० ४० पृ० ७३१ ।

पृ० ३६ प० २५ 'निवेदितम्'—द्रष्टव्या—वा० ४२ त ।

पृ० ३८ का० ११८ 'कस्य ज्ञाता वृक्षार्थग्रहणावृत्ते' इति कर्णयोमिसमत पाठ । अत्रत्यो
मुद्रितपाठस्तु कर्णगोमिना पाठान्तरत्वेन निदिष्ट —क० पृ० २३४ ।

पृ० ३९ का० १२१ 'एक' उद्धृतेयम्—ईश्वर० वि० भा० १ पृ० २९९

पृ० ३९ का० १२२ 'भावो' अत्र 'भावो' इति पाठापेक्षया व० म० समत 'मात'
इति पाठ सम्यक् प्रतिभाति ।

पृ० ४० का० १२८ 'प्रोक्त'—'सम्बोध्यन्तरनिवृत्तिविशिष्टानेव भावानाह' इति
दिङ्नामवाक्य विवक्षित्वा आचार्यपरमकीर्ति आह—'प्रोक्त' इति । क० टी० पृ० २४९,
म० टी० पृ० ३३१ ।

पृ० ४१ प० ५ 'अर्थान्तर' इत्यादिवाक्यम् आचार्यदिङ्नामस्य—क० टी० पृ०
२५१, म० टी० पृ० ३३१

पृ० ४१ प० १३ 'तद्व्यावृत्त्या' इति वाक्य दिङ्नामस्य क० टी० पृ० २५३ ।

पृ० ४२ प० ४ 'प्राप्' द्रष्टव्या वृत्ति वा० ६६ ।

पृ० ४० का० १३६ 'प्रोक्ता' 'अपोह सम्बलिङ्गाभ्या प्रतिपाद्यते' इति वृत्तता
दिङ्नामोक्त इति शेष —म० टी० पृ० ३३४ । क० टी० पृ० २६२ ।

पृ० ४२ प० २३ 'प्रपेता' दिङ्नाम इति शेष —क० टी० पृ० २६२ ।

पृ० ४३ प० ८ 'योनि' नैवपित्रीभाभिप्रेत ।

पृ० ४३ का० १४१ 'यद्वपम्' उद्धृतेयम्—श्लो० शर्करा पृ० २५, श्लो० म्या० पृ० ५६७ ।

पृ० ४४ प० ९ 'प्रतिबद्धम्' इति प्रमो किन्तु 'प्रतिबद्धम्' इति शुद्धम् ।

पृ० ४४ प० १२ 'प्राक्' द्रष्टव्या—भा० ४२ त ।

पृ० ४५ प० १६ 'समवाय' "अयूनसिद्धानामाधायधारभूतानां य सम्बन्ध इह प्रत्ययहेतु स समवाय" अक्षस्त० पृ० ३२४ ।

पृ० ४७ प० १९ 'निवेदितम्' द्रष्टव्य पृ० ३३ प० १४ ।

पृ० ४७ प० २४ 'उक्तमत्र' द्रष्टव्या वृत्ति का० १४६ पृ० ४५ ।

पृ० ४८ प० २२ 'उक्तोत्तरम्' द्रष्टव्यम्—पृ० ४५ ४७ ।

पृ० ५० का० १५४ 'न याति' उद्धृतेयम् ईश्वर० वि० भा० ३ पृ० १६०, म्यो० पृ० ६८२, म्यामा० पृ० ९६ सम्मति० टी० पृ० ६९१ । सुलना कर्तव्या—न्यायम० भा० १ पृ० २७४ । स्या० २० पृ० ९५५

पृ० ५० का० १५६ 'यत्रासी' उद्धृतेयम् सम्मति० टी० पृ० ६९१, म्यो० पृ० ६८२

पृ० ५१ का० १५८ 'जाति' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० २४६ ।

पृ० ५२ का० १६१ 'नायवत्तम्' अनुद्धमेतत् तन्मुक्तम् इति शुद्धम् ।

पृ० ५३ प० ३० 'उक्तम्' द्रष्टव्या का० ७५ ।

पृ० ५५ प० ५ 'वक्ष्याम' द्रष्टव्यम्—प्र० वा० २ ३ ।

पृ० ५६ प० २२ 'न ह्यम्' उद्धृतमिदं पाठ्यम्—अनकान्तज० भा० २ पृ० १६१

पृ० ५८ का० १७६ 'भेदे' उद्धृतेयम्—सम्मति० टी० पृ० ३०१

पृ० ५८ का० १७७ 'भदोप्यं' अत्र द्रष्टव्या यत् पाठान्तरं निर्दिष्टम् तत् सद्योध्य एव कर्तव्यम्—'भदोप्यस्ति क्ख्यातश्चेत् न कुम्पु सहकारिण' क०

पृ० ५९ प० १४ 'आवायेण' आवायविज्ञानायकृत् सामान्यपरीक्षान्तर्गत विराकरण-मत्राभिप्रेतम् क० टी० पृ० ३३७ ।

पृ० ५९ का० १८४ 'सर्वस्थो' उद्धृतेयम्—अष्ट० पृ० ९२, अनकान्तज० भा० १ पृ० २३, न्याय० वि० भा० १ पृ० १७७, भा० २ पृ० २३३, न्यायवृ० पृ० ६२०, सम्मति० टी० पृ० २४२, स्या० २० पृ० ८३७ ।

पृ० ६० का० १८५ 'अथास्त्यं' उद्धृतेयम्—न्याय० वि० भा० १ पृ० १७७, भा० २ पृ० २३३ । अनकान्तज० भा० १ पृ० २४, सम्मति० टी० २४२ ।

पृ० ६० का० १८६ 'सर्वात्मत्वे' उद्धृता—अनकान्तज० भा० १ पृ० २५ ।

पृ० ६२ प० १२ 'प्रमाणं' दिङ्नामस्त्वं वाच्यमिदम्—ब० टी० पृ० ३५० ।

पृ० ६२ का० १९० 'भावो' उद्धृत्यम्—न्याय० वि० भा० २ पृ० १५ । स्या०
२० पृ० ५४१

पृ० ६२ का० १९१ 'उपात्त' उद्धृत्यम्—न्याय० वि० भा० २ पृ० १५ ।

पृ० ६३ का० १९३ 'नासिद्धे' उद्धृत्यम्—न्यायम० भा० १ पृ० ११६, न्याय०
वि० भा० २ पृ० १३ । स्या० २० पृ० ५४३, सन्मति० टी० पृ० ४८७, ५६२

पृ० ६३ प० २४ 'उक्तम्'—द्रष्टव्या वृत्ति का० ६३-६४ ।

पृ० ६८ प० १० 'प्राक्' द्रष्टव्या का० ५ ।

पृ० ६८ प० १४ 'प्रा'—द्रष्टव्य पृ० ६७ प० ११ ।

पृ० ६९ प० २५ 'वदयाम'—द्रष्टव्यम—प्र० पा० ४ २६९ ।

पृ० ६९ प० २८ 'मूढो' द्रष्टव्यम्—प्र० पा० ४ २६३-२६७ ।

पृ० ६९ प० ३० 'स ह्य' इत्यादाञ्चा उदघोतकस्य—क० टी० पृ० ३८२ ।

पृ० ६९ प० ३० 'वदयाम'—द्रष्टव्यम्—प्र० पा० ४ २७३-२७५ ।

पृ० ७० प० ४ 'स्मायते'—द्रष्ट० प्रमू प्र० पा० ४ २६७ ।

पृ० ७० प० ५ 'न सति' इत्यभिप्राय आकाशेदि-नागस्य—क० टी० पृ० ३८३;
म० टी० पृ० ३६० ।

पृ० ७० का० २०८ 'अनादि' उद्धृत्यम्—त० वृत्ते० पृ० १४४ । अष्ट० पृ०
११४, २५० । ईश्वर० वि० भा० २ पृ० ४०० ।

पृ० ७० प० १२ 'निवेदितम्'—द्रष्टव्या का० ६८ ।

पृ० ७० का० २१० 'परमार्थो' उद्धृत्यम्—शास्त्रवा० का० ६४७; अष्ट०
पृ० १६८, न्यायकृ० पृ० ५५४, न्याय० वि० भा० २ पृ० ३२०, स्या० २०
पृ० ७१० ।

पृ० ७० का० २११ 'अतीता' उद्धृत्यम्—शास्त्रवा० का० ६४८ ।

पृ० ७१ प० १४ 'कल्पितस्य' इत्यादिवाक्य दिङ्नागस्य—क० टी० पृ० ३८८,
म० टी० पृ० ३६२

पृ० ७१ प० २० 'उक्तमत्र' द्रष्टव्या का० २०२ ।

पृ० ७२ का० २१८ 'प्रत्यक्षेण'—तुना—आप्त० का० ६ ।

पृ० ७२ का० २१९ 'अस्त' उद्धृत्यम्—न्यायम० भा० १ पृ० १४० ।

पृ० ७२ का० २१९ 'अभिहित' आचार्यदिङ्नागस्येन इतिवचन । —क० टी० पृ०
३९३, म० टी० पृ० ३६४ ।

पृ० ७२ प० २९ 'वक्ष्यमाण' द्रष्टव्यम्—प्र० १ १४८

पृ० ७३ प० १ 'हंस्यप्रव' अनुद्वयत । •इत्याश्रयि इति गृह्यम् ।

पृ० ७३ का० २२१ 'अपरे'—नैयायिका इति शेष । म० टी० पृ० ३६५ ।

पृ० ७३ का० २२१ 'द्वष्टोष' उद्धृतोऽयमश—शास्त्रवा० का० ६२७ ।

पृ० ७३ का० २२२ 'अपरे' उद्धृतोऽयम्—शास्त्रवा० का० ६२८, अत्र 'अपरे' इति पद योगतयोपक्रम—म० टी० पृ० ३६५ ।

पृ० ७३ का० २२३ 'सर्वेषां' उद्धृतोऽयम्—न्यायम० भा० २ पृ० ८६ । तुलना—आप्त० का० ४ । अत्र 'निर्हास' इति श्रुतम् ।

पृ० ७३ का० २२४ 'निरूपद्वय'—उद्धृतोऽयम्—न्याय० ता० पृ० ६०, न्याय० वि० भा० १ पृ० ३६; भाष्यटी० पृ० ४०; ईश्वर० वि० भा० ३ पृ० १०३

पृ० ७४ का० २२७ 'विराम'—उद्धृतोऽयम्—न्याया० वृ० पृ० ३०, तुलना—न्यायम० भा० १ पृ० १५४ । अत्र 'केचित्' पद सीमासकबोधकम्—का० टी० पृ० ४०४, म० टी० पृ० ३६७ ।

पृ० ७४ का० २२८ 'विराम'—तुलना—न्यायम० भा० १ पृ० १५४ ।

पृ० ७५ प० २४ 'वृत्ते' 'वृत्ते' इति लशोध्यम्

पृ० ७६ प० ६ 'शब्द येष्वं'—'शब्दरयेष्टं' इति श्रुतम् ।

पृ० ७६ का० २३३ 'असंस्कृत्य' उद्धृतोऽयम्—सम्मतो० टी० पृ० ११, प्रमेयक० पृ० १६६ ।

पृ० ७७ प० ५ 'निर्लोठितम्'—द्वष्टव्या का० ७० ।

पृ० ७८ प० १७ 'अवामेव'—'अवामेव' इति श्रुतम् ।

पृ० ७९ प० ११ 'आह'—द्वष्टव्यम्—पृ० ७७ प० ९ ।

पृ० ८० प० १८ 'स्मरति' इत्यादि प्रायः शब्दश्च उद्धृतम्—न्याया० वृ० पृ० ३१

पृ० ८१ का० २४५ 'यज्जगतीषो' तुलना—न्याया० वृ० पृ० २९ । प्रकरणप० पृ० १३७, बृहतीप० पृ० १४४ ।

पृ० ८१ प० १८ 'अवाऽऽसीवि' इत्यादि प्रायः शब्दश्च उद्धृतम्—न्याया० वृ० पृ० ३१ प० २० ।

पृ० ८२ प० १२ 'अनु' इत्यादि शब्दश्च उद्धृतम्—न्याया० वृ० पृ० ३० प० ६ ।

पृ० ८२ प० १७ 'सत्यतप'—प्रायः शब्दश्चो वर्तते—न्याया० वृ० पृ० २९ ।

पृ० ८४ प० २४ 'न हि'—तुलना—न्याया० वृ० पृ० ३६ प० ७ ।

पृ० ८६ का० २५४ 'अनिरयम्'—उद्धृतोऽयम्—न्याया० वृ० पृ० ३७ ।

पृ० ९७ का० २८१ 'न तस्य'—उद्धृतोऽयम्—स्यो० पृ० ४००; शास्त्रवा० का० २६९; अप्ट० पृ० २००, श्लो० ता० पृ० ४५; न्याय० ता० पृ० ३८४; न्याय० वि० भा० २ पृ० ११७, न्यायकु० पृ० ३८८, स्या० र० पृ० ७८८; अनेकान्तद० भा० १ पृ० १०५ ।

पृ० ९८. पं० ४. 'न हि कस्यचित्' इत्यादि वाक्यमुद्धृतम्—अनेकांतव० भा० २.
पृ० २१८ ।

पृ० ९८ का. २८१ 'माथे' उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० वा० २७० । सम्मति० टी०
पृ० ३३३ ।

पृ० ९९ वा० २८३-४ 'एतेभ'—उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० वा० २७१ ।

पृ० १०६. वा० ३०२. 'व्ययः'—'व्ययः' इति मुद्रम् ।

पृ० ११० वा० ३१५ 'अथमर्थो' उद्धृतेयम्—प्रमेयक० पृ० ४३१ ।

पृ० ११२. वा० ३२० 'स्वयं' उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० पृ० ६०४; म्यायमं० भा० १.
पृ० ३१७

पृ० ११२. वा० ३२१ 'तेनास्मि०'—उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० वा० ६०५; म्यायमं०
भा० १. पृ० ३७३; म्यायपु० पृ० ५४८; नन्दी० पृ० १९; न्याया० पृ० पृ० ३४७;
न्याय० वि० भा० २. पृ० २५१ ।

पृ० ११६. वा० ३३२ 'यत्र' उद्धृतोऽयमंशः—ईश्वर० वि० भा० २ पृ० ७० ।

पृ० ११७ वा० ३३८ 'सिद्ध्येत्' उद्धृतेयम्—शास्त्रवा० वा० ६३८ ।

॥ पारिशिष्टानि ॥

१. कारिकासूची ।

अकार्यकृति०	११३	अनेकमपि	१०५
अग्निस्वभाव	३८	अनेकशब्दसंघाते	२५९
अग्नेरर्थान्तरो०	२७३	अनेकार्थान्निसम्बन्धे	२३१
अञ्जनादेरिव	१५०	अनेकार्थेषु शब्देषु	३२३
अतत्कारिदिवेकेन	११३	अनेकावयवा०	२५१
अतत्कार्यपरावृत्ति	१४२	अनैकान्तिकता	१०
अतत्कार्यार्थभेदेन	८५	अनैमित्तिक	१६२
अतदूपै च	२५२	अन्य स्वय	३२९
अतिप्रसङ्गात्	१६१	अन्यत्र वर्तमानस्य	१५५
अतीतिजातयो	२११	अन्यथा धर्मिण	४९
अतीन्द्रियार्थदित्	३९०	अन्यथा व्यभिचारि	८
अत्यन्तमेवामेवौ	१७८	अन्यथाप्राग्वत्वा०	३२७
अय प्रसिद्धिमु०	३२५	अन्यथैकनिवृ०	२६
अयानग्निस्वभावो	३८	अन्यथैकेन	५३
अयापि भावशक्ति	२९६	अन्यदेव ततो	३०८
अथास्त्यतिराग	१८५	अग्न्याविशोपाय	२५०
अवृष्टहेतु	२४६	अग्न्येन वा यदि	६५
अवृष्टे प्रतिपेक्षाच्च	११२	अग्न्योन्य वा	१७९
अधूनहेतोर्धूमस्य	३९	अग्न्योन्यस्य	२७४
अनग्न्यत्वेन्यथा	१५४	अग्न्योन्याश्रय	११६
अनग्न्यत्वेपि	२७६	अग्नौ वा रक्षितो	२४४
अनग्न्यभाक् स	१७४	अन्यव्यतिरेकाद्यो	४०
अनग्न्ययो हि	१९०	अन्यव्यतिरेकी	१३८
अनपेक्षितबाह्यार्थ	६८	अन्ययो व्यतिरेकी	२९३
अनभिग्न्यतश्चाब्दाना	३०१	अपरामृष्ट	१६२
अनादिहवात्	२४९	अपि प्रवर्तते	९५
अनादिवासनोद्भूत	२०८	अपेक्षातो हि	३७
अनापेक्षयिषोषाणा	२९९	अपेक्ष्य तत्स्मृतिम्	३०७
अनित्य गत्न०	२५४	अपेक्ष्यते पर	२८२
अनित्यत्वे	१९५	अपीक्ष्येय मिथ्यार्थम्	२२८
अनित्याख्यापि	२६४	अपीक्ष्येय सत्यार्थम्	२२७
अनिराकरणे तेषा	११८	अपीक्ष्येयतापीष्टा	२४२
अनुदाहरणम्	२७०	अपीक्ष्येयतायाश्च	२३२

अपोहय सा नास्ति	३३१	अनागिनाधनम्	३१४
अप्रवृत्ति प्रमाणानाम्	५	अनुनिर्विकल्पात्	२५५
अभावे परणग्राम०	२६८	असवधात	१६१
अभिन्नप्रतिनासा	१०९	असस्वायतवा	२३३
अमदध्यवहाराश्च	१३८	असज्ज्ञानकश्च	५
अमदिन इवाभान्ति	७१	अमत्त्वेऽभाव०	२७८
अभदे तु विदध्यते	१७७	असमारोपविषय	५९
अप्रमप्यमेवेति	१२१	असमारोपित०	५०
अयमर्थी	३१५	असमीक्षितवस्व०	८७
अयमेव न	२२२	अमाधारणता	३११
अरूपो रूपवत्त्वेन	१३०	असामर्थ्याच्च	१९८
अप्रक्रियाऽस्तमर्थे	२१४	असिद्धविपरीताश्च	१७
अथज्ञापन०	२२९	असिद्धायात्	२९३
अर्थसंस्वार०	२५०	अस्वयं वस्तु	१८३
अर्था ज्ञाननिविष्टा	८०	अहेतुत्वादिनाऽस्य	१९६
अर्थांतरनिमित्त	३४	अहेतुत्वमि	२७७
अर्थान्तरनिमित्तो	३५	अहेतुरूप०	१२३
अर्थान्तरानपेक्ष	९	आत्मभुज्येता०	२४
अर्थापत्त्या	३०	आत्मनश्चापि	१६७
अर्थमिदं न	१४२	आनुपूर्व्यामिसत्त्वात्	३०४
अर्थस्तिथय	१००	आनुपूर्व्याश्च	२७१
अर्थैरत स	२३५	आप्तवादाविसंवाद०	२१९
अथरेव	२३५	इच्छाविकृद्ध	३१०
अतिज्ञाश्च	२०२	इतरेतरभेद०	७४
अवश्यमाद्य०	३४	इतीय त्रिविधाया०	३२
अवश्यं शङ्कया	३२८	इत्यसौतक०	१२
अवस्तुनि	२४२	इत्यया पीरुप्यय	३०७
अवस्थाहेतु०	२८०	इन्द्रिय स्वादि	२५८
अविभाय निविध्यान्वय	११९	इष्ट विरुद्धकार्ये	८
अविनाभावनियमात्	३	इष्टमेवमथ	२२१
अविनाभावनियमो	३३	उन्ते समयकाराणाम्	३०४
अविनाशात् स	२७३	उच्यते तेन	९८
अविशपात न	७७	उच्यते साध्य०	१८९
अविरापण तत्त्वम्०	१४४	उत्पादिता प्रसिद्धेव	३२६
अवृत्त्यतिरेकेण	११६	उत्पलकश्च	१७२
अव्यवहारेषि	१२०	उपात्तभदे	१९१

उपाधिभेदापेक्षो	१८८	कार्यकारणता नर्णो	३०८
एकपादार्थे	१३९	कार्यकारणतासिद्धे	३१०
एकत्र दृष्टस्य	१५३	कार्यकारणमावात्	३३
एकत्वाद्वस्तुरूपस्य	१३७	कार्यं च तासां	१०८
एकत्वेनाभिधा	८४	कार्ये तु	२०४
एकत्वेपि	२५४	काम्यस्य दर्शनम्	२७५
एकधीहेतुभावेन	१११	कुर्वद्भित्तोऽपि	१४५
एकप्रत्ययमर्शास्य	१११	कृतका पीडयेयाश्च	३१३
एकप्रत्ययमर्शाख्ये	१२१	कृता बुद्धरतत्	१४०
एकप्रत्ययमर्शाख्ये०	७५	कोऽन्यो न दृष्टो	४५
एकवस्तुमहायापत्तौ	१०३	कमत्स्यार्थान्तरत्व	२९६
एकवस्तुत्वेनेकोऽपि	१४५	क्रियोपकारापेदास्य	१६३
एकसामग्र्यधीन०	११	कवचिद् दृष्टे	५०
एकस्य कार्यमन्यस्य	१६६	कवचिन्नान्यत्र	१६५
एकस्वार्थस्वभाव०	४५	कवचिन्निवेदानायार्थे	१२४
एकापाये कलाभाव०	१६८	कस्य स्वभाव	६९
एकार्थप्रति०	७०	लादेच्छवमासम्	३२२
एकार्थश्लेष०	१३१	स्थाप्येते विदुषा	२९
एकावयवगत्या	२५३	गम्य स्वभाव	१९५
एकौपकारके	५७	गिरा विध्यात्व०	२२७
एतेन अभिचारितम्०	१९७	गिरा सत्त्वत्व	२२८
एतेनाहेतुक०	२८३	गिरामपौष्ट्यैयत्वे	२२९
एतेनैव यद०	१८३	गिरामेकार्थनियमे	२३१
एष स्याणुरय	३२८	गोमानित्येव	२७
ऐन्द्रियान् विषम	३३६	गौरवावहित०	१४०
कथ ता भिन्न०	११०	घटादिष्णपि	२३८
कथ वा ध्वित०	२६१	कथुरादौ यथा	१४३
कथमेकमुप०	१०८	चिन्त्येते	१८२
करणात्ता समप्राणाम्	२६६	चोदितो दधि	१८५
कर्तृगस्कारतो	३०९	जनयन्त्यप्य०	११४
कल्पकारोपिता	२७२	जहाति पूर्व	१५५
कल्प्योऽप्यमर्थ	३१६	जातिभेदा	४३
कविचन्द्राग०	१२८	जातिर्दृश्येत	१५८
कामगन्यप्रतीक्षा	२५६	जायते तदुपाधि	३०६
कार्यं धूमो	३६	जगन्ते बुद्धय	२९०
कार्यं स्वभावे	४	जिज्ञासामिपु०	६५

ज्ञाता वातीन्द्रिया	३३०	तदुत्पादन०	२३८
ज्ञानादव्यतिरिक्त	७३	तदेक वस्तु	१०४
ज्ञानाद्यर्थक्रिया	१००	तद्गतावेव	१२८
ज्ञानाभिधाने	८१	तद्द्विजिन च	१५७
ज्ञानोत्पादन०	२३७	तद्विधितिनो	१२२
ज्वरादिशमने	७६	तद्भूषहेतु०	२९
त तस्या	१२४	तद्भूषे च	२८
त तथैव	८८	तद्भूषे भिद्यमानाना	१२७
तज्ज्ञानजनित०	३०९	तद्भूष सर्वतो	९३
ततश्च भूषोऽर्थ०	३२५	तद्भूषावरणाना	२६७
ततोऽन्यापोह०	११५	तद्विज्ञानिरक्षयो	१०३
तत्कारिणामतत्	९७	तद्वत् पुस्त्ये	३१७
तत् कार्य कारण	१७४	तद्वदुपस्थ	९७
तत्तद्विषय०	३२	तद्विषयनिमित्तस्य	७
तद्व्यागापत्ति०	१७५	तद्विषयोपलब्धी	२०७
तत्परिग्रह०	२७४	तद्विज्ञेयावसाये	६०
तन्मार्थक्रिया	९६	तद्विषयस्य	१४९
तत्रापि चान्य०	६१	तद्विषयस्येव०	५८
तत्राप्रदयम्	२४६	तत्तिर्यकपक्षलैर्ज्ञाने	२९४
तत्रैककार्ये	८४	तन्मात्रव्यापिन	१९३
तत्रैकवृत्त्या	२३	तया सवृत्त०	७१
तत्रैकस्तत्त्व०	३१९	तयोरपि भवेत्	१७९
तत्साधनाये०	९५	तयोरपि भवेत्	५५
तत्साध्यफल०	१८२	तस्मात् तत्त्वार्थ०	१४३
तत्स्वभाव०	७८	तस्मात् तन्मात्र०	२५
तथाऽनेककृदेकोपि	८५	तस्मादपौहविषय०	४९
तथान्यत्रापि	२२	तस्मादपौहविषये	२४८
तथा भेदाऽनिसौषे	१७९	तस्माद् दुष्टस्य	४७
तथामुपगमे	२६९	तस्यावतो	४३
तथा हेतुर्न	२०९	तस्यावतो येन	४४
तदन्यपरिहारेण	९८	तस्याद्वैतस्य०	२८
तदभाव.	२०५	तस्माच्च निवृत्त्यापि	३४२
तदभावे स्वय	४१	तस्मान्निमित्ता	७४
तदसत्	७२	तस्मिन् बाहानुपादाने	२०९
तदा कदाचित्	१०२	तस्य मध्यहेतुत्व०	१६
तदा स्वतत्त्वार्थ	९४	तस्य सत्त्वावहेतु०	२७७

उदादिभेदापेक्षो	१८८	कार्यकारणता वर्ण	२०८
एककार्येयु	१३९	कार्यकारणतासिद्धे	३१०
एकत्र दृष्टस्य	१५३	कार्यकारणभावान्	३३
एकत्वाद्बस्तुरूपस्य	१३७	कार्यश्च शास्त्रा	१०८
एकत्वेनाभिधा	८४	कार्ये तु	२०४
एकत्वेनि	२५४	काष्ठस्य दर्शनम्	२३५
एकप्राप्तेनुभावेन	१११	कुर्यादृतेऽपि	१४५
एकप्रत्ययमन्त्रस्य	१११	कृत्वा पौरुषेयादय	३१३
एकप्रत्ययमन्त्राख्ये	१२१	कृता वृद्धरत्न	१४०
एकप्रत्ययमन्त्रार्थे०	७५	कोऽप्यो न दृष्टो	४१
एकप्रत्ययमन्त्राभावेत्	१०३	कर्मस्वार्थान्तरस्य	२१६
एकवृत्तेरनेकोऽपि	१४५	त्रिविधकारणपेक्षस्य	१६३
एकसामर्थ्यमीन०	११	कवचिद् दृष्टे	९०
एकस्य कार्यमस्यस्य	१६६	कवचिन्नाम्यत्र	१६५
एकस्वार्थस्वभाव०	४५	कवचिशिवेननामायें	१२४
एकापाने फलाभाव०	१६८	कस्य स्वभाव	६९
एकार्थप्रति०	७०	खादेच्छ्वमासम्	३३०
एकार्थद्वये०	१३१	स्थाप्येते विद्रुपा	२९
एकावयवगत्या	२५३	गम्ब स्वभाव	१६५
एकैवकारकै	५७	गिरा मिथ्यात्व०	२२०
एतेन व्यभिचारित्व०	१९७	गिरा सत्यत्व	२२८
एतेवाहेतुक०	२८३	गिरामपौरुषेयत्वे	२२९
एतेनैव यत्न०	१८३	गिरामेकार्थनियमे	२३१
एष स्यामुदय	३२८	गोमानित्येव	२३
ऐन्द्रिमात् विषम	३३६	गीरवाद्यन्ति०	१४०
कय ता भिन्न०	११०	घटादिष्वपि	२३८
कय वा शक्ति०	२६३	वस्तुप्राप्तौ यथा	१४३
कथमेकमुप०	१०८	विन्येते	१८३
कस्याना समयाणाम्	२६६	चोदितो दधि	१८५
कस्यैवकारतो	३०९	जनवन्त्यप्य०	११४
कस्यनारोपिता	२७२	जहाति पूर्वं	१५५
कल्प्योऽवमर्ष	३३६	जातिभेदा	४३
कश्चिन्नाम०	१२८	जानिदुर्ध्वेत	१५८
काममन्त्रप्रतीक्षा	२५६	जायते तदुपाधि	३०६
कार्यं धूमो	३६	जायन्ते बुद्धय	२९०
कार्यं स्वभाव	४	जिज्ञासुविद्यु०	६५

ज्ञाता वातीन्द्रिया	३३०	तदुत्पादन०	२३८
ज्ञानादव्यतिरिक्त	७३	तदेक वस्तु	१०४
ज्ञानाद्यर्थक्रिया	१००	तद्गतावेव	१२८
ज्ञानाभिधाने	८१	तद्देशिन च	१५७
ज्ञानोत्पादन०	२३७	तद्द्विधित्तो	१२२
ज्वरादिरामने	७६	तद्भुवहेतु०	२९
त तस्या	१२४	तद्भुवे च	२८
त तर्कव	८८	तद्भुवे भिद्यमानाना	१२७
तज्ज्ञानजनित०	३०६	तद्भूष सर्वतो	९३
तत्तत्त्व भूयोर्ष्य०	३२५	तद्भूषावरणाना	२६७
ततोऽन्वापोह०	११५	तद्भूषानिश्चयो	१०३
तत्त्वपरिणामतत्	९७	तद्भूष गुस्त्वे	३१७
तत् कार्य कारण	१७४	तद्भूषोपस्य	९७
तत्तद्विरुद्ध०	३२	तद्विरुद्धनिमित्तस्य	७
तत्समायान्ति०	१७५	तद्विरुद्धोपकथ्यी	२०७
तत्परिग्रह०	२७४	तद्विरोधावसाधे	६०
नानावर्धक्रिया	९६	तद्विरोधस्य	१४९
नानापि चान्य०	६१	तद्विरोधवच्छेद०	५८
तत्राप्रदर्शय	२४६	तद्विरोधवच्छेदार्थे	२९४
तत्रैककार्यो	८४	तन्मात्रव्यापिन	१९३
तत्रैकवृत्त्य	२३	तथा सवृत्त०	७१
तत्रैकस्तत्त्व०	३१६	तयोरपि भवेत्	१७९
तत्साधनाये०	९५	तयोरारम्भ	५५
तत्साध्यपक्ष०	१८२	तस्माद् तत्कार्य०	१४३
तत्त्वभाव०	७८	तस्मात् तन्मात्र०	२५
तत्प्राज्ञैककृदेषोपि	८५	तस्मादपोहविषय०	४९
तथाप्यत्रापि	२२	तस्मादपोहस्येयत्वे	२४८
तथा भेदाद्विच्छेदे	१७६	तस्माद् धृष्टस्य	४७
तथाभ्युपगमे	२६९	तस्माद्यतो	४३
तथा हेतुर्न	२०९	तस्माद्यो येन	४४
तदव्यपदिहारेण	९८	तस्माद्विषय्य०	२८
तदभाव	२०५	तस्मात्त निवृत्त्यापि	३४२
तदभावे स्वय	४१	तस्मान्निमित्त्या	७४
तदसत्	७२	तस्मिन् भावानुपादाने	२०९
तदा कदाचित्	१०२	तस्य सद्योहेतुत्व०	१६
तदा स्वतन्त्रा	९४	तस्य सत्त्वाद्देतु०	२७७

न साध्य समुदाय	२१२	निवृत्ति च प्रमाणाभ्यां	३३६
न स्थिति	१४८	निवृत्तेनिरवभावः	१७१
न स्वात् तत्	११९	निवेशन च यो	१२६
न स्वात् प्रवृत्ति	२१०	निश्चयारोपमनसो	५१
न ह्यत्यन्तपरोक्षेषु	३१८	नीलादेर्नैश्विज्ञाने	१०६
न ह्येन नास्ति	३३९	नो चेद्भ्रान्तिः	४६
मायात्वात्	१०४	नोपकारस्तन	५६
मानित्ये रूपभेदो	२८६	पक्षधर्मस्मरणेन	३
मानोपाध्मुपकाराङ्ग	५४	परमार्थवृत्ताराय	८८
नान्तरात्म्यता	२१६	परमार्थवृत्तानः	२१०
नान्यत्र भ्रान्तिः	८३	परस्परस्वस्वेष	७०
भाषेष्टातिशये	१६४	परस्परविषयार्था	३४१
भाष्यमभिध	१६७	परस्यापि न सा	१०१
नापीत्येवम्	२८७	परीक्षाचिह्नतम्	२१७
नाय स्वभाव	३३९	पर्यायभाष	१७८
मार्थसिद्धि	२१६	परवाद्भाषा	३५
नाश स्वभावो	२८५	पाषण्डविषु	१५९
नाशकृपा	१८८	पारम्पर्येण	३०२
भाषयानिति	२६	पुसा ज्ञानप्रभाः	३१२
नासत्तासिद्धि	२९२	पुरुषाद्विषयभाषेयम्	२२१
नासिद्धे भावधर्मो	१९३	प्रतिपत्ता तद्वत्त्वेषु	१२२
नास्ति स व्याप्यते	१९	प्रतिपत्तु प्रसिध्यन्ति	३४२
नित्य तदर्थसिद्धि	२९७	प्रतिपत्तेरभिमतत्वात्	१५१
नित्यं सम्मान	१०२	प्रतिज्ञातो विद्या	१०९
नित्यं समसद्व	३७	प्रत्यक्षेण गृहीते	६०
नित्यत्वाश्रयाः	२३६	प्रत्यक्षानुमानेन	२१८
नित्यस्य पुत	३३५	प्रत्याख्यातम्	६६
नित्यस्यानुपकार्यः	२३४	प्रत्याख्येयान् एवै	२८६
नित्यस्यानुपकार्यत्वाद्वा	१४६	प्रत्येक सार्थकः	२५२
नित्येभ्यो वस्तु	२८९	प्रमानार्थविसर्वादः	२२०
नित्येष्वाश्रयः	२३७	प्रगुप्रभावस्तेषाम्	३१३
नित्योपलब्धि	२५५	प्रमाणमपि	२०३
निमित्तयोर्विषयः	७	प्रमाणान्तरवाधा	२१
नियमेन च कार्यः	२६७	प्रमाणाश्रयः	३१५
निरुपद्रवः	२२४	प्रयोजनभेदादियम	२९९
निरुद्धेत् कारण	२५	प्रयोजनभेदापेक्षा	२९८

यसमाद्रावस्य	२७१	विपट्वार्थ०	१
यसमाद्रावार्थ०	३२७	विपट्वार्थमात्रार्थ०	१३७
यस्य प्रमाणमवादि	३३७	विपट्वार्थ न	२०७
यस्य प्रमाणमवादि	३३८	विपट्वार्थ पदार्थानाम्	२९३
यस्यादार्थ०	३६	विपट्वार्थमात्रमात्र	३३७
यस्यापि मानो०	५८	विपट्वार्थमि	३३०
यस्यापिमात्रा	१३२	विपट्वार्थ	५१
मात्रा पारिभाषिक०	१९९	युक्तोपमिति	१७०
यथापत्तिः	५७	युक्तोपमिति	१४६
यथापत्तिः	३३२	यथापत्तिः	१६३
यथापत्तिः	६७	यथापत्तिः	७३
यो यद्वर्णममु०	३०५	यथापत्तिमो०	२६४
यथापत्तिः	३३४	यथापत्तिमो०	३००
यथापत्तिः	८९	यथापत्तिमो०	१५७
यथापत्तिः	१८७	यथापत्तिमो०	१५७
यथापत्तिः	१३३	यथापत्तिमो०	१५३
यथापत्तिः	२४४	यथापत्तिमो०	१५८
यथापत्तिः	२४१	यथापत्तिमो०	२३९
यथापत्तिः	२५२	यथापत्तिमो०	२०
यथापत्तिः	४८	यथापत्तिमो०	१८
यथापत्तिः	१३५	यथापत्तिमो०	१२५
यथापत्तिः	३४१	यथापत्तिमो०	११८
यथापत्तिः	११५	यथापत्तिमो०	९९
यथापत्तिः	२१३	यथापत्तिमो०	१२६
यथापत्तिः	२५१	यथापत्तिमो०	२६५
यथापत्तिः	३३४	यथापत्तिमो०	७९
यथापत्तिः	२११	यथापत्तिमो०	१३१
यथापत्तिः	२३२	यथापत्तिमो०	१२
यथापत्तिः	२८९	यथापत्तिमो०	१०७
यथापत्तिः	७८	यथापत्तिमो०	१४७
यथापत्तिः	१३३	यथापत्तिमो०	६४
यथापत्तिः	१४८	यथापत्तिमो०	९४
यथापत्तिः	१	यथापत्तिमो०	९९
यथापत्तिः	२७५	यथापत्तिमो०	३२४
यथापत्तिः	३४	यथापत्तिमो०	२१५
यथापत्तिः	१५९	यथापत्तिमो०	२०८

साचानुपूर्वी	३०९	स्वभावपरभाज०	४२
सात्मीयावात्	२२३	स्वभावस्तस्य	४०
सादृश्यं ननु	११०	स्वभावानुपलम्भश्च	२०५
साधनं प्रत्यभि०	२६९	स्वभावैष्वविना०	४१
साध्यसाधन०	९१	स्वभावोऽयम्	१७०
सापेक्षायाम्	१९६	स्वयं रागादिमान्	३२०
सामग्रीफल०	१०	स्वर्गोर्बंश्यादि	३२३
सामानाधिकरण्यं च	८६	स्वसाध्यै	२००
सामानाधिकरण्यं स्यात्	१३४	स्वसामान्य०	३०३
सामान्यं पांचक०	१६२	स्वस्मादचलत्	१५६
सामान्यस्य	१५०	हेतवः प्रवृत्त०	२४७
साध्याया तत्र	२२५	हेतावसमवे	२९१
सिद्धं स्वभावौ	१९४	हेतुं युक्तोपल०	३१
सिध्योत् प्रमाण	३३८	हेतुं स्वभावे	४
स्थितेष्वन्येषु	२६०	हेतुज्ञानं प्रमाणाभा	१४
स्याच्छ्रोतु	३०१	हेतुवर्धनानुमानेन	११
स्यात् सत्य	१३५	हेतुना स्वसमवे	१३
स्वज्ञानेनान्य०	२६५	हेतुना यः समवे	९
स्वतोऽपि भावे	२८०	हेतुस्वभावा०	३१
स्वभावशापक०	२०४	हेतोस्त्रिष्वपि	१७
स्वभावनियमात्	२८५	हृषीपादेव०	२२०
स्वभावनियमे	३३१		

२. कारिकागतशब्दानां सूची ।

अकार्यं	१९५	अतत्कार्यविवेक	११२
अकिञ्चित्त्वर	२८३	अतत्कार्यव्यावृत्ति	१४०
अकृतक	२८८	अतत्कार्यार्थभेद	७८, ८५
अत्रिया	१७७	अतिशय	२२१
अग्निहोत्र	३२१	अनीन्द्रिय	२०२, ३३०, ३३५
अजन्मक	१७३	अनीन्द्रियार्थवृत्	३२२
अतत्कारिविवेक	११३	अतीन्द्रियार्थवित	३२०
अतत्कार्यं	१४३	अत्यन्तपरोक्ष	३१८, ३१९
अतत्कार्यव्यावृत्ति	१४२	अत्यन्तभेदाभेद	१७८

अदर्शन	१५, १६, २१, ३३	अपरमार्थ	१३०
अदृष्ट	२१८	अपरापेक्ष	२७९
अदृष्टि	१८, २०	अपुरुषाश्रय	२७०
अनापमज्ञान	३१९	अपुरुषाश्रया	२७२
अनन्यभाक्	१७४	अपेक्षान	२९७
अनन्वय	१६२, १९०, १९१	अपेक्षा	३७
अनादिवासना	२०८	अपीह	४८, ४९, ५०
अनिरय	२५४, २६४, २८६	अपीक्षयेय	२२७, २२८, २८७, ३३१
अनित्यता	२७२	अपीक्षयेयता	२३२, २४२, ३१९
अनिरयत्व	१९५	अपीक्षयेयत्व	२३०, २४८, २४९
अनुपकार	७७	अप्रमाणता	२०३
अनुपकार्यत्व	१४६	अप्रमाणात्व	३२६
अनुपलब्धि	६, ३१, २०१, २०२, ३४२, ३४३	अप्रवृत्ति	५
अनुपलम्भ	२४, २५६	अभाव	३४, ४१, १८७, १९४, २०२, २०४, २६८, २७९, २८१
अनुपलम्भन	२९२	अभावविषय	१३६
अनुबन्धिता	१९६	अभिधा	८४
अनुभय	१८६	अभिधान	८१, १६१
अनुमान	४८, २१८, २२०, ३३७	अभिधापक	९५
अनुमित	२७१	अभिन्न	१५९, १६७
अनुमिति	८३, १९९	अभिन्नता	१११
अनुयायिन्	७३	अभिन्नत्व	१५१
अनुवर्तक	४०	अभिन्नप्रतिमास	१०९
अनेककृत्	८५	अभिन्नबुद्धिकृत्	१०५
अण	२२८	अभिव्यक्ति	३००
अग्नदोषानिर्दोषता	२२२	अभेद	४१, ८७, १७०, १७३, १७७, २४०
अग्न्यव्यावृत्त	६१	अभेदव्यवहार	१३८
अग्न्यव्यावृत्ति	६१, ९०, १२७	अभेदानिर्दोष	१७५
अग्न्यापीह	६६, ८२, ११५	अभ्युपेत	२७१
अग्न्यापीहविषय	१३६	असुदार्यवाचक	३२३
अग्न्योन्याभाव	८२, १२९	अरूप	१३०
अग्न्योन्याश्रय	११६	अर्थ	४३, ६४, ६२, ६५, ७३-७५, ८०, ८९, ९७, ९५, १००, ११५, १२२, १२४, १२५, १५९, १७४, २९०, ३१५, ३१६, ३१९, ३२० ।
अन्य	१९३, २५३		
अन्य व्यतिरेक	४०, १३८		
अन्यपामाव	१५४		
अन्यपी	२९५		
अपर	२२१, २२२, ३३४		

अयंश्रिया	१००	अहेतुत्व	१९६, २७७
अयंश्रियाधाम	९५, १६८	अह्नीक	१८३
अयंश्रियाऽसम्भवं	२१४	आयम	३१९, ३४१
अयंश्रित	३२५	आगमापेक्ष	३२७
अयंश्रितोचर	१३८	आत्मन्	१६७, १६९, १७१, १८१
अयंश्रिद्	३१७	आधार	१४६, १५५
अयंश्रिभाव	४५	आधेयता	१४६
अयंश्रिपति	३०	आनुपूर्वी	२७१, ३०४, ३०८, ३०९
अयंश्रिभेद	१४२	आप्तवाद	२१९
अलिङ्ग	२०२	आरोप	५१
अवभासमान	१३६	आत्म्य	२८, २३४, २३७
अवश्यभावनिश्चय	३४	आत्मत्व	२२३
अवस्तु	२४२	इच्छा	३३२
अवस्था	२८०	इतरेतरभेद	७४
अविकारिन्	१६३	इन्द्रिय	१५०
अविद्या	२२५	कविता	१२१, ३०४
अविनाभाव	४१	उत्पत्ति	२७५
अविनाभावनिश्चय	३, ३३	उद्भव	१७०
अविनाशिन	१९५	उपकार	५४, ५६, ५७
अव्यभिचारिता	३४०	उपकारक	५७
अविसर्ग	२१८-२२०	उपक्रिया	१०८
अव्यापिता	२५६, २६४	उपप्लव	८९, १७२
असम्भान	५	उपलब्धि	७
अणु	२७८	उपलम्भ	२५७
असत्ता	२०७, २९३	उपाधि	५४, १८८
असत्तासिद्धि	२९२	उभयरूपत्व	१८४
असत्त्व	३७, २७८	उर्ध्वशी	३२३
असत्प्रत्ययफल	२०१, ३४२½	एकार्थ	८४, १३९
असमा रोपित	५०	एकार्थता	११०
असाधारणता	३११	एकप्रत्ययवर्ध	७५, १११, १२१
असामर्थ्य	२९७	एकविज्ञानहेतुता	१०४
असिद्ध	१९३	एकत्वता	१६६
अस्मृति	२४२	एकात्मताग्रह	७४
अहेतु	२८०	एकार्थनिश्चय	२३१
अहेतुक	३९,	एकार्थप्रतिगाहिनी	७०
अहेतुत्व	२८३	ऐन्द्रिय	३३६

ध्वनि	९९, १००, १३१, १३५, १८६, २५९	पुरुषाश्रया	३०८
	२६२, २७२, ३०५, ३२७, ३३९	पौरुषेय	३१३
नान्तरीयक	३४१	पौरुषेयी	३०७
नान्तरीयकता	२१६	प्रतिघ	२८४
नाग	१७०, १८९, २७२, २७६, २७९,	प्रतिपत्ता	१२२
	२८५	प्रतिपत्ति	१५१
नाशभाव	२८३	प्रतिबन्ध	१०
नाशहेतु	१९८	प्रतिभास	१०९, १७३
नास्तिक्यबन्धम्	२४८	प्रतिषेध	३१
नि सामान्यविशेषता	१८०	प्रतीत	२७१
नि स्वभावरूप	१७१	प्रत्यक्ष	४५, ६०, २१८, २७१
नित्य	१४६, २३४, २३७, २८९, ३३५	प्रत्यक्षिज्ञान	१०१, २६९
निरूपता	२७८, २८६	प्रत्यय	६०
नित्यत्व	२३६, २६३	प्रभाव	३१२
नियम	३३२	प्रमा	३२२
नियामक	३३, ३२८	प्रमाण	८५, २०३, २२२, ३१८, ३२४,
निर्हृतातिशय	२२३		३३६, ३३८
निवृत्ति	१७१, ३३६, ३४२	प्रमाणादा	२०१
निश्चय	४८, ५१, ५९, ६१	प्रमाणसहायि	३१७, ३१८
नेमविज्ञान	१०६	प्रमाणाज	१४, ३१५
न्याय	१९	प्रयोग	१२५, ३००
न्यायसाधित्	२१५	प्रवृत्ति	११९, १७५, २००
न्यायविद्	३३५	प्रतिष्ठि	३२४-३२६
पक्षधर्म	३	प्रामाण्य	२०१
पक्ष	२४१, ३०८	फल	३५, ३८५, ३००
पदार्थ	८२	फलसम्बन्ध	३०१
परभाव	४२	साध्यवाचकमान	५१
परमार्थ	७२	वास्तव्य	६८
परमार्थवितार	८८	बुद्धि	५३, ८९, १०१, १२५, १३६, १३७,
परमार्थवतान्त	२१०		२१९, २२४, २७०, २९०, ३००
पररूप	७०	बुद्धिपूर्वत्व	२००
परिकल्पित	२४१	बुद्धिविप्लव	१२०
परोक्ष	२१९	बुद्धिन्द्रियोक्ति	३१४
पारगामिक	८९, १६८	बुद्धधनुरोध	१३४
पुस्तक	३१४	बौद्ध	९०
पुरुषानिर्वाय	२२१	बौद्धार्थविषय	२११

विपर्यय	२०८	व्यभिचारि	१९३, २४७
विवारूपक	५०, २८०, २८१	व्यवच्छिन्न	११७, ११८
विकल्पवासना	२८०	व्यवच्छेद	९९, १८८
विनल्लिख	७८	व्यवच्छेद्य	१२६
विकल्पित	२३६	व्यवहार	८१, ८४, ९४, १०३, १२०
विच्छेद	१३३	व्यवहारोपनीत	१२६
विच्छेदकरण	१३५	व्यापक	१९४
विज्ञानोत्पत्ति	१४८	व्यापिता	२५७
विधि	२८१	व्याप्य	१३४
विनाश	१९६, २७३-२७५	व्याप्ति	२६३
विगिर्यय	५२	व्यावृत्त	७९, ८०
विपक्ष	१४, १५	व्यावृत्ति	४२, ४३, ८०, १३१, १३७
विषय	१९४, २०७, २९०		१७४, १८१
विषया	६७, ३३०	व्यक्त	१०७
विषयावचन	३३०	व्यक्ति	२३, ५४, ५६, १४७, १६२, २९९
विशेष	२१, ४३, ४४, ६०, १६७, १६८, १७३, १९२	व्यक्तित्वविषय	२६१
		व्यक्तिसिद्धि	१०७
विसर्गादिका	११५	शब्दा	३२८
वृत्ति	१४६, १५६	शब्द	५२, ५३, ६१, ६४, ९४, ९९, १२५, १२८, १२९, १३३, १३७, १८७, २१०, २१६, २३६, २६०, २६८, ३०२, ३१५, ३२३, ३२४, ३२७
वेद	३२०, ३२१		
वेदार्थ	३२१		
वेदकवेदाख्य	३३४		
वैधर्म्यदृष्टान्त	२८	शब्दविवरण	१६१
वैधर्म्यवचन	१८	शब्दज्ञाननिबन्धन	१६५
व्यक्त	१६३, २३९	शब्दशक्ति	२८७
व्यक्ता	१५७	शब्दाभेद	१४२
व्यक्ति	७३, १०२, १०३, १०७, १११, १४६, १५०, १५२, १५३, १५७, १५८, २३८, २६७, २६८, ३००, ३०१	शब्दार्थ	८६, २०८, २१३, २१५, ३२६
		शब्दाधिवाद	२०२
		शेषवत्	१३, १६, २०, ३१५, ३३५
		श्रुति	९३, ११३, १४०, १४४, ३०६
व्यहारा	१४९	सकल्पित	७२
व्यञ्जक	१५१, १५८, २३९, २६५, २६७	सत्त्व	६१, ६३, ९४, ११२, ११७, ११८, १२०, २२९, २३०, ३३०, ३३३
व्यञ्जनत्व	१६३		
व्यतिरेक	१६, २९१, २९३	सकलामगम	११७
व्यतिरेकित	२९३, २९४	सकलित	९४
व्यतिरेकी	२०	संज्ञा	७४

हेतुधर्मानुमान	११	हेत्वभाव	२४
हेतुमत्ता	३६	हेत्वभास	३
हेतुप्रभासवादिन्	११८	हेतुभावेमतत्त्व	२२०

३. वृत्तिगतविशेषशब्दसूची ।

अय	११६ २०	नैकत	८४ १८
अपर	१० २०	न्यायशास्त्र	४२ २३
अवैदिक	८२ २३	पाणिनीय	११३ ४
अष्टक	८० १८	पारसीक	११४ २३
आकृतिसामान्यवादिन्	३६ ३	बौद्ध	८२ २३, २४, २७ २८
आचार्य	५९ १४, ११६ २६	भारत	८२ ६, ८३ १३
आचार्यीय	९ २१	मीमांसक	८४ १८
उर्वशी	११४ २	श्लिच्छ	८४ ४
एके	८ ८	य, यस्व	१९ २, २३ १६, ४३ ८, ९८,
कविचत	१० १९	५० २६, ५१ १०, ९४ ६, १०० १	
काणव	८० १८	वस्तुसामान्यवादिन्	३५ ३०, ३८ २५
कुमारसमव	८० १९	वेद	८२ १२ ८३ १४ १८, ८४ १५
जैमिनि	११५ १० १७	१८ २१ २४ ८५ ८, ११७ ७	
जैमिनीय	१०० २६, ११० २७	१२ १७ ११८ २४	
डाकिनी भगिनीतत्र	१०९ २४	वैदिक	८२ ९, ८४ २५ ११२ २
विष्णुकपुराण	८२ १३	गदर	८२ १९
वास्तिक्य	८४ ४	सीमत	८० १८
नैपायिक	११६ २६	हिरण्यमर्ष	८० १८

४. वृत्तावुद्धतवाक्यानि ।

अग्निहिंसत्य भेषजम् [उत्ति० ५० ७. ४.]	अथा मरुतो वप्रमन्त्रियन्वम् [दिहनाम]	८
१८. २] १०२. ११६	तद्व्यावृत्त्या सम्पन्ने [दिहनाम.]	४१
अग्निहोत्र जुहुयान् [मैत्रो ९. ३९]	११६ अमानाग्न्याज्ञानात् [दिहनाम.]	९०
अद्वयार्थैर्विविक्तमात्रम् [दिहनाम:]	२६ बाह्व्यं जगदयः []	२१
अन्यातोहेति गम्यापे० []	२० न एव तूभयनिश्चिन्तायो [दिहनाम]	८
अपान्तरध्यावृत्त्या [दिहनाम:]	११ पदसंज्ञमात्रेण [दिहनाम]	९
अर्षारित्या वाग्यतरेण [न्यायमू०]	१२ अग्निं च पशो []	२१
एष तावन्नप्रायः [न्यायमू०]	७ यत् एषारथनुमानलुपे० [दिहनाम]	२
वग्निजम्यानुवर्त्तयिः []	३१ विष्णुमाभ्यभिषातानु [दिहनाम]	११

OTHER PROJECTED WORKS IN THE SERIES

1. *Dvyaṇḍāna* Edited and Annotated by Dr. V. S. Agrawala.
2. *Dharma Sūtra Sangraha* (Being a corpus volume edition of the available Dharmasūtras). Edited by Dr. Rajbali Pandeya
3. *Siddhānta-Vāda* (Being a metaphysical exposition of the Nāsadiya Sūkta of R̥g-Veda) By Pt. Madhu Sūdan Jha, Edited with notes by Pt. Giridhar Sharma Chaturvedi.
4. *Grihya Sūtra Sangraha* (Being a corpus volume of all the available Grihya Sūtras) Edited by Dr. Surendra Nath Shastri.
5. *Chitra Sūtra and other texts on Indian Painting*. Edited by Dr. V. S. Agrawala
6. *Gopatha Brāhmaṇa of the Atharvaveda* Edited by Dr. Sūrya Kanta Shastri
7. *Pāṇinīyādi Śikṣhā Sangraha* (A critical edition of the available important works on Indian Phonetics Edited by Dr. Surya Kanta Shastri.
8. *Trimṣṭika-Vimṣṭikā* by Nāgārjuna Edited with an original Sanskrit commentry by Dr. T. R. V. Murti.
9. *Bṛihaddevatā* of Saunaka. Edited with notes by Dr. V. S. Agrawala.
10. *Vishṇudharmottara Purāṇa* Edited on the basis of new Śāradā manuscripts from Kashmir, by Dr. V. S. Agrawala.
11. *Nāṭya Śāstra* of Bharata (a new edition with commentary) by Pt. Baladeva Upadhyaya, Reader Sanskrit Deptt. B.H.U.
12. *Madhyānta Vibhāga Tīkā* (a Yogācāra Text of Sthiramati) Edited by Dr. T. R. V. Murti.
13. *Artha Śāstra* (with five old commentaries) Edited by Dr. V. S. Agrawala.

- 14 *Mahābhāṣya Tripāḍī Tīkā* of Bhartṛhari Edited by V Swami Nathan
- 15 *Prātāda Mandana* (A text on Indian Architecture), by Sūtra-
dhāra Mandana Edited with Translation by Pt Bhagawana-
das in collaboration with Dr V S Agrawala
- 16 *Bhagavad Gītā* (A critical text based on several manuscripts)
by Dr S K Belvalkar
- 17 *Bhagavad Gītā* (with a new commentary) by Pt Giridhar
Sharma Chaturvedi
- 18 *Bṛhat Samhita* of Vāraha Mihira (with the commentary of
Bhattotpala)
- 19 *Shiṣhyakṛtā Nyāsa* of Ugrabhūti (an unpublished work on the
Kātantra Vyakarana) Edited by Dr V S Agrawala
- 20 *Śrauta Sūtra Saṅgrāha* (a corpus volume edition) of the
available Śrauta Sūtras